गुरुशिष्यसंवादात्मिका –

उपनिषत्कारिका

लेखक
शरत्कुमार भट्टराई

गुरुशिष्यसंवादात्मिका –

उपनिषत्कारिका

– शरत्कुमार भट्टराई

ग्रन्थको नाम	:	उपनिषत्कारिका
लेखक	:	शरत्कुमार भट्टराई
सर्वाधिकार	:	© लेखकमा सुरक्षित
प्रकाशक	:	श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष
प्रकाशनमिति	:	वि.सं. २०७८ वैशाख १३ गते
प्रकाशितसङ्ख्या	:	३००
मूल्य	:	रु. ४००।–
कम्प्युटर सेटिङ्ग	:	श्रीखड्गप्रसाद खनाल
मुद्रक	:	एलायन्स प्रिन्टर्स एण्ड मिडिया हाउस प्रा.लि.
ISBN	:	978-9937-0-9314-9

प्रकाशकीय

यस कोषले आफ्नो स्रोत र साधनले भ्याएसम्म ज्ञान र भक्तिसम्बन्धी आध्यात्मिक विषयमा र अझ त्यसमा पनि विशेषरूपले अद्वैतवेदान्तका गहन विषयमा लेखिएका ग्रन्थहरू प्रकाशन गर्दै आएको छ। तदनुसार नै यस २०७८ सालमा पनि शरत्कुमार भट्टराईज्यूले लेख्नुभएका ग्रन्थहरूमध्ये 'गुरुशिष्यसंवादात्मिका उपनिषत्कारिका' नामक अत्यन्त महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ प्रकाशन गर्न पाएकोमा यस कोषलाई अपार खुशी लागेको छ।

यस ग्रन्थमा अद्वैतवेदान्तका परमसिद्धान्तहरू सङ्क्षिप्तरूपमा उल्लेख गरिएका छन् । यसबाट जिज्ञासु मुमुक्षुहरूले सहजैसँग ज्ञान प्राप्त गर्न सक्नुहुनेछ भन्ने विश्वास गर्न सकिन्छ । अतः यो ग्रन्थ सबै जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि अत्यन्त सङ्ग्रहणीय र पठनीयसमेत हुनेछ भन्ने यस कोषले ठानेको छ । यस कोषका संस्थापक, सञ्चालक, व्यवस्थापक र परिचालक आदरणीय श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यू अद्वैतवेदान्तका अनवरत अध्येता, अन्वेषक, चिन्तक, अद्वैतवेदान्तसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण तथा गहन विभिन्न विषयहरूका ग्रन्थहरूका प्रणेता एवं लेखक समेत हुनुहुन्छ । उहाँ आफ्नी धर्मपत्नी श्रीमती इन्दिरा भट्टराईका साथै यही २०७८ साल वैशाख १३ गते सहस्रचन्द्रदर्शनपूर्वक गौरवमय चौरासी वर्षमा प्रविष्ट हुनुभएको छ । यस महान् उपलक्ष्यमा आदर्शमय गृहस्थजीवन व्यतीत गरिरहनुभएका उहाँहरूको सुस्वास्थ्य, दीर्घजीवन र सुखमय भविष्यका लागि यो कोषपरिवार उहाँहरू दुवैमा हार्दिक बधाई ज्ञापन गर्नुका साथै शुभकामना पनि अर्पण गर्दछ।

उपर्युक्त अनुसारका व्यक्तित्वबाट प्रणीत यस उपनिषत्कारिका नामक महत्त्वपूर्ण ग्रन्थको प्रकाशन गर्ने अभिभारा यस कोषले उहाँबाट पाएकोमा यो कोष लेखकप्रति हार्दिक कृतज्ञता र साधुवाद प्रकट गर्दछ । ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७८ साल वैशाख १३ गते

श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष

शुभाशंसा

उप र निउपसर्गपूर्वक षद्लृधातुबाट क्विप् प्रत्यय गरेर उपनिषद् शब्द बन्दछ। भाष्यकार आचार्य शङ्करले षद्लृधातुका व्याकरणसम्मत तीन अर्थहरू लिँदै अज्ञानलाई कम गर्ने, अज्ञान र अज्ञानको कार्यलाई नष्ट गर्ने एवं ब्रह्ममा पुऱ्याउने विद्या नै उपनिषद् हो भनी परिभाषा गर्नुभएको छ । ब्रह्मविद्याको प्रतिपादन गर्नेभएकाले ग्रन्थलाई पनि उपनिषद् भनिने उहाँको भनाइ देखिन्छ– तादर्थ्याद् ग्रन्थोऽपि उपनिषद् (बृहदारण्यकोपनिषद् सम्बन्धभाष्य) । यसप्रकार अज्ञानलाई नष्ट गर्ने ब्रह्माकारवृत्तिलाई नै मुख्यतया उपनिषद् भनिने भएकाले त्यसैको सम्बन्धले ब्रह्मविद्याकोप्रतिपादक ग्रन्थलाई पनि उपनिषद् भनिन थालिएको हो । उपनिषद्हरू पूर्वीय चिन्तनधाराका सर्वोच्च साक्षात्कार हुन् । योग र ध्यानको गहिराइमा डुबेका महर्षिहरूले विशुद्ध प्रज्ञाद्वारा जुन परम सत्यको दर्शन गरे, त्यसकै लयबद्ध वर्णन उपनिषद्मा पाइन्छ । उपनिषद्हरू अध्यात्मविद्याका आदि स्रोतहरू हुन् । मानिसले मरेपछि नभई यही जीवनमा नै परम शान्ति या मोक्ष प्राप्त गर्न सक्छ भनेर संसारलाई जीवन्मुक्तिको चिन्तन उपनिषद्ले नै दिएका हुन् । आफूलाई अल्पज्ञ एवं अल्पसमर्थ मानिरहेको जीवलाई तिमी सर्वव्यापक ब्रह्म हौ भनी व्यापकताको सन्देश सुनाउने पनि उपनिषद् नै हुन् । उपनिषद्को ज्ञानधारामा स्नान गरी पूर्वीयमात्र नभई पाश्चात्त्य जगत्का अध्येताहरू पनि तृप्त र सन्तुष्ट भएका छन् । ब्रह्मलोकबाट झरेकी गङ्गाले पृथिवीमा सगरपुत्रहरूको उद्धार गरेझैँ महर्षिहरूको प्रज्ञाबाट निःसृत उपनिषद्को ज्ञानधाराले पनि हाल विश्वभरिका अनेक भाषामा अनूदित हुँदै संसारभरिका प्राणीहरूलाई शान्तिको अमृत पिलाइरहेका छन् । उपनिषद्हरूमध्ये आकार र विषयवस्तुका दृष्टिले सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने बृहदारण्यकोपनिषद् संसारलाई नेपालले दिएको विशिष्ट देन हो । राजर्षि जनक र महर्षि याज्ञवल्क्यको अध्यात्मसंवादका रूपमा त्यसले फिँजाएको ज्ञानसन्देश मुमुक्षुहरूको मानसिक जगत्का लागि नवीन सूर्योदय हो । केनोपनिषद्मा हैमवती उमाले ब्रह्मोपदेश गरेको

सन्दर्भ पनि नेपालकै हिमालयशृङ्खलासँग जोडिएको विषय हो । अहिले नेपालले आफ्ना यी विशिष्ट सम्पदाहरूप्रति गौरवबोध गर्न नसकिरहेको अवस्थामा यहाँका अध्यात्मचिन्तक र साधकहरूले नेपाली जनमानसलाई त्यसतर्फ झक्झक्याउनु आवश्यक भएको छ। यही सिलसिलामा शरत्कुमार भट्टराईजीद्वारा लिखित उपनिषत्कारिका भन्ने ग्रन्थ एउटा दरिलो प्रयास बन्नसक्ने देखिन्छ।

मुक्तिकोपनिषद्मा प्रमुख १०८ उपनिषद्हरूको नाम तोकिएको छ । तीमध्ये पनि ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डूक्य, तैत्तिरीय, ऐतरेय, छान्दोग्य र बृहदारण्यक गरी १० उपनिषद्हरू विशेष तत्त्वपरक उपनिषद् हुन् भनी तोकिएको छ । यी १० उपनिषद्हरूमाथि भगवत्पाद श्रीशङ्कराचार्यको विशेष भाष्य उपलब्ध छ र अद्वैतवेदान्तको परम्परामा त्यसैलाई आधारग्रन्थको रूपमा अध्ययन गर्ने प्रचलन पनि छ। त्यसबाहेक श्वेताश्वेतरोपनिषद्मा उपलब्ध व्याख्यानलाई पनि कसैले शाङ्करभाष्य नै मानेको पाइन्छ। श्वेताश्वेतरोपनिषद्को व्याख्यान शैली अरू उपनिषद्को भाष्यको शैलीभन्दा पृथक् र अलि हलुका भएकाले विद्वान्हरूले यसलाई परवर्ती शङ्कराचार्यहरूद्वारा निर्मित हुनसक्ने ठहऱ्याएका छन्। यहाँ लेखकले यी एघारै उपनिषद्को सारसङ्क्षेप अनुष्टुप् छन्दका श्लोकहरूमा प्रस्तुत गर्नुभएको छ। ग्रन्थलाई पूर्वार्ध र उत्तरार्ध गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ, जसको पूर्वार्धमा अध्यास, माया, महावाक्यजस्ता विषयमा अलग-अलग शीर्षकमा छन्दोबद्ध चिन्तन प्रस्तुत भएको छ । उत्तरार्धमा पूर्वोक्त एघार उपनिषद्हरूको सारसङ्क्षेप र उपनिषद् अन्तर्गतका संवर्गविद्या, भूमाविद्या, पञ्चाग्निविद्याजस्ता विशेष प्रसङ्गको अलग अलग विवेचन गरिएको छ। गुरुशिष्यसंवादको रूपमा प्रश्न र उत्तरको शैलीले छन्दोबद्ध रूपमा उपनिषद्को गहन तात्पर्यलाई अर्थ्याउनखोज्नु चानचुने काम होइन।

मनुष्यको चेतनालाई पाशविक तहबाट उठाई दिव्य ब्रह्मभावमा प्रतिष्ठित गराउन नै उपनिषद्हरूको अवतरण भएको हो। आ-आफ्ना मातृभाषाहरूमा उपनिषद्को व्याख्या र विश्लेषण गरेर सबै आधुनिक लेखकहरूले त्यही

ऋषिचेतनालाई जन-जनमा फिँजाउन प्रयास गरिरहनुभएको छ । यस्ता अध्यात्मचिन्तकहरूका सत्प्रयासप्रति आफ्नो शुभभाव प्रकट गरिरहँदा मलाई मेघदूतको प्रसङ्ग याद आउँछ । त्यहाँ एउटा भावुक यक्षले वर्षाकालमा समुद्रबाट जल सोसी पृथिवीभरि अमृत बर्साउन तम्सिएको मेघलाई सम्बोधन गरी आफ्नो स्नेहसन्देश पठाएको छ । उपनिषद्को अगाध ज्ञान पनि अपार समुद्र हो, जसबाट निकालिएको परम शान्तिको सन्देशलाई विभिन्न भाषा र शैलीमा संसारभर वर्षा गर्दै तीन तापले पिल्सिएको मानव मनलाई शीतल पारिदिने अध्यात्मचिन्तकहरू मेघदूतका बादलजस्तै हुन्, जसलाई शुभभावको सन्देशले उत्साहित बनाउनु सबैको कर्तव्य हो । झन् प्रस्तुत ग्रन्थका लेखक शरत्कुमार भट्टराईजी त ब्रह्मलीन परमपूज्य गुरुवर श्री १००८ डा. स्वामी रामानन्द गिरिजी महाराजका सतीर्थ्य नै हुनुहुन्छ । अद्वैतवेदान्त दर्शनका समुपासक र महेश-संस्कृत-गुरुकुलका अभिभावकसमेत हुनुभएका उहाँ आफ्नो ब्रह्माभ्यासको दृढताका लागि निरन्तर वेदान्तसम्बन्धी ग्रन्थ लेखिरहनुहुन्छ । सरकारी सेवाबाट निवृत्त कैयौँ उच्चपदस्थ कर्मचारीहरूले व्यसन र कुलतमा भुली दिन बिताइरहेको अवस्थामा शरत्कुमारजीको वेदान्तनिष्ठ जीवन साँच्चै नै अनुकरणीय छ । अन्तमा निरन्तरको ब्रह्माभ्यासद्वारा निर्मल भएको शरत्कुमार भट्टराईजीको अन्तःकरणभित्र औपनिषद आत्मतत्त्व अपरोक्ष रूपमा नै स्फुरित होस् र उहाँको लेखनबाट प्रेरणा प्राप्त गरी सबैलाई वेदान्तरूपी मोक्षको राजमार्गप्रति अभिरुचि बढोस् भनी प्रत्यगभिन्न राष्ट्रदेव पशुपतिनाथका श्रीचरणमा प्रार्थना गर्दछु ।

स्वामी रमणानन्द गिरि
महेश संन्यास आश्रम, देवघाटधाम

कारिकाभित्र अवगाहन गर्दा

उपनिषद् वैदिककालिक मन्त्रद्रष्टा ऋषिहरूको आध्यात्मिक चिन्तनले परिपूर्ण भएको बहुआयामिक दार्शनिक भण्डार हो । सृष्टिको उषाकालदेखि नै ऋषिमुनिहरूले आफ्नो महत्त्वपूर्ण जीवनको अमूल्य समय खर्च गरेर यो आपातरमणीय प्राकृतिक दृश्य प्रपञ्चभित्र सनातनसत्ता विद्यमान छ र यो अवाङ्मनसगोचर सत्ताको अनुसन्धान गर्नु नै मानवमात्रको परम कर्तव्य हो भन्ने निष्कर्ष निकाले ।

त्यो स्वाभ्यान्तरविद्यमान सदातन सत्ता सबैमा सर्वत्र सधैँ बोधरूपले रहेको भए तापनि अनादि अविद्याद्वारा आवृत भएको हुनाले नभएझैँ प्रतीत भइरहेको छ । त्यसकारण वेदान्तवेद्य शुद्ध, बुद्ध र मुक्त स्वरूप भएको द्रष्टव्य आत्माको अर्थात् शुद्धबोधरूप ब्रह्मको श्रवण, मनन र निदिध्यासन नगरेसम्म आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्ति नहुने हुनाले औपनिषद विद्याको प्रारम्भ भएको हो ।

'उपनिषद्' पदघटित प्रकृति, प्रत्यय र निपातको अर्थानुसन्धान गर्दा उपनिषद्को मुख्य अर्थ ब्रह्मविद्या र गौण अर्थ उपनिषद्ग्रन्थ हो भन्ने तथ्य सिद्ध हुन्छ । जस्तै – 'उप'तथा 'नि' उपसर्गपूर्वक षद्लृ धातुमा क्विप् प्रत्यय लागेर 'उपनिषद्' शब्द निष्पन्न हुन्छ । षद्लृ धातुका तीन अर्थ छन् । विशरण, गति र अवसादन । जुन ग्रन्थको अध्ययन गर्नाले निश्चय नै अध्येताको जन्ममरणादि संसारको बीजभूत अनादि अविद्या विशरण (नाश) हुन्छ, ब्रह्मगति प्राप्त हुन्छ र सांसारिक वासनाहरू अवसादन (शिथिल) हुन्छन्, त्यसैको नाम उपनिषद् हो । यो भयो ग्रन्थपरक अर्थ । अब विद्यापरक अर्थ गर्दै भगवत्पादशङ्कराचार्य भन्नुहुन्छ – 'उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यते' अर्थात् उपनिषद्शब्दद्वारा व्याख्या गर्न चाहेको ग्रन्थप्रतिपाद्य ब्रह्मविषयिणी विद्या नै उपनिषद् हो । यस अर्थलाई मीताक्षरा-टीकामा अझ स्पष्ट गरिएको छ – 'अत्र खलु 'उप' उपसर्गेण सामीप्यं बोधयति, सामीप्यञ्च जीवब्रह्मणोरभेदरूपं विवक्षितम्, 'नि'-शब्दो निश्चयार्थकः' यसरी विचार गर्दा

मूलतः उपनिषद् ब्रह्मविद्या नै हो भन्ने तथ्य प्रमाणित हुन्छ ।

'अनुभवावसाना हि ब्रह्मविद्या' भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गर्नुभएका वरिष्ठ साहित्यकार एवं दार्शनिक विद्वान् श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूद्वारा लिखित यो गुरुशिष्यसंवादात्मक 'उपनिषत्कारिका'मा उपनिषद्का दुरवगाह्य एवं दुर्वेद्य विषयलाई छन्दोबद्ध गरेर यसरी उपस्थापन गर्नुभएको छ –

शिष्य –

आत्मा अनात्मको ज्ञान गुरुबाट सुने पनि ।
कर्तृत्वादिक अज्ञान हट्दैनन् जे गरे पनि ॥४११॥

कर्माशय र अज्ञान वासना छन् अझै सब ।
कसरी नाश यी हुन्छन् ? आज्ञा होस् गुरुजी ! अब ॥४१२॥

गुरु –

अनादि वासना नै हो संसारमा घुमाउने ।
कर्तृत्वादि अहङ्कार यसैबाट उदाउने ॥४१३॥

अन्तर्मुखी भई बुद्धि बनाई अति निर्भय ।
आत्मस्वरूपमा बस्ता वासना हुन्छ सङ्क्षय ॥४१४॥

यसै गरी उपनिषद्-अन्तर्गतका संवर्गविद्या, भूमाविद्या, पञ्चाग्निविद्या, देवयान र पितृयानजस्ता दुष्प्रवेश्य विषयलाई पनि सुबोध कवित्वशैलीले सजाउँदै उहाँ पञ्चाग्निविद्याको रहस्य यसरी उद्घाटन गर्नुहुन्छ –

शिष्य –

यसै विषयमा मेरा जिज्ञासा उब्जिए अरू ।
गृहस्थजनकै निम्ति यो विद्या किन भो सुरु ॥२४६॥

अरू आश्रमका लागि अनावश्यक यो किन ?
विभेद किन यो आयो ? आज्ञा होस् गुरुजी पुनः ॥२४७॥

गुरु –

एषणायुक्त काम्यादि कर्म गर्छ गृहाश्रमी ।
पुत्रद्वारा गृहासक्त हुन्छ त्यो घरमा रमी ॥२५९॥

रागद्वेषादिका साथै धर्माधर्म अनेकन ।
अन्तःकरणमा भर्छ संस्कार वासनाकन ।।२६०।।

हिंसा अनृत कापट्य असूया लोभ मत्सर ।
गृहस्थाश्रममा हुन्छन् यी दुर्गुण सधैँभर ।।२६१।।

वैराग्य कम नै हुन्छ गृहस्थजनमा जुन ।
वैराग्यनिम्ति यो विद्या श्रुतिले गर्छ वर्णन ।।२६२।।

महावचनका साथै सुन्नुपर्दछ यो पनि ।
अन्यथा मुक्ति नै हुन्न गृहस्थको कसै पनि ।।२६३।।

यस्तै अरू पनि अनुसन्धेय महत्त्वपूर्ण विषय यस ग्रन्थमा ग्रथित छन् । अतः अद्वैतवेदान्तका सच्चा समुपासक आदरणीय विद्वान् श्रीशरत्कुमार भट्टराईज्यूद्वारा प्रणीत यो ग्रन्थ उपनिषद्को प्रतिपाद्य विषयलाई आत्मसात् गर्न चाहने जिज्ञासु, पाठक, प्राध्यापक, अध्येता, अनुसन्धाताहरूका लागि पनि अति नै उपयोगी हुने छ भन्ने मेरो ठम्याइ छ ।

अन्तमा अद्वैतवेदान्तपरम्पराका जिज्ञासु मुमुक्षुहरूलाई अझै स्पष्ट हुन नसकेका, अविद्यालेश, अर्चिरादिमार्ग अथवा देवयानमार्गका अधिकारी, महावाक्य, मुक्तिका प्रकार, आतिवाहिक आदिजस्ता मुमुक्षुहरूले जान्नुपर्ने विषयहरूमा पनि अनुसन्धान गरेर अझै स्पष्ट गर्नेतर्फ कलम चलोस् भन्ने शुभेच्छा व्यक्त गर्दछु । अस्तु परिपूर्णम् ।।

प्रा.भवानीप्रसाद खतिवडा

सम्मति

नित्यानन्दाय शान्ताय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
ज्ञानरूपाय सत्याय सर्वरूपाय ते नमः ॥[१]

उपनिषद् त्यो विद्या हो, जसको सम्प्राप्तिमा संसारबीज अविद्याको निवृत्ति सुनिश्चित छ । उपनिषद् त्यो विद्या हो, जसको अनुशीलनमा मुमुक्षुहरूका निम्ति परब्रह्मानुभूतिको अधिगति पनि सुलभ बनिदिन्छ । उपनिषद् त्यो विद्या हो, जसको साधनामा साधकका जन्म, मृत्यु, जरा आदि समस्त अनर्थहरू शिथिलीकृत हुन्छन् । त्यसैले उपनिषद् ब्रह्मविद्या नै हो तापनि गौणी वृत्तिले यस शब्दको उपयोग ग्रन्थका निम्ति समेत भएको पाइन्छ ।[२] यसरी उपनिषद्को षद्लृधातुगत अर्थमा नै उपनिषद्को प्रयोजनसमेत गतार्थ देखिन्छ । आफ्नो जुन-जुन प्रयोजनलाई 'उपनिषद्'-शब्दले इङ्गित गरेको छ, ती सम्पूर्ण प्रयोजन उपनिषद्को प्रायोगिक अनुष्ठानबाट साँच्चै नै प्रतिफलित हुने कुरा तिनै उपनिषद्मा वर्णित आख्यायिकाहरूबाट स्पष्ट हुन्छ ।

उपनिषद्ले जे बोलेका छन्, अद्वैतवेदान्तको दार्शनिक विचारभूमिमा तिनको स्वतःप्रामाण्य स्वीकृत छ । ती औपनिषद अभिव्यक्तिहरूको प्रमाणीकरणका निम्ति पुनः प्रमाणान्तरको अपेक्षा रहँदैन । उपनिषद्कै प्रामाण्यको आधारभूमिमा खडा भएर गर्जना गर्ने दर्शन हो अद्वैतवेदान्त । त्यसैले त भनिन्छ– **"वेदान्तो नाम उपनिषत्प्रमाणम्" ।**[३] **"सलिल एको द्रष्टा**

---

१. स्वरचितम् ।

२. अविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद्विनशनादित्यनेकार्थयोगेन विद्या उपनिषदित्युच्यते । मुमुक्षून्वा परं ब्रह्म गमयतीति ब्रह्मगमयितृत्वेन योगाद् ब्रह्मविद्योपनिषद् । गर्भवास-जन्म-जराद्युपद्रववृन्दस्य लोकान्तरे पौनःपुन्येन प्रवृत्तस्यावसादयितृत्वेनशैथिल्यापादनेनधात्वर्थ-योगादग्निविद्याप्युपनिषदित्युच्यते। तस्माद्विद्यायां मुख्यया वृत्त्योपनिषच्छब्दो वर्तते ग्रन्थे तु भक्त्येति ।
– कठोपनिषद्, शाङ्कर-सम्बन्धभाष्यम्

३. योगीन्द्रः सदानन्दः, वेदान्तसारः ३

अद्वैतो भवति"[४], **"अद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा"** आदि उपनिषद्वाक्यहरू वेदान्तसम्मत त्यही अद्वैततत्त्वको प्रतिपादन गर्छन् । 'न विद्यते द्वैतं यत्र' यस्तो व्युत्पत्तिद्वारा वेदान्तशास्त्रमा त्यो अद्वैत आत्मा पनि द्वैताभावविशिष्टत्वेन नभएर द्वैताभावोपलक्षितत्वेन नै विवक्षित छ । यसबाट द्वैताभावोपलक्षित आत्मासँग प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्ध प्रपञ्चको कुनै विरोध पर्दैन ।

समग्र शास्त्रको मूल श्रुतिकै प्रामाण्यलाई लिएर दार्शनिक विवेचनको पथमा अग्रगण्य रहनु यस दर्शनलाई सर्वोत्तम दर्शनका रूपमा परिचित गराउने अन्यतम वैशिष्ट्य हो । त्यसैले यस दर्शनका अगाडि अन्य सम्पूर्ण दर्शन फिका पर्छन् । वेदान्तदर्शनको उपस्थितिपूर्व नै अन्य दार्शनिक कोलाहल सुनिने हो । जब यससँग सामना हुन्छ, सिंहलाई देखेर स्यालहरूको हुइयाँ शान्त भएझैँ गरेर त्यो दार्शनिक कोलाहल पनि स्वतः शान्त हुन्छ ।[५]

वेद अपौरुषेय छन् र वेदकै विभिन्न शाखा-अन्तर्गत उपनिषद्हरू रहेका छन् । वेदान्तकेशरीले गर्जना गर्ने बलवत्तम आधार भनेको उपनिषद् नै हुन् । वेदको श्रुतित्व[६] उपनिषद्का लागि पनि अभिहित छ । त्यसैले त वेदान्तदर्शनमा श्रुतिप्रस्थानका रूपमा उपनिषद् परिगणित छन् । कुनै श्रुतिले कुनै एक तत्त्वको प्रतिपादन गर्ने र कुनै अर्को श्रुतिले अर्कै तत्त्वको प्रतिपादन गर्ने हैन । समग्र श्रुति तात्पर्यवत्त्वेन केवल एक आत्मतत्त्वको प्रतिपादन गर्छन् ।[७] त्यसैले सम्पूर्ण श्रुतिको एकवाक्यता सिद्ध छ ।

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" श्रुति प्रपञ्चमिथ्यात्वको निरूपणपूर्वक आत्माको सत्यत्वाभिधानमा तात्पर्यान्वित देखिन्छ । यस वाक्यमा आएको 'एक'-पदले आत्मामा सजातीय भेदको निषेध गरेको छ । 'एका पुस्तिका अस्ति' वाक्यद्वारा पुस्तिकान्तरको अभाव सिद्ध भएझैँ उपनिषद्वाक्यनिहित 'एकं सत्' द्वारा पनि सत् आत्माको सजातीय वस्त्वन्तरको अभाव सिद्ध हुन्छ । अद्वितीय-पदले आत्मामा विजातीय भेदको समेत निषेध

---

४. बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।३१

५. तावद् गर्जन्ति शास्त्राणि जम्बुका विपिने यथा ।
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदान्तकेशरी ॥ – वेदान्तसन्दर्भ

६. श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयः । – मनुस्मृतिः २।१०

७. सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति । – कठोपनिषद् १।२।१५

गरेको छ भने आत्माको निरवयवत्वेन स्वगतभेद स्वतः निषिद्ध नै छ। 'सदेव इदमग्रे आसीत्' वाक्यांशबाट नै प्रपञ्चको मिथ्यात्व गतार्थ छ । किनकि, पहिले सत्-मात्र भएको तथ्यबाट तत्कालमा नभएको प्रपञ्च पछिमात्र देखा परेको कुरो सिद्ध हुने हुँदा त्रिकालाबाध्यत्वघटित सत्यको लक्षणभित्र प्रपञ्च समाहित हुन सक्दैन । जो पहिले थिएन र पछि पनि हुनेवाला छैन, त्यो बीचमा मात्र देखा पर्नु भनेको नभएबराबर नै हो ।[८] चतुःश्लोकी भागवत पनि उपनिषद्वाक्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' कै अर्थविस्तारपूर्वक प्रपञ्चमिथ्यात्वको प्रतिपादनार्थ समन्वित देखिन्छ ।[९]

"नेह नानास्ति किञ्चन"[१०], **"नेति नेति"**[११] इत्यादि उपनिषद्वचनसमेत प्रपञ्चमिथ्यात्वको नै विधान गर्छन् । यी वाक्यबाट सद्-रूपेण प्रतीयमान प्रपञ्चको मिथ्यात्व निर्दिष्ट छ। अविद्या एवं तत्कार्य प्रपञ्चको निषेधपूर्वक अद्वय आत्माकै प्रतिपादनार्थ यी वाक्यको प्रयोजनवत्ता प्रतीत हुन्छ । आत्मामा नामरूपात्मक द्वैत प्रपञ्चको त्रैकालिक निषिध्यमानताको बोध नै प्रपञ्चको मिथ्यात्वनिश्चय हो । त्यसका लागि आत्मतत्त्वसाक्षात्कार जरुरी हुन्छ। आत्मतत्त्वसाक्षात्कारद्वारा नामरूपात्मक प्रपञ्चको मिथ्यात्वनिश्चयमा तत्त्ववित् कैवल्यानन्दलाई प्राप्त गर्दछ ।[१२] त्यसैगरी उपनिषद्वचन **"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्"** द्वारा पनि मृत्कार्य घटादिको मिथ्यात्वनिरूपकदृष्टान्तप्रदर्शनव्याजेन आत्मकार्य प्रपञ्चको मिथ्यात्व नै अभिहित देखिन्छ।

जबसम्म आत्मतत्त्वको साक्षात्कार हुँदैन, तबसम्म प्रपञ्चको प्रत्यक्षसिद्ध सत्यत्व तिरोहित हुँदैन। प्रपञ्चसत्यत्वको प्रतीति भइ नै रहन्छ। त्यो प्रतीतिका

---

८. यन्नादौ यच्च नास्त्यन्ते तन्मध्ये भातमप्यसत् ।
अतो मिथ्या जगत्सर्वमिति वेदान्तडिण्डिमः ॥ – वेदान्तडिण्डिमः ३७

९. अहमेवासमेवाग्रे नान्यद्यत् सदसत्परम् ।
पश्चादहं यदेतच्च योऽवशिष्येत सोऽस्म्यहम् ॥ – श्रीमद्भागवतम् २।९।३२

१०. बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।१९

११. बृहदारण्यकोपनिषद् २।३।६

१२. यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे, अस्तङ्गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् २।३।८

निम्ति 'सन् घटः', 'सन् पटः' इत्यादि वाग्व्यवहारहरूले प्रमाण जारी गरी नै रहन्छन् । व्यवह्रियमाण घटादिपदार्थका साथै समग्र दृश्यमान प्रपञ्चका प्रति आत्माको अभिन्ननिमित्तोपादानता उपनिषद्द्वारा अभिहित[१३] हुँदा-हुँदै पनि, यही तथ्यको प्राबल्यमा अद्वैतदर्शनले प्रपञ्चलाई आत्माको विवर्त[१४] भन्दा-भन्दै पनि अविद्योपहितताकै कारण जीव प्रपञ्चको मिथ्यात्वलाई अनुभूत गर्न सक्दैन । **"आत्मैवेदं सर्वम्", "इदं सर्वं यदयमात्मा", "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"**[१५], **"ब्रह्मैवेदं विश्वमिदम्"**[१६], **"एकमेवाद्वितीयम्", "एकधैवानुद्रष्टव्यम्"**[१७] आदि उपनिषद्वचनहरूले पनि आत्माको सत्यत्व एवम् एकत्वको ख्यापनपूर्वक त्यही विवर्तवाद या एकत्ववादलाई सम्पुटित गरेको पाइन्छ ।

मान्ने कुरा एकातिर छ, अनुभूति गर्ने कुरो अर्कै हो । गुरूपदेश एवं वेदान्तवाक्य सुनेर तिनमाथि विश्वास राख्नु एउटा कुरो हो, तिनलाई स्वानुभूतिमा उतार्नु अर्कै कुरो हो । हो, शास्त्रको वकालत गरिरहनु पनि ब्रह्माभ्यासकै एउटा प्रक्रिया हो[१८] तर शास्त्रीय गफ जान्दैमा अनि औपनिषद तत्त्वको गुणवैशिष्ट्य फलाक्दैमा उसलाई कैवल्यावाप्ति भएको निश्चय गरिहाल्न भने मिल्दैन । त्यसैले त अद्वैताचार्यहरूले शास्त्रीय शब्दजाललाई वाग्वैयर्थ्य एवं चित्तभ्रमितिको कारण मानेका छन् ।[१९]

---

१३. यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि, तथाक्षरात् सम्भवतीह विश्वम् ॥
– मुण्डकोपनिषद् १।१।७

१४. आरम्भवादः कणभक्षपक्षः सङ्घातवादस्तु भदन्तपक्षः ।
साङ्ख्यादिवादः परिणामवादः, वेदान्तवादस्तु विवर्तवादः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् २।१६२

१५. छान्दोग्योपनिषद् ३।१४।१

१६. मुण्डकोपनिषद् २।२।११

१७. बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२०

१८. तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् ।
एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥ – लघुवाक्यवृत्तिः १७

१९. नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् ।
– आचार्य याज्ञवल्क्यः, बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१
शब्दजालं महारण्यं चित्तभ्रमणकारणम् । – आचार्यशङ्करः, विवेकचूडामणिः ६०

श्रद्धाविना जिज्ञासुमा तत्त्वज्ञानको अधिकारित्वको आधान सम्भव छैन । त्यसैले गुरु र वेदान्तका वचनमा विश्वासरूपी श्रद्धा[२०] जरुरी छ । अधिकारित्वको प्रथम योग्यता नित्यानित्यवस्तुविवेकलाई हासिल गर्नका लागि पनि त शास्त्रश्रवण गर्नैपर्‍यो । शास्त्रनिर्दिष्ट नित्यानित्यवस्तुविवेकका साथै मुमुक्षुत्वसम्मका साधनचतुष्टयले[२१] कोही सम्पन्न भइसकेको छ भने पनि मुमुक्षुको मूल प्राप्तव्य त बाँकी नै रहन्छ । त्यो हो तत्त्वज्ञान अनि तत्साध्य कैवल्य । यसैका निम्ति उपनिषद्हरू उपदेशार्थ प्रवृत्त भएका छन् ।

उपनिषद् केवल तत्त्वोपदेशमात्र गर्दैनन् । तत्त्वोपदेशको आवश्यकता अनि तत्त्वबोधको प्राप्तिमा हुने लाभ र अप्राप्तिमा हुने नोक्सानको समेत वर्णन गर्छन् । उपनिषद्ले त्यो अविनाशी आत्मतत्त्वको बोधविना नै जीवन बिताउने व्यक्तिलाई कृपण र जानेर देहत्याग हुनेलाई ब्राह्मण भनेको छ ।[२२] त्यसैगरी यो शरीर रहँदै तत्त्वसाक्षात्कार गर्नुपर्ने र नगरेमा ठूलो हानि बेहोर्नुपर्ने कुरो गर्दै उपनिषद्ले जीवलाई तदर्थ प्रेरितसमेत गरेको देखिन्छ ।[२३]

शास्त्र एउटै तत्त्वको वर्णन भिन्न-भिन्न तवरले गर्छन् । विद्वान्हरू एउटै सत्यलाई पनि विविध नाम दिन्छन् ।[२४] जे-जसरी अभिव्यक्ति दिए पनि सकल शास्त्रले तात्पर्येण एउटै वस्तुतत्त्वप्रति सङ्केत गरिरहेको बुझिन्छ । सबै नै त्यही एक अद्वितीय आत्मतत्त्वको प्रतिपादनार्थ अभिप्रेत देखिन्छन् ।[२५] जति शास्त्र केलाए पनि, जति नै ग्रन्थग्रन्थिभेदन गरे पनि आखीर ज्ञानविना मुक्ति किमार्थ सम्भव छैन । त्यो तत्त्वलाई नजानीकन भवदुःखको आत्यन्तिक

---

२०. श्रद्धा का ? गुरुवेदान्तवाक्येषु विश्वासः । – तत्त्वबोधः

२१. साधनचतुष्टयं किम् ?
नित्यानित्यवस्तुविवेकः । इहामुत्रार्थभोगविरागः । शमदमादिसाधनसम्पत् । मुमुक्षुत्वञ्चेति । – ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् १।१।१।१

२२. यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः,
अथ य एतदक्षरं गार्गि ! विदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स ब्राह्मणः ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।१०

२३. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति, न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । – केनोपनिषद् २।५

२४. एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः । – ऋग्वेदः १।१६४।४६

२५. तत्तु समन्वयात् । – ब्रह्मसूत्रम् १।१।१।१

२६. यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ – श्वेताश्वेतरोपनिषद् ६।१९

निवृत्ति लभ्य छँदैछैन ।[२६]

औपन्यासिक पदार्थज्ञान र औपनिषद तत्त्वज्ञान नितान्त भिन्न कुरा हुन् । पदार्थविषयक ज्ञानले प्रकाशित गर्ने भनेको त्यही ज्ञानको एक विषयलाई मात्र हो । हर विषयको ज्ञानार्थ त्यहाँ हरेक पटक पृथक् प्रयत्न अपेक्षित हुन्छ । पदार्थहरूको अलग-अलग विषयीकरणबाट मात्र तत्तत् पदार्थको प्रकाशन सम्भव छ तर तत्त्वज्ञानको सन्दर्भ यसभन्दा बिक्कुलै भिन्न छ । यो निश्चय नै आश्चर्यपूर्ण छ ।[२७] किनकि, तत्त्वविद्का निम्ति आत्माध्यस्त इतर वस्तुसमेत साकल्येन विदित हुन्छन् ।[२८] आत्मतत्त्वको विज्ञानपछि अन्य कुनै विज्ञेय वस्तु बाँकी नै रहँदैन । त्यसैले त तत्त्वबोध नभएको खण्डमा शास्त्राध्ययन व्यर्थ छ भने तत्त्वबोध भइसकेपछि पनि त्यो व्यर्थको कुरा हो ।[२९]

ज्ञान नै मुक्तिका निम्ति निर्विकल्प साधन भएको कुरामा सारा उपनिषद्हरूले ऐकमत्य जाहेर गरेका छन् । **"प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात्"**[३०], **"ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः"**[३१], **"तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय"**[३२], **"ब्रह्मविदाप्नोति परम्"**[३३], **"तरति शोकमात्मवित्"**[३४], **"ब्रह्म प्राप्तो विरजोऽभूद्विमृत्युः"**[३५], **"ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः"**, **"निचाय तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते"**[३६] आदि उपनिषद्वचनहरूले मोक्षको त्यही ज्ञानसाध्यत्वको उपदेश गरेका छन् ।

---

२७. श्रवणायापि बहुरभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥
– कठोपनिषद् १।२।७

२८. कस्मिन्नु खलु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ? – मुण्डकोपनिषद् १।१।१
येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।३।१)

२९. अविज्ञाते परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ।
विज्ञातेऽपि परे तत्त्वे शास्त्राधीतिस्तु निष्फला ॥ – विवेकचूडामणिः ५९

३०. कठोपनिषद् १।२।२४

३१. बृहदारण्यकोपनिषद् १।३।२८

३२. श्वेताश्वेतरोपनिषद् ३।८

३३. तैत्तिरीयोपनिषद् २।११

३४. छान्दोग्योपनिषद् ७।१।३

३५. कठोपनिषद् २।३।१८

३६. कठोपनिषद् १।३।१५

शम-दमादिसाधनको अनुष्ठानविना ज्ञानाधिकारित्व अर्जित नहुने कुरामा शास्त्रको सुस्पष्ट निर्देशन रहेको छ ।[३७] शम-दमादिसाधनको अनुष्ठान गर्दै जाँदा जिज्ञासुमा वैराग्यभाव आहित हुँदै जाने हो । "नित्यानित्यवस्तुविवेकः" अनि "इहामुत्रार्थभोगविरागः" हुँदै शमादिसाधनको अभ्यासमा लागेपछि उसका अहम्भाव र ममभावका मनोमालिन्यहरू त्यसै बिलाएर जान्छन् ।

वस्तुतः अहम्भाव र ममभावको खाडल अत्यन्तै डरलाग्दो छ । अहम्भावकै आधारभूमिमा टेकेर ममभाव खडा हुने हो तापनि मनुष्यलाई भवाब्धिको चक्रवातमा लगेर जाक्नका लागि अहम्भावभन्दा पनि ममभावले चाहिँ अधिकतर भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । यसमा जाकिएपछि निस्कनै मुस्किल छ तर पनि शास्त्र त्यसबाट येन केन प्रकारेण उन्मुक्तिकै निम्ति उपदेश गरिरहन्छ । 'मे अपत्यम्', 'मे कलत्रम्', 'मे धनम्' र 'मे बान्धवाः' भन्दै मे मे गरेर ममभावमा डुबिरहने मनुष्यलाई शास्त्रले बाख्रो भनेको छ । कालरूपी ब्वाँसोले त्यस्तो मनुष्यरूपी बाख्रोको बलजफ्ती शिकार गर्ने पनि पक्का छ ।[३८] त्यसैले हातले हात थिचेर हुन्छ कि, दाँतले दाँत किटेर हुन्छ कि, अङ्गले अङ्ग निमोठेर हुन्छ कि, जसरी भए पनि आफ्नो चञ्चल मनमाथि विजय हासिल गर्नैपर्ने कुरामा शास्त्रको जोड छ ।[३९]

वैराग्यको भावमा उक्लिइसकेपछि भने त्यस्तो वीतराग मुमुक्षुले तत्त्वबोधार्थ गुरूपसत्ति गर्नुपर्ने निर्देश श्रुति[४०]स्मृति[४१]हरूको रहेको छ । जिज्ञासु, मुमुक्षुहरूले गुरूपसत्तिपूर्वक गुरुबाट तत्त्वोपदेश प्राप्त गरेका गुरुशिष्यसंवादात्मक आख्यायिकाहरू उपनिषद् एवं भगवद्गीतादि तत्त्वनिरूपक ग्रन्थहरूमा प्रशस्त मात्रामा उपलब्ध छन् । ती ग्रन्थहरूमा वर्णित गुरूपसत्तिपूर्वकका

३७. शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यति ।
— बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।४

३८. अपत्यं मे कलत्रं मे धनं मे बान्धवाश्च मे ।
जल्पन्तमिति मर्त्याजं हन्ति कालवृको बलात् ॥ — गरुडपुराणम् २।४९।३९

३९. हस्तं हस्तेन सम्पीड्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ — मुक्तिकोपनिषद् ४।२

४०. तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ।
— मुण्डकश्रुतिः १।२।१२

४१. तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ — भगवद्गीता १४।३४

४२. शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । — मुण्डकोपनिषद् १।१।३

तत्त्वोपदेशका सन्दर्भहरूलाई नियाल्दा अङ्गिरा र शौनक[४२], याज्ञवल्क्य र जनक[४३], श्रीकृष्ण र अर्जुन[४४], यम र नचिकेता[४५], पिप्पलाद र सुकेशा[४६], वरुण र भृगु[४७], रैक्व र जानश्रुति[४८] आदि अनेकौँ गुरुशिष्यका जोडीहरू फेला पर्छन् । यसरी उपनिषद्हरूले विविध आख्यायिकाहरूमार्फत् गुरूपसत्तिको दृष्टान्तलाई स्पष्टतः प्रदर्शित गरेका छन् भने अर्कोतर्फ तत्त्वज्ञानार्थ गुरुको आवश्यकता एवं तदुपसत्तिका निम्ति पृथक् निर्देशसमेत गरेको पाइन्छ।[४९]

वेदान्तको सैद्धान्तिक पक्ष उपनिषद्बाटै समग्रतः प्रदर्शित एवं प्रतिपादित देखिन्छ । त्यसैले वेदान्तका निम्ति उपनिषद् नै मूल जीवनी शक्ति हुन् । वेदका अनेकौँ शाखा-अन्तर्गत उपनिषद्हरू परिगणित छन् । तिनमा पनि अध्ययन-अध्यापन एवं साधनाको परम्परामा विशेष प्रचलनमा रहेका अतिप्रसिद्ध उपनिषद्हरूको सङ्ख्या दश रहेको छ।[५०] ईशादि दश उपनिषद्का साथमा तत्त्वप्रतिपादन एवम् इयत्ताका दृष्टिले अन्यभन्दा केही विशिष्ट रहेको श्वेताश्वेतरोपनिषद्समेत मिलाई जम्मा एघार उपनिषद्हरूमाथि यो कारिकाग्रन्थ विरचित देखिन्छ।

उपनिषद्मा थुप्रै प्राचीन आचार्यहरूले कलम चलाएको पाइन्छ । आचार्य शङ्करका बडा गुरु गौडपादाचार्यले माण्डूक्योपनिषद्मा विशिष्ट

४३. जनको ह वैदेहः कूर्चादुपावसर्पन्नुवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।१

४४. शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्। – भगवद्गीता २।७

४५. एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहम्। – कठोपनिषद् १।१।२०

४६. सुकेशा च भारद्वाजः... ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः।
– प्रश्नोपनिषद् १।१

४७. भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार अधीहि भगवो ब्रह्मेति।
– तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

४८. तदुह जानश्रुतिः। रैक्व... नु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्स इति।
– छान्दोग्योपनिषद् ४।२।१-२

४९. आचार्याद्धैव विद्या विदिता साधिष्ठं प्रापतीति। – छान्दोग्योपनिषद् ४।९।३
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्। – मुण्डकोपनिषद् १।२।१२
आचार्यवान् पुरुषो वेद। – छान्दोग्योपनिषद् ६।१४।२

५०. ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।
ऐतरेयञ्च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं तथा॥ – वेदान्तसन्दर्भ

कारिकाग्रन्थ माण्डूक्यकारिकाको रचना गरेको देखिन्छ। आचार्य शङ्करबाट उपनिषद्हरूमाथि भाष्यको प्रणयनपश्चात् भने ती उपनिषद् एवं शाङ्करभाष्य-माथि कलम दौडाउनेहरूले टीका-व्याख्याहरूको बाढी नै उरालेका छन् । कालदृष्ट्या यो अलि अगाडिको कुरा हो। उपनिषद्जस्ता तत्त्वप्रतिपादक गूढ ग्रन्थमाथि कलम चलाउन पनि ठूलै हिम्मत जुटाउनुपर्ने हुन्छ। त्यसैले पछिल्लो समयमा भने उपनिषद्ग्रन्थहरूमाथि कलम चलेको विरलै भेटिन्छ।

सकल संसारकै अत्युत्तम ग्रन्थ उपनिषद्हरूमा चलेको साहसी कलमको सराहना गर्नैपर्छ । श्रद्धेय विद्वान् शरत्कुमार भट्टराईज्यूको यस साहसिक सत्कार्यबाट अद्वैतवेदान्तको दुनियाँलाई उत्कृष्ट वैचारिक खुराक प्राप्त भएको छ । उपनिषद्जस्ता गूढतम तात्पर्यसमन्वित ग्रन्थका विषयमा एक अध्येताको मस्तिष्कबाट जुन स्तरको अभिव्यक्ति हुनसक्छ, त्योभन्दा शतगुणित उत्कृष्टतर अभिव्यक्ति एक साधकको हृदयबाट सम्भव छ । सामान्य अध्येताको लेखनीले केवल शास्त्रीय दृष्टिको ऊहापोह पोख्छ भने एउटा साधकको लेखनी त्यो शास्त्रीय ऊहापोहमा स्वानुभूतिलाई समेत घोलेर अभिव्यक्तिको राजपथमा दौडन्छ। यस कारिकाग्रन्थमा ग्रन्थकारको यस्तै प्रौढ स्वानुभूतिसंवलित प्रस्तुति पाइन्छ।

वस्तुतः यो कारिकाग्रन्थ अध्येताको यत्किञ्चित् अध्ययनको प्रस्तुतिमात्र नभई अद्वैतवेदान्तका एक प्रबुद्ध चिन्तकको भावाभिव्यक्ति भएको तथ्य यसका पृष्ठहरूमा घोत्लिँदै चिन्तनको उचाइमा उक्लिइरहेका वेला अनुभूत हुने रहेछ । त्यसैले यस ग्रन्थका कारिकाहरूमा रचयिताको मस्तिष्कमात्र बोलेको हैन, अपितु साधकहृदय पनि सँगसँगै बोलेको महसूस हुन्छ। यसरी ग्रन्थरचयिताको वेदान्तशास्त्रको चिरन्तन चिन्तन एवं साधनाको परिपाक यस ग्रन्थमा समीक्षित हुन्छ।

यसमा प्रयुक्त गुरु-शिष्यका बीचको प्रश्नोत्तरात्मक संवादशैलीले[५१] उपनिषद्-निहित गूढ तात्पर्यको सहज बोधका निम्ति राम्रै भूमिका निर्वाह

५१. शिष्य – गुरुजी ! कसरी ज्ञानी अतद् वस्तु गरी क्षय।
तद्रूप ब्रह्म नै हुन्छ भयो अत्यन्त संशय ॥
गुरु – अतद् वस्तु अविद्या हो त्यस्को नाश भएपछि।
शान्त अद्वैत सदब्रह्म रहन्छ शेष जो पछि ॥
– उपनिषत्कारिका, पूर्वार्ध २८५, २८७

गरेको देखिन्छ। संवादका मूल पात्र गुरु र शिष्यका रूपमा प्रस्तुत देखिए पनि उद्दालक एवं श्वेतकेतु, सनत्कुमार एवं नारद आदि औपनिषद गुरु-शिष्यकै जोडी[५२]लाई समेत साक्षात् संवाद बोल्ने पात्रका रूपमा उपस्थित गराइनुले उपनिषद्को विषयप्रस्तुतिको प्रभावकारिता झनै बढेको महसूस हुन्छ।

यहाँ केवल उपनिषद्मा वर्णित विषयको उपस्थापन नभएर तिनको तात्पर्यबोधक प्रस्तुति भएको पाइन्छ। उपनिषद्का विशेष संवादसन्दर्भहरूलाई यहाँ विशेष महत्त्वका साथ पृथक् शीर्षकको कल्पना गरी प्रस्तुत गरिएको छ भने माण्डूक्योपनिषद्का साथमा माण्डूक्यकारिकाको समावेशले ग्रन्थगाम्भीर्यसँगै ग्रन्थको सौन्दर्यसमेत उपचित भएको छ। सुबोध संवादशैलीमा विरचित यस कारिकाग्रन्थले अद्वैतवेदान्तको ग्रन्थालयलाई थप समृद्ध तुल्याउनुका साथै दार्शनिक जगत्को शोभासमेत बढाउने तथ्य ग्रन्थको परिशीलनबाट अनुभूत हुन्छ।

यस प्रकारको ग्रन्थलेखनको अभ्यासबाट ग्रन्थप्रणेता भट्टराईज्यूको चिन्तन उत्तरोत्तर सुदृढ हुँदै जाने सुनिश्चित नै छ। उहाँका यस्ता सत्कार्यहरूले भविष्यमा पनि निरन्तरता पाइरहून्। अद्वैतवेदान्तका अध्येता एवम् साधकहरू उहाँका अनुभूतिसम्पुटित यस्ता प्रस्तुतिहरूबाट सधैँ लाभान्वित भइरहून्। चिन्तनको उचाइमा शयर गर्ने सामर्थ्यका निम्ति यस ग्रन्थरत्नका रचयितालाई चार कृपाहरू सदा मिलिरहून्। किमधिकम् ? यिनै शुभभावका साथ ॐ तत्सत्।

रोहिणीराज तिमिल्सिना
उपप्रा. त्रिभुवन विश्वविद्यालय

५२. शौनक – के के हुन् भगवन्! विद्या सुन्न पाऊँ म ती सब।
जोद्वारा ब्रह्मको ज्ञान हुन जानेछ सम्भव॥
अङ्गिरा– विद्या हुन् अपरा वेद ऋक् आदि कर्ममा रत।
परा हो अक्षरात्माको जो ज्ञान दिन्छ तत्त्वतः॥
– मुण्डकोपनिषत्कारिका ७-८

भूमिका

प्रत्येक वेदका एक एक ब्राह्मणग्रन्थ प्रसिद्ध छन् । जसमा ऋग्वेदको ऐतरेयब्राह्मण, यजुर्वेदको शतपथब्राह्मण, सामवेदको ताण्ड्यब्राह्मण र अथर्ववेदको गोपथब्राह्मण छन् । त्यसैगरेर वेदका शाखाहरू पनि धेरै छन् ।

उपनिषद्लाई वेदको शिरोभाग र वेदको ज्ञानकाण्ड पनि भनिन्छ । उपनिषद्शब्द विशरण, गति र अवसादन अर्थ भएको उप एवं नि उपसर्ग लागेको षद्लृ धातुबाट क्विप् प्रत्यय भएर बन्दछ । यसको विशद व्युत्पत्ति र व्याख्या आचार्य शङ्करले उपनिषद्का आफ्ना विभिन्न भाष्यहरूमा गर्नुभएको छ । कठोपनिषद्को सम्बन्धभाष्यमा 'सदेर्धातोर्विशरणगत्यवसादनार्थस्योपनिपूर्वस्य क्विप्प्रत्ययान्तस्य रूपमुपनिषदिति' भनेर लेख्नुभएको छ । यसको प्रतिपाद्य र वेद्य विषयमा पनि आचार्य शङ्करले सङ्क्षिप्त चर्चा गर्नुभएको छ । जस्तै– 'उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्यवेद्यवस्तुविषया विद्योच्यन्ते । ये मुमुक्षवो दृष्टानुश्रविकविषयतृष्णाः सन्त उपनि-षच्छब्दवाच्यां वक्ष्यमाणलक्षणां विद्यामुपसद्योपगम्य तन्निष्ठतया निश्चयेन शीलयन्ति तेषामविद्यादेः संसारबीजस्य विशरणाद्धिंसनाद् विनाशनादित्यनेनार्थयोगेन विद्या उपनिषदित्युच्यते ।'

त्यसैगरेर मुण्डकोपनिषद्को सम्बन्धभाष्यमा पनि आचार्य शङ्करले 'य इमां ब्रह्मविद्यामुपायन्त्यात्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरः सराः सन्तस्तेषां गर्भजन्म-जरारोगाद्यनर्थपूगं विशातयति परं वा ब्रह्म गमयत्यविद्यादिसंसारकारणं चात्यन्तमवसादयति विनाशयतीत्युपनिषद् । उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात् ।' भनेर लेख्नुभएको छ ।

श्रीमद्भगवद्गीतामा उपनिषद्लाई 'ब्रह्मसूत्रपदैः' (गीता.१३।४) भनिएको छ । यसको व्याख्या गर्दै स्वामी मधुसूदन सरस्वतीले यसरी टिप्पणी गर्नुभएको छ – 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्म सूत्र्यते सूच्यते किञ्चिद्व्यवधानेन प्रतिपाद्यत एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविसन्ति' इत्यादीनि तटस्थलक्षणपराण्युपनिषद्वाक्यानि । तथा

पद्यते ब्रह्मसाक्षात्प्रतिपाद्यत एभिरिति पदानि स्वरूपलक्षणं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादीनि तैर्ब्रह्मसूत्रैः पदैश्च ।'

विभिन्न विद्वानूहरूले उपनिषद्को व्याख्या आ-आफ्ना तरिकाले गरेको पाइन्छ। धर्मसम्राट् स्वामी करपात्रीले उपनिषद्को तात्पर्यका बारेमा ' प्रत्यक् चैतन्याभिन्न परमात्मालाई प्राप्त अथवा व्यक्त गराउने, बन्धनात्मिका चिज्जडग्रन्थिस्वरूपा अविद्यालाई शिथिल गराउने, अविचारितरमणीय नामरूपक्रियात्मक मायामय विश्वप्रपञ्चलाई समूलोन्मूलन गरेर जीवलाई ब्रह्मात्माको बोध गराउने ब्रह्मविद्या नै उपनिषद् हो। अतः त्यसका उत्पादक वा व्यञ्जक भएका हुनाले नै ईशावास्य, केन, कठ आदि मन्त्र ब्राह्मण वेदशीर्ष ग्रन्थहरू पनि उपनिषत्पदवाच्य हुन्छन्। यी मन्त्र एवं ब्राह्मण उभयस्वरूप वेदशीर्ष उपनिषद् हुन्। यी सबै नै अनादि, अविच्छिन्न, सम्प्रदायपरम्परया प्राप्त तथा अस्मर्यमाणकर्तृक भएका हुँदा अपौरुषेय वेदस्वरूप नै हुन्' भन्नुभएको छ।

वेदशीर्ष उपनिषद्का आधारमा नै गीताको उपदेश भगवान् श्रीकृष्णबाट अर्जुनलाई भएको हो । यसैगरेर उपनिषद्हरूको समन्वय र व्याख्या सूत्रात्मकरूपमा गर्न नै महर्षि वेदव्यासले ब्रह्मसूत्रको प्रणयन गर्नुभएको देखिन्छ। त्यतिमात्र नभएर महाभारत, रामायण, पुराण, धर्मशास्त्र, विभिन्न पन्थ र सम्प्रदायहरूको प्रणयन र सिर्जना पनि यिनै विभिन्न मन्त्र, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्का आधारमा भएका हुन्। उपनिषद्का अभावमा हाम्रा सम्पूर्ण धर्म, संस्कृति, सभ्यता, भाषा, आचारविचार र रीतिरिवाजको समेत परिकल्पनासम्म पनि गर्नसकिँदैन। यी सबैका मूल आधार उपनिषद्हरू नै हुन्।

त्यसै गरेर उपनिषद्का बारेमा स्वामी अखण्डानन्दज्यूको विचार यस्तो छ – 'वेदशब्दको अर्थ ज्ञान हो। वेदपुरुषका शिरोभागलाई उपनिषद् भनिन्छ। उप अर्थात् व्यवधानरहित, नि अर्थात् सम्पूर्ण, षद् अर्थात् ज्ञान नै उपनिषद्का अवयवार्थ हुन्। यो सर्वोत्तम ज्ञान जुन ज्ञेयबाट अभिन्न एवं देश, काल, वस्तुका परिच्छेदबाट रहित र परिपूर्ण ब्रह्म हो, त्यो नै उपनिषद्पदको अभिप्रेत अर्थ हो।'

चक्रवर्ती राजगोपालाचारीको मत यसप्रकारको छ – 'उपनिषद्का सारतत्त्वलाई वेदान्त भनिन्छ । ज्ञान, भक्ति र आफ्ना सम्पूर्ण कर्महरूमा

भगवत् शरणागतिको भाव नै उपनिषद्‌को मथितार्थ हो ।'

उपनिषद्‌का बारेमा विभिन्न विचार, परिभाषा, मत, व्युत्पत्ति, निर्वचन र मतमतान्तर देखिन्छन् । उपनिषद् अक्षयज्ञानको भण्डार हो । अनन्त, अपौरुषेय वेदवाङ्मयको ज्ञानकाण्ड नै उपनिषद् हो । जसलाई 'तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये' भनिएको छ । यसको अर्को परिभाषा यस्तो पनि छ ' उपनिषद्यते प्राप्यते ब्रह्मात्मभावोऽनया इति उपनिषद् ।'

उपनिषद्‌हरू असङ्ख्य छन् । यीमध्ये धेरैजसो वेदकै प्राचीन अङ्ग वा भाग वा शिरोभाग भए तापनि केही अर्वाचीन र प्रक्षिप्त पनि छन् । यिनीहरूको सङ्ख्या निश्चित छैन । मुक्तिकोपनिषद्‌मा १०८ उपनिषद्‌हरूको नाम देखिन्छ । पण्डित जगदीश शास्त्रीबाट सम्पादित र मोतीलाल बनारसीदासले दिल्लीबाट सन् १९९८ मा प्रकाशन गरेको उपनिषत्सङ्ग्रहमा १८८ उपनिषद्‌हरू छन् । जसको द्वितीय भागको शाक्तोपनिषदः खण्डको ५१ सङ्ख्यामा संस्कृत र अरबी भाषामा लेखिएको 'अल्लोपनिषद्' पनि समाविष्ट भएको देखिन्छ । मद्रासबाट प्रकाशित उपनिषत्सङ्ग्रहमा १७९ उपनिषद्‌हरूको नाम पाइन्छ । उपनिषद्‌वाक्यमहाकोषमा २२३ उपनिषद्‌हरूको नामावली देखिन्छ । मिति सन् १९४९ जनवरीमा प्रकाशित भएको कल्याणको वर्ष २३ अङ्क सङ्ख्या १ पूर्णसङ्ख्या २६६ मा २२० उपनिषद्‌हरूको नामावली देखिन्छ । जुन उपनिषद्‌हरू यसप्रकार छन् –

१. अक्षमालोपनिषद्, २. अक्षिउपनिषद्, ३.अथर्वशिखोपनिषद्, ४. अथर्वशिर उपनिषद्, ५. अद्वयतारकोपनिषद्, ६. अद्वैतोपनिषद्, ७. अद्वैतभावनोपनिषद्, ८. अध्यात्मोपनिषद्, ९. अनुभवसारोपनिषद्, १०. अन्नपूर्णोपनिषद्, ११. अमनस्कोपनिषद्, १२. अमृतनादोपनिषद्, १३. अमृतबिन्दूपनिषद् (ब्रह्मबिन्दूपनिषद्), १४. अरुणोपनिषद्, १५. अल्लोपनिषद्, १६. अवधूतोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक), १७. अवधूतोपनिषद् (पद्यात्मक), १८. अव्यक्तोपनिषद्, १९. आचमनोपनिषद्, २०. आत्मपूजोपनिषद्, २१. आत्मप्रबोधोपनिषद् (आत्मबोधोपनिषद्), २२. आत्मोपनिषद् (वाक्यात्मक), २३. आत्मोपनिषद् (पद्यात्मक), २४.आथर्वणद्वितीयोपनिषद् (वाक्यात्मक

एवं मन्त्रात्मक), २५.आयुर्वेदोपनिषद्, २६. आरुणिकोपनिषद् (आरुणेयोपनिषद्), २७. आर्षेयोपनिषद्, २८. आश्रमोपनिषद्, २९. इतिहासो-पनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक), ३०. ईशावास्योपनिषद् (उपनिषत्स्तुति, शिवरहस्यान्तर्गत, अहिलेसम्म अनुपलब्ध), ३१. ऊर्ध्वपुण्ड्रोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं पद्यात्मक), ३२. एकाक्षरोपनिषद्, ३३. ऐतरेयोपनिषद् (अध्यायात्मक), ३४. ऐतरेयोपनिषद् (खण्डात्मक), ३५. ऐतरेयोपनिषद् (अध्यायात्मक), ३६. कठरुद्रोपनिषद् (कण्ठोपनिषद्), ३७. कठोपनिषद्, ३८. कठश्रुत्युपनिषद्, ३९. कलिसंतरणोपनिषद् (हरिनामोपनिषद्), ४०. कात्यायनोपनिषद्, ४१. कामराजकीलि-तोद्धारोपनिषद्, ४२.कालाग्निरुद्रोपनिषद्, ४३. कालिकोपनिषद्, ४४. कालीमेधादीक्षितोपनिषद्, ४५. कुण्डिकोपनिषद्, ४६. कृष्णोपनिषद्, ४७. केनोपनिषद्, ४८. कैवल्योपनिषद्, ४९. कौलोपनिषद्, ५०. कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्, ५१. क्षुरिकोपनिषद्, ५२. गणपत्यथर्व-शीर्षोपनिषद्, ५३. गणेशपूर्वतापिन्युपनिषद् (वरदपूर्वतापिन्युपनिषद्), ५४. गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद् (वरदोत्तरतापिन्युपनिषद्), ५५. गर्भोपनिषद्, ५६. गान्धर्वोपनिषद्, ५७. गायत्र्युपनिषद्, ५८. गायत्रीरहस्योपनिषद्, ५९. गारुडोपनिषद् (वाक्यात्मक एवं मन्त्रात्मक), ६०. गुह्यकाल्युपनिषद्, ६१. गुह्यषोढान्यासोपनिषद्, ६२. गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्, ६३. गोपालोत्त-रतापिन्युपनिषद्, ६४. गोपीचन्दनोपनिषद्, ६५. चतुर्वेदोपनिषद्, ६६. चाक्षुषो-पनिषद् (चक्षुरुपनिषद्, चक्षूरोगोपनिषद्, नेत्रोपनिषद्), ६७. चित्त्यु-पनिषद्, ६८. छागलेयोपनिषद्, ६९. छान्दोग्योपनिषद्, ७०. जाबाल-दर्शनोपनिषद्, ७१. जाबालोपनिषद्, ७२. जाबाल्युपनिषद्, ७३. तारसारोपनिषद्, ७४. तारोपनिषद्, ७५. तुरीयातीतोपनिषद् (तीताबधूतो.), ७६. तुरीयातीतोपनिषद्, ७७. तुलस्युपनिषद्, ७८. तेजोबिन्दूपनिषद्, ७९. तैत्तिरीयोपनिषद्, ८०. त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्, ८१. त्रिपुरातापिन्युपनिषद्, ८२. त्रिपुरोपनिषद्, ८३. त्रिपुरामहोपनिषद्, ८४. त्रिशिखिब्रह्मणोपनिषद्, ८५. त्रिसुपर्णोपनिषद्,

८६. दक्षिणामूर्त्युपनिषद्, ८७. दत्तात्रेयोपनिषद्, ८८. दंत्तोपनिषद्, ८९. दुर्वासोपनिषद्, ९०. (१) देव्युपनिषद् (पद्यात्मक एवं मन्त्रात्मक) (२) देव्युपनिषद् (शिवरहस्यान्तर्गतअनुपलब्ध), ९१. द्वयोपनिषद्, ९२. ध्यानबिन्दूपनिषद्, ९३. नादबिन्दूपनिषद्, ९४. नारदपरिव्राजकोपनिषद्, ९५. नारदोपनिषद्, ९६. नारायण-पूर्वतापिन्युपनिषद्, ९७. नारायणोत्तरतापिन्युपनिषद्, ९८. नारायणो-पनिषद् (नारायणाथर्वशीर्ष), ९९. निरालम्बोपनिषद्, १००. निरुक्तो-पनिषद्, १०१. निर्वाणोपनिषद्, १०२. नीलरुद्रोपनिषद्, १०३. नृसिंह-पूर्वतापिन्युपनिषद्, १०४. नृसिंहषट्चक्रोपनिषद्, १०५. नृसिंहो-त्तरतापिन्युपनिषद्, १०६. पञ्चब्रह्मोपनिषद्, १०७. परब्रह्मो-पनिषद्, १०८. परमहंसपरिव्राजकोपनिषद्, १०९. परमहंसो-पनिषद्, ११०. पारमात्मिकोपनिषद्, १११. पारायणोपनिषद्, ११२. पाशु-पतब्रह्मोपनिषद्, ११३. पिण्डोपनिषद्, ११४. पीताम्बरोपनिषद्, ११५. पुरुषसूक्तोपनिषद्, ११६. पैङ्गलोपनिषद्, ११७. प्रणवोपनिषद् (पद्यात्मक), ११८. प्राणबोपनिषद् (वाक्यात्मक), ११९. प्रश्नानेपनिषद्, १२०. प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्, १२१. वटुकोपनिषद्, १२२. बह्वृचोपनिषद्, १२३. बाष्कलमन्त्रोपनिषद्, १२४. विल्वोपनिषद् (पद्यात्मक), १२५. विल्वोपनिषद् (वाक्यात्मक), १२६. बृहज्जाबालोपनिषद्, १२७. बृहदारण्यकोपनिषद्, १२८. ब्रह्मविद्योपनिषद्, १२९. ब्रह्मोपनिषद्, १३०. भगवद्गीतोपनिषद्, १३१. भवसंतरणोपनिषद्, १३२. भस्म जाबालोपनिषद्, १३३. भावनोपनिषद् (कापिलोपनिषद्), १३४ भिक्षुकोपनिषद्, १३५. मठाम्नायोपनिषद्, १३६. मण्डलब्राह्मणोपनिषद्, १३७. मन्त्रिकोपनिषद् (चूलिकोपनिषद्), १३८. मल्लायुपनिषद्, १३९. महानारायणोपनिषद् (बृहन्नारायणोपनिषद्, उत्तरनारायणोपनिषद्), १४०. महावाक्योपनिषद्, १४१. महोपनिषद्, १४२. माण्डूक्योपनिषद्, १४३. माण्डूक्योपनिषत्कारिका (क) आगम (ख) अलातशान्ति (ग) वैतथ्य (घ) अद्वैत, १४४. मुक्तिकोपनिषद्, १४५. मुण्डकोपनिषद्, १४६. मुद्गलोपनिषद्, १४७. मृत्युलाङ्गूलोपनिषद्, १४८. मैत्रायण्युपनिषद्, १४९. मैत्रेयुपनिषद्, १५०. यज्ञोपवीतोपनिषद्,

१५१. याज्ञवल्क्योपनिषद्, १५२. योगकुण्डल्युपनिषद्, १५३. योगचूडामण्युपनिषद्, १५४. (१) योगतत्त्वोपनिषद्, १५५. (२) योगतत्त्वोपनिषद्, १५६. योगराजोपनिषद्, १५७. योगशिखोपनिषद्, १५८. योगोपनिषद्, १५९. राजश्यामलारहस्योपनिषद्, १६०. राधिकोपनिषद् (वाक्यात्मक), १६१. राधोपनिषद् (वाक्यात्मक), १६२. रामपूर्वतापिन्युपनिषद्, १६३. रामरहस्योपनिषद्, १६४. रामोत्तरतापिन्युपनिषद्, १६५. रुद्रहृदयोपनिषद्, १६६. रुद्राक्षजाबालोपनिषद्, १६७. रुद्रोपनिषद्, १६८. लक्ष्म्युपनिषद्, १६९. लाङ्गूलोपनिषद्, १७०. लिङ्गोपनिषद्, १७१. बज्रपञ्जरोपनिषद्, १७२. वज्रसूचिकोपनिषद्, १७३. वनदुर्गोपनिषद्, १७४. वराहोपनिषद्, १७५. वासुदेवोपनिषद्, १७६. विश्रामोपनिषद्, १७७. विष्णुहृदयोपनिषद्, १७८. शरभोपनिषद्, १७९. शाट्यायनीयोपनिषद्, १८०. शाण्डिल्योपनिषद्, १८१. शारीरकोपनिषद्, १८२. (१) शिवसङ्कल्पोपनिषद्, १८३. (२) शिवसङ्कल्पोपनिषद्, १८४. शिवोपनिषद्, १८५. शुकरहस्योपनिषद्, १८६. शौनकोपनिषद्, १८७. श्यामोपनिषद्, १८८. श्रीकृष्णपुरुषोत्तमसिद्धान्तोपनिषद्, १८९. श्रीचक्रोपनिषद्, १९०. श्रीविद्यातारकोपनिषद्, १९१. श्रीसूक्तम्, १९२. श्वेताश्वतरोपनिषद्, १९३. षोढोपनिषद्, १९४. सङ्कर्षणोपनिषद्, १९५. सदानन्दोपनिषद्, १९६. सन्ध्योपनिषद्, १९७. संन्यासोपनिषद् (अध्यायात्मक), १९८. संन्यासोपनिषद् (वाक्यात्मक), १९९. सरस्वतीरहस्योपनिषद्, २००. सर्वसारोपनिषद् (सर्वोप.), २०१. स ह वै उपनिषद्, २०२. संहितोपनिषद्, २०३. सामरहस्योपनिषद्, २०४. सावित्र्युपनिषद्, २०५. सिद्धान्तविठ्ठलोपनिषद्, २०६. सिद्धान्तशिखोपनिषद्, २०७. सिद्धान्तसारोपनिषद्, २०८. सीतोपनिषद्, २०९. सुदर्शनोपनिषद्, २१०. सुबालोपनिषद्, २११. सुमुख्युपनिषद्, २१२. सूर्यतापिन्युपनिषद्, २१३. सूर्योपनिषद्, २१४. सौभाग्यलक्ष्म्युपनिषद्, २१५. स्कन्दोपनिषद्, २१६. स्वसंवेद्योपनिषद्, २१७. हयग्रीवोपनिषद्, २१८. हंसषोढोपनिषद्, २१९. हंसोपनिषद्, २२०. हेरम्बोपनिषद् ।

यी माथि उल्लेख भएका उपनिषद्हरूबाट मात्रै पनि उपनिषद्हरूको सङ्ख्या थाहा हुन सक्तैन । वेदका मन्त्रभागका जति संहिताहरू हुन्छन्, त्यति नै सङ्ख्यामा ब्राह्मण र आरण्यक सरह नै उपनिषद्हरू पनि हुन्छन् । वेदको

सङ्ख्याको सम्बन्धमा 'अनन्ता वै वेदाः' भनेर शास्त्रले भनेको छ। अहिलेसम्म प्राप्त प्रमाणका आधारमा वेदका शाखाहरूको सङ्ख्या महाभाष्यमा ११३१, स्कन्द पुराणामा ११३७ र मुक्तिकोपनिषद्मा ११८० उल्लेख भएको पाइन्छ। वेदका शाखाहरूको लोप भएझैँ उपनिषद्हरू पनि लुप्त भएका हुन सक्तछन्। 'नैव वेदाः प्रलीयन्ते महाप्रलयेऽपि ।' भनेर मेधातिथिले उल्लेख गरेको भए तापनि हाल उपलब्ध नहुनुलाई युगधर्म वा विडम्बना नै हो भन्नुपर्दछ।

उपर्‍युल्लिखित अल्लोपनिषद्बाहेक प्रायः सबै उपनिषद्हरू संस्कृत भाषामा लेखिएका छन् । प्रायः यी वेदका शिरोभाग हुन् र ज्ञानका भण्डार हुन् । तर केही उपनिषद्हरू पछि लेखिएका वा लेखाइएका पनि देखिन्छन् । उदाहरणका लागि माथि २२० उपनिषद्हरूमध्ये १५ औँ सङ्ख्यामा परेको अल्लोपनिषद्लाई लिन सकिन्छ । उपनिषद्को अत्यन्त महत्त्व देखेर मुगलसम्राट् अकबरका पालामा कुनै चाटुकार विद्वान्ले 'अल्लोपनिषद्' नामक अरबी र संस्कृत भाषामा सानू उपनिषद् लेखेको देखिन्छ। त्यसपछि उपनिषद्को महत्त्व न्यून गर्न म्याक्समूलरले एउटा 'माक्स्योपनिषद्' नामक उपनिषद् लेखेर 'सरस्वती' नामक मासिक पत्रिकामा छपाएका हुन् भन्ने पनि थाहा हुन्छ। अरू पनि यस्ता उपनिषद्हरू लेखिएका वा प्रकाशित भएका हुन सक्तछन् । यसप्रकारका कार्यहरूबाट पनि उपनिषद्को शाश्वत महत्त्व एवं महिमामा कुनै फरक परेको देखिँदैन, बरु दिनानुदिन बढिरहेकै देखिन्छ।

हाम्रो पूर्वीय संसारमा मोक्षविद्यामा उपनिषद् शास्त्रको महत्त्व अनादिकालदेखि अहिलेसम्म अक्षुण्णरूपमा रहिआएको छ। यस शास्त्रको प्रभाव पश्चिमी संसारमा पनि पहिलेदेखि नै रहेको पश्चिमी दर्शनको अनुशीलनबाट थाहा हुन्छ । ईशाभन्दा धेरै पहिले ग्रीसमा जन्मेका महान् दार्शनिक सोक्रेटसूले केनोपनिषद्को भाषा बोलेका थिए । केनोपनिषद्ले भनेको छ – 'यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥' (केनोपनिषद् २।३) अर्थात् जुन महापुरुषले परब्रह्म परमेश्वरको साक्षात्कार गर्दछ, उसले परब्रह्मलाई जानेँ भन्दैन तर जसले जानेँ भन्दछ त्यसले परब्रह्मलाई जानेको हुँदैन। यही कुरा सोक्रेटस्ले पनि आफ्नू

जीवनको अन्तिम समयमा आफ्ना शिष्यहरूका प्रश्नहरूको उत्तर दिँदै भनेका थिए – 'I am wiser than my contemporaries because I alone know that I know nothing.'

त्यसपछि पनि पश्चिमी दार्शनिकहरूमध्येमा गोल्डस्टार, रोनाल्ड, डायसन, निक्सन, विल्सन, शोपेनहर आदि धेरै दार्शनिकहरूले उपनिषद्को अध्ययन, मनन र अनुसन्धानसमेत गरेका थिए । उनीहरूले उपनिषद्को मुक्तकण्ठले प्रशंसा पनि गरेका थिए । प्रशंसकहरूमध्येमा जर्मनदार्शनिक शोपेनहर प्रमुख देखिन्छन् । उनले आफ्नू किताबमा उपनिषद्को गुणगान गर्दै लेखेका छन् – 'In the whole world, there is no study to elevating as that of the upanishadas. It has been the solace of my life and it will be the solace of beath.' अर्थात् यस सम्पूर्ण विश्वमा उपनिषद्हरू सरह जीवनलाई माथि उठाउँन सक्ने अरू कुनै पनि अध्ययनको विषय छैन । यसकै अध्ययनबाट मैले जीवनमा शान्ति प्राप्त गरेको छु र यसबाट नै मलाई मृत्युमा पनि शान्ति प्राप्त हुनेछ ।

डा. यानी बेसेन्ट (Dr. Annie Besant) ले उपनिषद्लाई मानवचेतनाको सर्वोच्च फल भनेकी छन् – 'Personally i regard the Upanishada as the highest product of the human mind, the crystallized wisdom of divinely illumined man.'

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा उपनिषद्हरूको सङ्ख्या, परम्परा र महत्त्व दर्शाउने प्रयासका साथै अन्य देशका दार्शनिकहरूमा परेको उपनिषद्को प्रभाव समेतका बारेमा सङ्क्षेपमा उल्लेख गरियो । त्यसै सन्दर्भमा केही आचार्यहरूद्वारा प्रदत्त [१]व्युत्पत्ति र परिभाषासमेत तल पाद टिप्पणीमा दिइएको छ ।

यो उपनिषत् शास्त्र वेदरूपी वृक्षको ज्ञानात्मक फल हो । अत्यन्त उत्कृष्ट

---

१. क. उपनीयेयमात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः ।
निहन्त्यविद्यां तज्जञ्च तस्मादुपनिषद् भवेत् ॥

ख. निहत्यानर्थमूलं स्वाविद्यां प्रत्यक्तया परम् ।
नयत्यपास्तसम्भेदमतो वोपनिषद् भवेत् ॥

ग. प्रवृत्तिहेतूनिःशेषांस्तन्मूलोच्छेदकत्वतः ।
यतोऽवसादयेद्विद्यां तस्मादुपनिषद् भवेत् ॥

र दुरूह पनि यसलाई मानिन्छ। यो पराविद्या हो। यसबाट मुमुक्षुले अक्षर[२] ब्रह्मको ज्ञान गर्न सक्तछ। यसलाई ब्रह्मविद्या पनि भनिन्छ। यो शास्त्र आफैँ पढेर पार पाउन कसैले पनि सक्तैन। यो विद्याको अधिकारी साधनचतुष्टयसम्पन्न जिज्ञासु मुमुक्षु मनुष्य नै हुन सक्तछ। ब्रह्मज्ञान नगरीकन मनुष्य मुक्त हुन सक्तैन र यो बाहेक अर्को बाटो छैन भनेर [३]श्रुतिले उद्घोष गरेको छ।

सर्वप्रथम साधनचतुष्टययुक्त जिज्ञासु मुमुक्षुले कर्मद्वारा पाइने यस लोकको र [४]परलोकको परीक्षा गरेर अर्थात् यसको यथार्थता जानेर यसप्रति विरक्त बनोस्। किनभने अनित्य अर्थात् नाशवान् कर्मद्वारा नित्य ब्रह्मको प्राप्ति हुन सक्तैन। त्यसैकारणले त्यस मुमुक्षु मनुष्यले ब्रह्मज्ञानका लागि हातमा समिधा लिएर ब्रह्मनिष्ठ श्रोत्रिय गुरुका शरणमा जाओस् भनेर श्रुतिले विधान गरेको छ।

आफ्नै शाखाको वेद र महावाक्य समेत उपर्युक्त अनुसार गुरुबाट गुरुमुखी भएर विधिपूर्वक [५]श्रवण गर्नुपर्दछ।

[६]श्रवण गरिसकेपछि [७]मनन, [८]निदिध्यासन र [९]ब्रह्माभ्यास पनि गर्नुपर्दछ। अन्यथा ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन भन्ने श्रुति र आचार्यको समेत

---

२. अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते। – मुण्डकोपनिषद् १।१।५

३. तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय।
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।८, शुक्लयजुर्वेदः ३१।१८

४. परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्॥
– मुण्डकोपनिषद् १।२।१२

५. द्रष्टव्यः श्रोतव्यो निदिध्यासितव्यः। – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।५

६. श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यावधाराणानुकूला मानसी क्रिया।
– वेदान्तपरिभाषा

७. मननं नाम शब्दावधारितेऽर्थे मानान्तरविरोधशङ्कायां तन्निराकरणानुकूलतर्कात्मज्ञानजनको मानसो व्यापारः। – वेदान्तपरिभाषा

८. निदिध्यासनं नाम अनादिदुर्वासनया विषयेष्वाकृष्यमाणचित्तस्य विषयेभ्योऽपाकृष्यात्मविषयकस्थैर्यानुकूलो मानसो व्यापारः। – वेदान्तपरिभाषा

९. तच्चिन्तनं तत्कथनं तत्परस्परबोधनम्।
एतदेकपरत्वञ्च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः॥ – लघुवाक्यवृत्तिः

मत पाइन्छ। श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गर्नुपर्दछ। यही नै मुक्तिको [१०]साक्षात्कारण भएको मत आचार्य सर्वज्ञात्ममुनिको देखिन्छ।

प्रायः वेदान्तका विद्वान्हरूले स्वाध्याय, महावाक्य, ब्रह्मसाक्षात्कार, ब्रह्मसाक्षात्कार र पञ्चाग्निविद्याको अन्तर सम्बन्धका साथै गृहस्थाश्रमी र अरू तीन आश्रमीहरूका लागि मुक्तिका हेतु वा साधनहरू समान छन् कि ! पृथक् छन् ? आदि ज्वलन्त प्रश्न वा जिज्ञासाको सप्रमाण उत्तर जिज्ञासु मुमुक्षुलाई अद्वैत वेदान्तका विद्वान्हरूले दिनु आवश्यक छ।

आफ्नू स्वाध्याय र अनुशीलनका सन्दर्भमा प्रस्थानत्रयीमध्येको श्रुतिप्रस्थानका रूपमा प्रसिद्ध शाङ्करभाष्यसमेतबाट समलङ्कृत ११ उपनिषद्हरूको सारका रूपमा 'उपनिषत्सार' नामक ग्रन्थको प्रकाशन गरियो। त्यसपछि न्यायप्रस्थानको नामले सुपरिचित ब्रह्मसूत्रको सार 'ब्रह्मसूत्रसार'को प्रकाशन भयो। त्यसपछि प्रस्थानत्रयी मध्येको स्मृतिप्रस्थानका नामले सुपरिचित श्रीमद्भगवद्गीताको सार 'गीतासार' निबन्धका रूपमा निबन्धग्रन्थ 'ब्रह्मविद्या' मा प्रकाशित भयो।

अद्वैतवेदान्तका मूल आकरग्रन्थहरू उपजीव्य ग्रन्थका रूपमा वेद, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषद्हरूलाई लिइन्छ। उपजीवक प्राच्य आस्तिक ६ दर्शनहरूमध्येमा मीमांसादर्शन अर्थात् पूर्वमीमांसा र उत्तरमीमांसादर्शन अर्थात् अद्वैतवेदान्तदर्शन वेदमा आधारित दर्शन हुन्।

गीताका प्रत्येक अध्यायका प्रत्येक श्लोक उपनिषद्का मन्त्र र तात्पर्यद्वारा प्रपूरित र सम्पुटित छन्। त्यसै कारण नै गीताका प्रथम अध्यायदेखि १८ अध्यायसम्मका पुष्पिकाहरूमा 'श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायाम्' भनेर लेखेको पाइन्छ। अतः उपनिषत् शास्त्रकै धरातलमा ब्रह्मप्राप्तिको साधनभूत श्रीमद्भगवद्गीताको महल तयार भएको स्पष्ट हुन्छ।

अद्वैतवेदान्तका प्रस्थानत्रयीमध्येको तेस्रो ग्रन्थ 'ब्रह्मसूत्र' ग्रन्थ हो,

---

१०.स्वाध्यायधर्मपठितं निजवेदशाखा वेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च।
सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः ॥
– सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

जसलाई न्यायप्रस्थान भनिन्छ। जसमा ४ अध्याय, १६ पाद, १९१ अधिकरण र ५५५ सूत्रहरू छन् । ब्रह्मसूत्रको प्रथमसूत्र 'अथातो [११]ब्रह्मजिज्ञासा' देखि लिएर अन्तिम सूत्र [१२]'अनावृत्ति शब्दात्'सम्म उपनिषद् मन्त्रहरूद्वारा गुम्फित छन् । भगवान् वेदव्यासले ब्रह्मसूत्रनामक सूत्रग्रन्थको प्रणयन गर्नुभएको हो । प्रमाण र युक्तिद्वारा पनि उपनिषद्का मन्त्रहरूको प्रतिपाद्य वा ज्ञातव्य वस्तु ब्रह्म नै हो भन्ने देखाउँदै सबै मन्त्रहरूको समन्वय गर्दै अविरोधसमेत उहाँले देखाउनुभएको छ। उपनिषद्हरू मुक्तिका साक्षात्साधन हुन् र फलजस्तो फल वा साध्यजस्तो साध्य ब्रह्म नै भएको तथ्य पनि ब्रह्मसूत्रको अन्तमा आएको छ।

यसरी विचार गर्दा अद्वैतवेदान्तको सत्त्वसार तथा आधार उपनिषद् शास्त्र नै हो । त्यसैका आधारमा अद्वैतवेदान्तका सम्पूर्ण सूत्रग्रन्थ, भाष्य, विवरणग्रन्थ, प्रकरणग्रन्थ, विवरण, वृत्ति र निबन्ध ग्रन्थहरू समेत प्रणयन भएका छन् । तदनुरूप नै 'ब्रह्मसाक्षात्कारः, परम सत्य, ब्रह्मविद्या, पराविद्या, औपनिषद पुरुषः' र 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' समेतका निबन्धग्रन्थहरूको प्रणयन गरिएको छ। यी ग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त औपनिषद हो । सिद्धान्त समेतलाई नै संयोजन गरेर अद्वैतवेदान्तगत अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तथा गूढ रहस्यलाई सङ्क्षिप्त तथा तात्पर्यगतरूपमा कविताका माध्यमबाट यस 'औपनिषद ज्ञान' मा अनुस्यूत गर्ने प्रयास गरिएको छ। यो अद्वैतवेदान्तका जिज्ञासु अध्येता र मुमुक्षुसमेतलाई उपयोगी होला भन्ने मैले ठानेको छु।

आचार्य सर्वज्ञात्ममुनिले उपनिषद्लाई 'वेदान्तभूमि' (सङ्क्षेप-शारीरकम् ३।२९५) भन्नुभएको छ। अद्वैतवेदान्तपरक उपनिषद्हरूले परब्रह्म [१३]परमात्मालाई सबैको आत्मा, उपादानकारण, विश्वको महान् आयतन, सूक्ष्मभन्दा पनि धेरै सूक्ष्म र नित्य भनेका छन् । मुमुक्षु पुरुषलाई सम्बोधन गर्दै

---

११. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति। तद्विजिज्ञासस्व। तद्ब्रह्म। – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

१२. न च पुनरावर्तते। – छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

१३. यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्।
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं स त्वमेव त्वमेव तत्॥ – कैवल्योपनिषद् १।१६

उपनिषद्ले त्यो आत्मा ब्रह्म हो, त्यो तिमी नै हौ र ऊ तिमी नै हो भनेको छ।

त्यो परब्रह्म परमात्मा अवयवले शून्य हो, निष्क्रिय र शान्त हो। त्यतिमात्र होइन, निर्दोष र निर्लेप पनि हो। त्यो परब्रह्म परमात्मा अमृतको परम सेतु हो भन्दै उपनिषद्ले परब्रह्मलाई माया र मायाका विकारले रहित दग्धेन्धनसदृश झल्झलाकार स्वयं प्रकाश ज्योतिस्वरूप हो पनि भनेको छ। त्यस्तो [14]ब्रह्म प्रत्येक प्राणीका अन्तःकरणमा अवस्थित रहेको भनेर जसले देख्तछ, त्यसले निश्चय पनि शाश्वत सुख प्राप्त गर्दछ, त्यस्तो सुख अरू कसैले पनि प्राप्त गर्न सक्तैन पनि श्रुतिले भनेको छ।

यस औपनिषद ज्ञानलाई विद्वान्हरूले मानवचेतनाको सर्वोच्च फल वा मुक्तिसोपान भनेका छन्। यस अनुपम विद्याको प्रभाव अप्रत्यक्षरूपमा पश्चिमी दार्शनिकहरूमा ईस्वी शताब्दी सुरु हुनुभन्दा पहिले शोक्रेटस्का समयमा नै परिसकेको कुरा माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ।

त्यसपछि पनि ज्ञानका अक्षय तथा शाश्वत निधि हाम्रा वेद र उपनिषद्को प्रभाव पूर्वी र पश्चिमी विद्वान्हरूमा परेको देखिन्छ। भारतका तत्कालीन मुगल सम्राट् शाहजाहँका जेष्ठ पुत्र दाराशिकोह धार्मिक दृष्टिले उदार थिए। सन् १६४० तिर उनी काश्मीरमा बस्तथे। त्यहाँ उनी विभिन्न विद्वान्हरूसँग प्राच्य तथा पाश्चात्त्य दर्शनका सम्बन्धमा जिज्ञासापूर्वक प्रश्नहरू गर्दथे। त्यसै क्रममा उनलाई अथाह ज्ञानको निधि उपनिषद्का महत्ताका बारेमा जानकारी भयो। उनी संस्कृत जान्दैनथे। उनले काशीका संस्कृतका पण्डितहरू बोलाएर अद्वैतवेदान्तपरक पचास ओटा उपनिषद्हरूको सन् १६५७ सम्ममा फारसी भाषामा अनुवाद गराएका थिए। त्यस अघि सम्राट् अकवरका शासनकालमा सन् १५५६–१५८५ का बीचमा केही उपनिषद्हरूको अनुवाद भएको देखिन्छ।

फारसी भाषामा अनूदित केही महत्त्वपूर्ण उपनिषद्हरूको नै अनुवाद फ्रेन्च भाषामा भयो र तत्पश्चात् सन् १८०१–२ मा औपनेखत् (Oupnekhat) का नामबाट लेटिन भाषामा पनि अनुवाद भएको देखिन्छ। क्रमशः पश्चिमका

---

१४. तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१२

विद्वान् र अनुसन्धाताहरूमा उपनिषद्को सार्वजनिनता र उदात्तताको प्रभाव बढेको देखिन्छ । फलतः यसमा सुप्रसिद्ध जर्मन विद्वान् अर्थर शोपेनहर (Aurther Schopenhaur 1788-1860), शेलिङ (Schelling) मेक्समूलरहरू समेत धेरै विद्वान्लाई लिन सकिन्छ । यस कुराको सङ्क्षिप्त उल्लेख सुरुमा नै भइसकेको छ ।

ज्ञानलाई साधारणतया प्रातिभासिक, व्यावहारिक र पारमार्थिक गरेर तीन कित्तामा बाँड्न सकिन्छ । प्रातिभासिक ज्ञान भनेको डोरीमा देखिने सर्पको ज्ञान र स्वाप्निक संसार हो । यी दुवै ज्ञान असत्य, मिथ्या र मायिक हुन् । व्यावहारिक ज्ञान भनेको प्राणीले जन्मेदेखि मृत्युपर्यन्त भोग्नुपर्ने प्रारब्ध कर्मजन्य सुखदुःखादि मिश्रित संसार हो र यसलाई मिथ्या पनि भनिन्छ । प्रत्येक प्राणीको पञ्चभूतात्मक स्थूलशरीर आमाका गर्भमा आउनु अघि पनि थिएन र मरिसकेपछि पनि रहँदैन । [१५]पहिले पनि न भएको, पछि पनि न रहने तर बीचमा झुलुक्क देखापर्ने पदार्थलाई माण्डूक्यकारिकामा वितथ भनिएको छ ।

यसरी प्रातिभासिक वा क्षणिक ज्ञानलाई असत् भनिन्छ भने व्यावहारिक ज्ञान वा व्यावहारिक सत्‌लाई वेदान्तको भाषामा मिथ्या भनिन्छ । किन्तु पारमार्थिक ज्ञान वा पारमार्थिक सत् भने [१६]अबाधितरूपमा तीनै कालमा अक्षुण्णरूपमा रहन्छ, जसलाई एकमात्र अद्वितीय परमात्मा, परब्रह्म भनिन्छ ।

उपनिषद्को ज्ञान नगरीकन उपनिषद्वेद्य पुरुषको ज्ञान हुन सक्तैन । त्यसै कारण ब्रह्मलाई 'औपनिषद[१७] पुरुष' भनिएको हो । आत्मा अत्यन्त नजिक आफ्नै शरीरभित्र अन्तःकरणमा साक्षीका रूपमा अनवरत अवस्थित छ । बुद्धिका वृत्तिमा प्रतिबिम्बित बिम्बरूप साक्षीको प्रतिबिम्ब नै जीव हो । त्योभन्दा नजिक शरीर, प्राण, इन्द्रियादि केही पनि हुन सक्तैनन् । जसको

---

१५. आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
वितथैः सदृशाःसन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥– माण्डूक्यकारिका २।६

१६. त्रिकालाऽवाध्यत्वं सत्यत्वम् । – वेदान्तसन्दर्भ

१७. तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं (त्वा त्वं विद्याभिमानिनं पुरुषम्) चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यति ।

सत्ता र चित्ता पाएर प्राणी प्राणवान् भएको छ । त्यसै प्राणका कारण नै जीवात्मालाई प्राणी भनिएको हो । स्थूल शरीरमा आत्मा नरहने हो भने स्थूल शरीर शव हुन्छ, जड हुन्छ र पञ्चमहाभूतका तत् तत् उपादानकारणमा गएर यस शरीरका घटकहरू लीन हुन्छन्, जसरी जड पार्थिव मृत्तिका उपादान कारण भएको जड घट फुटेपछि मृत्तिकामा नै विलीन हुन्छ ।

प्राणीका स्थूल र सूक्ष्म शरीर दुवै मायिक तत्त्वबाट बनेका जडपदार्थहरू हुन् । किन्तु चेतन आत्माको अध्यासात्मक सम्बन्धबाट अर्थात् आत्माको संसर्गाध्यासका कारण प्राणीको जड शरीर पनि चेतनजस्तो भएर चेष्टा गर्दछ । वस्तुतः पाञ्चभौतिक शरीर पृथ्वीको विकार हो । ढुङ्गो, माटो र शरीरमा केही फरक छैन । सम्पूर्ण चराचर पदार्थ सधैँ पृथिवीबाट नै उत्पन्न हुन्छन् । अन्तमा पृथ्वीमा नै लीन हुन्छन् । केवल क्रियाभेदका कारण थरी थरी नाम राखेर व्यवहार गरिन्छ । किन्तु त्यो सबै मिथ्या हो र आत्मा, ब्रह्म, चित्तत्त्वमात्रै सत्य हो । यसका लागि आत्मचिन्तन, आत्मानुभूति अर्थात् ब्रह्मानुभूति गर्नुपर्दछ ।

आत्मज्ञान वा आत्मसाक्षात्कार अनेकौँ साध्य, साधन र तिनको सम्बन्ध देखाउने धेरै शास्त्रहरू पढेर र श्रवण गरेर मात्रै हुन सक्तैन । एउटा खास उद्देश्य र लक्ष्यविना धेरैथरी वक्ताहरूका प्रवचन सुन्दैमा र जुन पायो त्यही साहित्य र शास्त्र पढ्दैमा आत्मज्ञान हुन सक्तैन । किनभने केवल शब्दमात्रै पढेर र घोकेर कण्ठस्थ गर्दैमा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तैन । त्यसका लागि उपनिषद्ले निर्देश गरे अनुसार श्रवण, मनन र निदिध्यासन गर्दै औपनिषद ज्ञानलाई मुमुक्षुले आत्मसात् गरेर आफ्नू स्वभाव नै बनाउन सक्नुपर्दछ । अन्यथा त्यस्तो ओठे सतही ज्ञानबाट मोक्ष प्राप्त हुन सक्तैन । त्यतिमात्रै होइन, त्यस्तो सतही चिन्तनबाट कामना, एषणा, मोह, कामक्रोधादि दुर्गुणहरूको परिमार्जन भई अन्तःकरण शुद्ध हुन सक्तैन । अतः शास्त्रहरू सबै कण्ठस्थ पारेर प्रवचन गर्दै हिँडे पनि, जतिसुकै पढे पनि र पढाए पनि ती वाणीजन्य मायिक कुराहरू सबै बिर्सिनै पर्दछ, अन्यथा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तैन ।

यो [१८]आत्मा प्रवचन सुनेर, वेदको अध्ययन गरेर तथा धारणाशक्ति अत्यन्त प्रबल बनाउँदैमा पनि प्राप्त हुन सक्तैन । ब्रह्मसाक्षात्कार न धेरै शास्त्रहरू श्रवण गरेर नै प्राप्त हुन सक्तछ। किन्तु जुन मुमुक्षुले ब्रह्मलाई साक्षात्कार गर्ने दृढ निश्चय गरेर उपनिषद्ले भने अनुसार श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट आफ्नै वेदशाखामा आएको महावाक्यको श्रवण, मनन र निदिध्यासन समेत गर्दछ, त्यसै मुमुक्षुले मात्रै आत्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछ। सर्वकर्म र सर्व एषणानिर्मुक्त मुमुक्षुलाई नै ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तछ। अन्तःकरण अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म भएको मुमुक्षुको अन्तःकरणमा मात्रै ब्रह्म आफ्नू अत्यन्त निर्मल, अत्यन्त स्वच्छ र अत्यन्त सूक्ष्म स्वरूप अर्थात् मायातीत सर्वव्यापी प्रकाशको प्रतिस्फलन गराइदिन्छ । अन्यथा ब्रह्मसाक्षात्कार हुन सक्तैन ।

सजिलैसँग ब्रह्मसाक्षात्कार किन हुन सक्तैन भन्ने सम्बन्धमा श्रुतिले भनेको छ – परमात्माले रिसाएर जीवात्माका श्रवणादि ज्ञानेन्द्रियहरूलाई बाहिरतर्फ फर्काइदिएकाले उसले भित्र आफ्नू अन्तःकरणतिर फर्केर आत्मालाई हेर्न सक्तैन । ऊ बहिर्मुख भएर बाहिर तर्फका मिथ्या मायिक विषयहरूलाई मात्रै हेर्दछ भन्दै श्रुतिले अन्तमा मुक्तिको प्रबल इच्छा राखेर प्रयत्न गर्ने जुन मुमुक्षुले आफ्ना बहिर्मुखी ज्ञानेन्द्रियहरूलाई अन्तर्मुखी बनाएर भित्र आफ्नै बुद्धिवृत्तिमा सधैँ विराजमान प्रत्यगात्माको चिन्तन गर्दछ त्यस्ता धीर [१९]पुरुषले मात्रै ब्रह्मसाक्षात्कार गर्न सक्तछ भनेको छ।

श्रवण, मनन, निदिध्यासन, शम, दम आदि अन्तरङ्ग साधनहरूसमेतद्वारा बुद्धिमान् मुमुक्षुले अहर्निश ब्रह्मचिन्तन गर्नुपर्दछ र अरू धेरै थरी शास्त्रहरूको अनुध्यान अर्थात् अनुचिन्तन गर्नुहुँदैन। केवल आत्मालाई [२०]ॐ द्वारा ध्यान

---

१८. नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूंस्वाम्॥
– कठोपनिषद् १।२।२३

१९. पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥ – कठोपनिषद् २।१।१

२०. ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्। – मुण्डकोपनिषद् २।२।६

गर्नुपर्दछ। अरू व्यर्थका [२१]बोलीलाई त्याग्नुपर्दछ। किनभने धेरै शब्दहरूको [२२]अनुध्यान गर्नु भनेको वाणीलाई खेर फाल्नु हो र सो कार्य व्यर्थ हो भनेर श्रुतिले भनेको छ।

जुनसुकै शास्त्र पनि [२३]आचार्य वा गुरुबाट सुन्नु वा पढ्नु आवश्यक छ, अन्यथा शास्त्र जान्न सकिँदैन। अझ यसमा पनि वेदान्तशास्त्र चाहिँ गुरुबाटै गुरुमुखी भएर सुन्नुपर्ने श्रुतिको निर्देश पाइन्छ, अन्यथा ज्ञान हुन सक्तैन। त्यतिमात्रै होइन औपनिषद पुरुष अर्थात् उपनिषद्वेद्य ब्रह्मको ज्ञान गर्न सर्वप्रथम श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ गुरुबाट विधिपूर्वक उपनिषद्को श्रवण गर्नु र पढ्नु नै पर्दछ। अन्यथा विना वेदान्तज्ञान शास्त्रार्थमा अग्रसर भएमा शाकल्यको नियति भोग्नुपर्ने हुनजान्छ। यस समबन्धमा 'जसले भगवान् नारायणदेखि चलेको अद्वैत वेदान्तको शास्त्रीय परम्परा अर्थात् [२४]सम्प्रदाय अनुसार गुरुमुखी भएर उपनिषद्को अध्ययन गर्दैन भने त्यस्तो मान्छे सबै शास्त्रको ज्ञाता भए तापनि मूर्खवद् उपेक्षणीय हो' भनेर आचार्य शङ्करले आफ्नू भाष्यमा लेख्नुभएको छ।

आफ्नू शास्त्रीय परम्परा-अनुसार उपनिषद् शास्त्रको ज्ञान नभईकन ब्रह्मसाक्षात्कार हुन नसक्ने कुरा निर्विवाद छ। अतः यसैका परिपूर्तिका लागि सूत्रात्मकरूपमा यो उपनिषत्कारिका लेखियो र जिज्ञासु अध्येताहरूलाई बुझ्न सुगम हुनसकोस् भन्ने ठानेर यस दुर्बोध्य औपनिषद दर्शनलाई गुरुशिष्यका बीचमा संवादका रूपमा [२५]चूर्णकशैलीमा प्रणयन गरिएको हो।

यस प्रकृत उपनिषत्कारिको सिर्जना हुनुभन्दा पूर्व यसको भूमिका वा पृष्ठभूमिकाका रूपमा केही वर्षका अन्तरालमा विभिन्न महत्त्वपूर्ण गद्यात्मक

---

२१. अन्या वाचो विमुञ्चथ। – मुण्डकोपनिषद् २।२।६

२२. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः।
नानुध्यायाद् बहूञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत्॥ – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

२३. आचार्यवान्पुरुषो वेद। तस्य तावदेव चिरं यावन्नविमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये।
– छान्दोग्योपनिषद् ६।१४।२

२४. असम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविद् अपि मूर्खवद् एव उपेक्षणीयः।
– श्रीमद्भगवद्गीता, शाङ्करभाष्य १३।२

२५. अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं चूर्णकं विदुः। – महाभाष्य

र पद्यात्मक ग्रन्थहरूको नेपाली भाषामा अनुवाद गर्ने काम भयो । गद्यात्मक ग्रन्थहरूमा अद्वैतसिद्धि, अध्यास र चतुःसूत्री, अध्यास, ब्रह्मसूत्रसार, उपनिषत्सार, वेदान्तपरिभाषासारसमेत पर्दछन् । पद्यात्मक ग्रन्थहरूमा ज्ञान र भक्ति, रासपञ्चाध्यायी, मणिरत्नमाला, श्रीकृष्णाय वयन्नुमः, अन्तिम उपदेश, अजातवाद, अपरोक्षानुभूति, श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिका, अष्टावक्रगीता, अवधूतगीता आदि छन् । संस्कृतभाषामा सङ्क्षेप-शारीरकसारनामक ग्रन्थको पनि प्रणयन गरिएको छ ।

२०१७ सालदेखि नै अद्वैतवेदान्तदर्शनको विद्यार्थी भएकाले र यस दर्शनको अन्तिम लक्ष्य मोक्ष वा ब्रह्मसाक्षात्कार गर्नु नै हो भन्ने ज्ञान भएकाले पनि यस तर्फ कलम चलाउने काम भएको हो । त्यस सन्दर्भमा ब्रह्मसाक्षात्कारका साधनका रूपमा अद्वैतवेदान्तपरक ६ ओटा निबन्ध ग्रन्थहरूको प्रणयन भयो । ब्रह्मसाक्षात्कारको परम्परया साधनका रूपमा तदनुरूप नामसादृश्य प्रथम निबन्धग्रन्थ 'ब्रह्मसाक्षात्कार' को प्रणयन भयो । ब्रह्म र साक्षात्कार दुई शब्दहरूबाट निष्पन्न ब्रह्मको साक्षात्कार मायिक साधन अर्थात् बाह्य तथा आन्तर इन्द्रियहरूबाट हुन नसक्ने भएकाले यो अपरोक्षतया अनुभव गर्नुपर्ने वस्तु हो । किनभने ब्रह्मतत्त्व तीनै कालमा रहने पारमार्थिक सत्य वा परमसत्य हो । अतः यसै परमसत्यलाई बुझाउन दोस्रो निबन्धग्रन्थ परमसत्यको प्रणयन गरियो ।

उपर्युक्त परमसत्यलाई औपनिषदीय प्रमाणहरूसमेतबाट स्पष्ट गर्न 'ब्रह्मविद्या' को सिर्जना भयो । जुन ब्रह्मको ज्ञान [२६]पराविद्याबाट मात्रै हुनसक्ने भएकाले चौथो निबन्धग्रन्थको नामकरण नै 'पराविद्या' हुन गयो । ब्रह्म या अक्षर ब्रह्मको ज्ञान गर्न गुरुमुखी भएर विधिपूर्वक श्रवण, मनन, निदिध्यासनका साथै ब्रह्माभ्याससमेत गर्नुपर्दछ, अन्यथा ब्रह्मज्ञान हुन सक्तैन । तसर्थ त्यसैका लागि पाँचौँ निबन्धग्रन्थ 'औपनिषद पुरुष' जिज्ञासु मुमुक्षुका समक्ष प्रकट भयो । उपनिषद्को ज्ञान विना ब्रह्मज्ञानी भएको धृष्टता गर्ने शाकल्यको पतन समेत देखाएर औपनिषद ज्ञानको महत्ताको

---

२६. अथ यया तदक्षरमधिगम्यते । – मुण्डकोपनिषद् १।१५

ख्यापन गरिएको छ।

छैटौँ तथा अन्तिम निबन्धग्रन्थ 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' मा वेदान्तज्ञान अर्थात् औपनिषद ज्ञान वा [२७]साक्षात् मुक्तिको हेतु भएको आफ्नै वेदशाखाको महावाक्यको श्रवण गर्नु अनिवार्य छ भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ।

उपर्युक्त विभिन्न अनूदित ग्रन्थहरू र निबन्धग्रन्थहरूका सारसङ्ग्रहका साथै ब्रह्मज्ञान नभईकन ब्रह्मसाक्षात्कार हुन नसक्ने परमसत्य उक्त 'ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः' ग्रन्थमा दर्शाइएको छ।

उपर्युक्त सम्पूर्ण ग्रन्थहरूको प्रणयन र प्रकाशनपछि यो 'उपनिषत्कारिका' नामक ग्रन्थ प्रणयन भएको हो । यो ग्रन्थ जिज्ञासु मुमुक्षुहरूका लागि उपयोगी हुने छ भन्ने मैले ठानेको छु।

सारगर्भित शुभाशंसाका लागि महेश सन्न्यास आश्रमका पीठाधीश आदरणीय श्री १००८ स्वामी रमणानन्द गिरिज्यूमा हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । अत्यन्त मनोयोगपूर्वक यस उपनिषद्कारिकाको अध्ययन गरी 'कारिकाभित्र अवगाहन गर्दा' नामक विद्वत्तापूर्ण सम्मति प्रदान गर्नुभएकोमा प्रा. भवानीप्रसाद खतिवडाज्यूमा हार्दिक धन्यवाद अर्पण गर्दछु।

यसैगरी यस कारिकाको गहन अध्ययन गरी विद्वत्तापूर्ण सम्मति र यस ग्रन्थको गहन सम्पादनका लागिसमेत उपप्रा. रोहिणीराज तिमिल्सिनाज्यूमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु। यस ग्रन्थको सम्पादनमा सहयोग गर्नुहुने उपप्राध्यापक नेत्रप्रसाद अधिकारीज्यू, विभुप्रसाद अर्यालज्यूका साथै कम्प्युटर उट्टङ्कन गरी यस ग्रन्थलाई प्रकाशनयोग्य बनाइदिनुहुने खड्गप्रसाद खनालज्यूलाई पनि हार्दिक धन्यवाद दिन्छु। ॐ ब्रह्मार्पणमस्तु।

२०७८ साल वैशाख १३ गते
(सहस्रचन्द्रदर्शन पूर्ण भएको शुभ दिन)

विनीत
शरत्कुमार भट्टराई

---

२७. साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः। – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

उपनिषत्कारिका
विषयसूची

रङ्गीन चित्रहरूको सूची

गुरुशिष्यसंवादात्मिका–

उपनिषत्कारिका

गुरुशिष्यसंवादात्मिका–

उपनिषत्कारिका

(पूर्वार्द्ध)

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूणात्पूर्णमुदच्च्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

मङ्गलाचरण

हाम्रो वैदिक धर्म शाश्वत सदा मूर्धन्य हो दर्शन,
पाखण्डी जनबाट दूषित हुने देखेर नै तत्क्षण ।
गर्ने रक्षण वर्धनार्थ यिनको आफैँ बनी शङ्कर,
आविर्भाव हुँदा भए भुवनमा साक्षात् शशीशेखर ॥१॥

ब्राह्मी प्रज्ञा अलि अलि गरी घप्प छोपेर सारा,
झुल्क्यो जैले भ्रम तम छरी शून्य वैनाश्य धारा ।
चिर्दै सोही तममय निशा, झुल्किए दिव्य घाम,
हाम्रा सच्चित् प्रथम गुरुमा नित्य मेरो प्रणाम ॥२॥

अद्वैतमतसंस्रष्टा सम्प्रदायानुसरतः ।
श्रीनारायणमा मेरो श्रद्धाभक्ति समर्पित ॥३॥

ब्रह्मादेखि हुँदै हाम्रा वेदान्ताचार्य छन् जति ।
सबैमा छ नमस्कार श्रद्धानत भई अति ॥४॥

भगवान् शङ्कराचार्य अद्वैतमत तत्त्वतः ।
अग्रणी गुरुमा मेरो नमस्कार बनी नत ॥५॥

यी दिव्याचार्यका साथै लौकिकाचार्य आदिमा ।
मातापिता र बालामा नम गोपालपद्ममा ॥६॥

वेदान्तकारिका लेख्ने देऊन् बुद्धि सरस्वती ।
लेखनीमा बसून् मेरा गणनायक आज ती ॥७॥

वेदान्तनाम हो खास प्रमाण वेदको शिर ।
कारिका यसमा लेख्न बनोस् यो मन सुस्थिर ॥८॥

आफ्ना नै वेदशाखाको महावाक्य गुरुश्रव ।
विना कुनै मुमुक्षा नै हुन सक्तैन सम्भव ॥९॥

त्यसैकारण अज्ञानी यो अकिञ्चनले पनि ।
चित्तशुद्ध्यर्थ चाल्दैछ बिस्तारै जड लेखनी ॥१०॥

कृपा चारथरी पाई परेर यिनकै भर ।
कारिका श्रौत मेरो यो होला ग्रथित सत्वर ॥११॥

शैली चूर्णकसंवाद महाभाष्यानुसारतः ।
होला सहज यो बुझ्न साक्षात् उपनिषन्मत ॥१२॥

कृपा शङ्करकै पाई जन्मियो कारिका जुन ।
गर्छु शङ्करमा नै यो श्रौतपुष्प समर्पण ॥१३॥

ग्रन्थारम्भ

कुनै समयमा पैले सर्वोच्च शैलका तल ।
ब्रह्मज्ञ गुरुको यौटा थियो आश्रम निर्मल ॥१४॥

थिए शिष्यहरू धेरै वेदवेदाङ्ग रट्तथे ।
तिनमा अति उत्कृष्ट छात्र वेदान्त पढ्दथे ॥१५॥

तीमध्ये एउटा शिष्य थिए सद्गुरुका प्रिय ।
पढ्थे अद्वैतवेदान्त भएर अति सक्रिय ॥१६॥

बिस्तारै बैँस चढ्दै गो बहिर्मुखी हुँदै गए ।
गुरुबाट भए टाढा वेदान्तशास्त्र बिर्सिए ॥१७॥

केही काल बित्यो खोज्दै शक्ति सम्पत्ति बाहिर ।
अभीप्सित सबै पाए पाएनन् शान्ति नै तर ॥१८॥

आत्मीय धन छोडेर खोजे बाहिरको धन ।
पाए भौतिक सम्पत्ति तर खिन्न भयो मन ॥१९॥

संसारमा कहाँ मिल्ला ? शान्तिको धाम शाश्वत ।
आखिरी फर्कनै पर्छ विश्रान्ति धाम अन्ततः ॥२०॥

सम्झिए गुरु वेदान्त पाएनन् शान्ति नै कहीँ ।
पश्चात्ताप गरी फर्के जहाँबाट गए उहीँ ॥२१॥

फर्की आश्रममा सोझै गुरुका पाउमा परे ।
पश्चात्तापित भै धेरै विनम्र विनती गरे ॥२२॥

तत्पश्चात् अनि के के भो संवाद गुरुशिष्यमा ।
उनैबाट सुनौँ सारा शैली चूर्णकभावमा ॥२३॥

शिष्य –

गुरुजी ! म रहेँ अज्ञ जन्मिएँ विप्र वंशमा ।
मेरो बुद्धि भयो मन्द अज्ञान भरियो ममा ।।२४।।

पढ्दा पढ्दै गएँ टाढा टाढिएँ गुरुजीसँग ।
अत्यन्त नै गएँ टाढा भएँ टाढा स्वयंसँग ।।२५।।

गयो वय छुँदै ल्यायो वार्धक्यले क्रमैसँग ।
त्रिशुक्लयुक्त भै जन्मेँ म हराएँ स्वयंसँग ।।२६।।

गुरुको पत्र पाएँथेँ पढ्दै पढिन जो भयो ।
उपेक्षा नै गरेँ मैले पत्रैपत्र त्यसै गयो ।।२७।।

अस्मिता झुल्कियो भित्र अहङ्कारी भएँ अति ।
अहंले नै लग्यो टाढा भएँ दूर भयो क्षति ।।२८।।

अज्ञानी म छु अत्यन्त आज शरणमा परेँ ।
फर्किएँ फर्कियो बुद्धि क्षमा होस् भूल जो गरेँ ।।२९।।

अपवाच्य सधैँ बोलेँ शिष्टाचारादि बिर्सिएँ ।
अपमान गरेँ मैले अशिष्ट अति नै भएँ ।।३०।।

बनी असभ्य अज्ञानी उपेक्षा गर्दथेँ सदा ।
सारा सहनु भो ब्रह्मन् ! प्रतीकार विना सदा ।।३१।।

फर्किएँ अहिले ब्रह्मन् ! परेँ शरणमा अब ।
मलाई दिनुहोस् ज्ञान मेरा गल्ती भुली सब ।।३२।।

गुरु –

फर्कियौ तात ! सम्भेर केही ढिला भए पनि ।
जे जे गर्‍यौ भन्यौ बिर्से गयो विस्मृत नै बनी ।।३३।।

बिर्सिनै पर्छ हामीले तीतो मीठो छ जे जति ।
अज्ञानजन्य हुन् सारा तुच्छ मायिक हेय ती ॥३४॥

के प्राप्ति हुन गो त्यस्तो आफू नै सँग टाढियौ ।
तद्वस्तु सँग नै टाढा अतत्का साथ गाडियौ ॥३५॥

अतद्वस्तु अँगालेर तद्वस्तु हेय सम्झनु ।
दुर्भाग्य भन्नु नै यै हो आफू को हुँ नसम्झनु ॥३६॥

जिज्ञासा जे गऱ्यौ शिष्य ! गर्छु स्वागत अन्ततः ।
आफ्नै स्वरूपको ज्ञान गर्नै पर्दछ तत्त्वतः ॥३७॥

अहंवादी हुनै हुन्न अनूचानी र धृष्ट नै ।
यिनले तत्त्वको ज्ञान हुन दिन्नन् यथार्थ नै ॥३८॥

पत्रमा पहिले मैले लेखेको सम्झना गर ।
त्यही तत्त्व म भन्ने छु ध्यान देऊ निरन्तर ॥३९॥

म हुँ अत्यन्त अल्पज्ञ शास्त्र जान्दिनँ तै पनि ।
प्रयास गर्छु हे वत्स ! जे जान्दछु खुशी बनी ॥४०॥

संसारी म कता अज्ञ निवृत्तिशास्त्र हो कता ?
ज्ञानी ब्रह्मज्ञले जान्ने वेदान्तशास्त्र हो कता ? ॥४१॥

अनुग्रह भई आत्मा शास्त्र आचार्य ईशको ।
यथाशक्ति म भन्ने छु सूक्ष्म तात्पर्य शास्त्रको ॥४२॥

विप्रले पढ्नु नै पर्छ वेदवेदाङ्ग अर्थतः ।
तत्पश्चात् ज्ञानका लागि मार्ग खुल्छ यथार्थतः ॥४३॥

तीनोटा मिल्न गाह्रो छ नभै ईश्वरको कृपा ।
मनुष्यत्व मुमुक्षुत्व ब्रह्मज्ञ गुरुको कृपा ॥४४॥

भई मनुष्य गर्दैन ब्रह्मज्ञान भने नर ।
श्रुतिले आत्महा भन्छ त्यो हो निश्चय पामर ॥४५॥

आफ्नू उद्धार आफैँले गर्नुपर्छ सुनिश्चित ।
अरूबाट हुँदै हुन्न वेदले भन्छ निश्चित ॥४६॥

अन्तःकरणमा बस्छन् तीनोटा दोष जन्मतः ।
ती हुन् मल र विक्षेप हो आवरण अन्ततः ॥४७॥

चित्तशुद्ध्यर्थ हो कर्म मोक्षार्थ कर्म होइन ।
विचारले हुने मोक्ष कर्मले तर होइन ॥४८॥

निष्काम कर्मले जान्छ मलदोष भई पर ।
भक्तिले हट्छ विक्षेप मोक्ष सद्ज्ञानले तर ॥४९॥

गुरूपदेशले हट्छ डोरीमा सर्पको भ्रम ।
हट्तैन स्नानदानादि योगादिमा गरी श्रम ॥५०॥

अधिकारी हुनै पर्छ ज्ञानार्थ अति उत्तम ।
सहकारी बुझौँ देश काल योग नली भ्रम ॥५१॥

अतः जिज्ञासु मान्छेले ब्रह्मज्ञ गुरुमा गई ।
जिज्ञासा ब्रह्मको गर्नू अत्यन्त नम्र नै भई ॥५२॥

विद्वान् मेधावी जिज्ञासु ऊहापोह विचक्षण ।
आत्मज्ञानार्थ हो योग्य समर्पित प्रतिक्षण ॥५३॥

पहिले ज्ञानका लागि चाहिन्छन् चार साधन ।
अनित्य नित्यको नित्य गर्नुपर्दछ चिन्तन ॥५४॥

यहाँ र स्वर्गको भोग दुवै तुच्छ भनीकन ।
मनले सम्झनुपर्छ विरक्त अति भैकन ॥५५॥

शमादि षट्क सम्पत्ति चारौँमा हो मुमुक्षुता ।
ज्ञानार्थ हुनु नै पर्छ चारै साधन सर्वथा ।।५६।।

वैराग्य र मुमुक्षुत्व जसमा तीव्र बस्तछन् ।
शमादि षट्क सम्पत्ति मोक्षसाधन बन्दछन् ।।५७।।

वैराग्य र मुमुक्षुत्व जसमा अति मन्दछन् ।
शमादि षट्कसम्पत्ति सबै बेकार बन्दछन् ।।५८।।

मोक्षसाधन मध्येमा मुख्य नै एक भक्ति हो ।
आफ्नू स्वरूपको खोजी गर्नु नै शुद्ध भक्ति हो ।।५९।।

चारै साधनसम्पन्न आत्मजिज्ञासुले गई ।
गुरूपसत्ति नै गर्नु ब्रह्मज्ञ गुरुमा गई ।।६०।।

आफ्नो शरण आएको सन्तप्त शिष्यमा गुरु ।
करुणायुक्त भै गर्छन् ब्रह्मोपदेश नै सुरु ।।६१।।

न डराऊ तिमी शिष्य चारैसाधनयुक्त छौ ।
सद्ब्रह्मज्ञानका निम्ति अत्यन्त उपयुक्त छौ ।।६२।।

भय संसारको नास्ने उपाय म बताउँला ।
जसबाट तिमी पार तरी आनन्द पाउला ।।६३।।

वेदान्तशास्त्र पढ्नाले ब्रह्मको ज्ञान फुर्दछ ।
संसारको महा दुःख यसले दूर गर्दछ ।।६४।।

श्रद्धा भक्ति तथा ध्यान योग यी चार साधन ।
यिनै साधनले मोक्ष मिल्ला टुटेर बन्धन ।।६५।।

शिष्य –

म भएँ अति अज्ञानी संसार छ सुदुस्तर ।
कसरी पार जाने हो ? म छु अज्ञानको घर ।।६६।।

जवानीमा भएँ मत्त बाहिरैतिर दौडिएँ ।
आएँ शरणमा ऐले जब वृद्ध हुँदै गएँ ।।६७।।

आयो समीपमा मृत्यु विकराल भयो भय ।
आज्ञा होस् गुरुजी ! लौन कसरी बन्छु निर्भय ? ।।६८।।

गुरु –

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा तिमीमा हुनुपर्दछ ।
ज्ञानी श्रोत्रिय आचार्यसमक्ष जानुपर्दछ ।।६९।।

पैलो मानिसको जन्म पाउनै अति दुर्लभ ।
दोस्रो पुरुषका साथै विप्रत्व मिल्नु दुर्लभ ।।७०।।

तेस्रो वैदिक सन्मार्गी विद्वान् हुनु छ दुर्लभ ।
चौथो आत्मा अनात्माको विवेकी हुनु दुर्लभ ।।७१।।

पाँचौँमा ब्रह्मको ज्ञान हुन सक्तछ उद्भव ।
करोडौँ जन्मको पुण्य उदाए मुक्ति सम्भव ।।७२।।

शिष्य –

के हो बन्धन ? यो हुन्छ कसरी ? मुक्ति पाउँने ?
के हो अनात्म ? आत्मा के ? विवेक कसरी हुने ? ।।७३।।

गुरु –

धन्य छौ ज्ञानमा लाग्यौ तिम्रो कुल पवित्र भो ।
नासी अज्ञान सद्ब्रह्म बन्ने सुबुद्धि आज भो ।।७४।।

ऋण तिर्ने सबै हुन्छन् तर अज्ञानमोचन ।
गर्नुपर्छ स्वयंले नै आत्मज्ञानी बनीकन ।।७५।।

अविद्याकामकर्मादि आफूबाहेकले तर ।
कसैले नास्न सक्तैन प्रयास जति जे गर ।।७६।।

शिष्य –
पूर्वका जन्मका के के मान्छे संस्कार पाउँछ ।
आज्ञा होस् गुरुजी जल्ले ब्रह्मज्ञान गराउँछ ।।७७।।

गुरु –
विद्या कर्म सँगै प्रज्ञा भएर पनि वस्तुतः ।
कृपा चाहिन्छ चारोटा ज्ञान निम्ति यथार्थतः ।।७८।।

आत्माको नै कृपा पैलो दोस्रो गुरु अनुग्रह ।
शास्त्रप्रसाद तेस्रोमा चौथो ईशअनुग्रह ।।७९।।

सुरुमा पढ्नु नै पर्छ वेदवेदाङ्ग सत् कुरा ।
यसैबाट टुसा हाल्छन् सकारात्मक आँकुरा ।।८०।।

शास्त्रले जे कुरा भन्छन् मान्छेका श्रेयनिम्तिमा ।
तीतो औषधि जस्तै हुन् गर्छन् कल्याण अन्तमा ।।८१।।

दुइटा शास्त्र छन् नित्य साथै कृतक नै पनि ।
वेदादि नित्य हुन् शास्त्र मन्वादि कृतकै अनि ।।८२।।

शिष्य –
एकातर्फ छ सद्ब्रह्म अर्कातर्फ असद्भव ।
अध्यास कसरी हुन्छ आज्ञा होस् गुरुजी ! अब ।।८३।।

विवर्त पनि हे ब्रह्मन् ! वेदान्तमत हो भनी ।
सुनेको छु हओस् आज्ञा सुन्न पाउँ म सो पनि ॥८४॥

गुरु –

अध्यास नबुझी बुझ्न वेदान्त हुन्न सम्भव ।
यो बुझेपछि हे तात ! वेदान्त बुझ्न सम्भव ॥८५॥

जुन वस्तु जहाँ छैन त्यसैमा देखियो भने ।
हुन्छ अध्यास डोरीमा सर्प त्यो देखियो भने ॥८६॥

जडात्मक इदंसाथ अस्मत् चैतन्य वस्तुको ।
भई परस्पराध्यास सिर्जना हुन्छ जीवको ॥८७॥

वेदान्तसूत्रको भाष्य उपोद्घात तिमी पढ ।
प्रस्थानत्रयमध्ये यो गुरुसाथ गई पढ ॥८८॥

'अध्यास' नामको ग्रन्थ राजर्षिको प्रकाशन ।
पढेमा प्रष्ट बुझ्नेछौ होला शङ्का निवारण ॥८०॥

विवर्त बुझ्न जिज्ञासा जो गर्‍यौ अति उत्तम ।
अद्वैतमत हो यल्ले नास्छ सन्देह सम्भ्रम ॥९०॥

अतद् वस्तु विनै ब्रह्म जब हुन्छ विवर्तित ।
चराचर खडा हुन्छ यै हो विवर्त वस्तुतः ॥९१॥

चराचर जगत् सारा ब्रह्म आफैँ विवर्तित–
हुँदा संसार यो बन्छ भन्ने विवर्तको मत ॥९२॥

प्रसङ्गवश गर्नेछु चर्चा अध्यासको अरू ।
त्यस्तै विवर्तको होला ध्यान देऊ तिमी बरु ॥९३॥

विशेष बुझ्नका लागि पढ शङ्करको मत ।
पढ सङ्क्षेपशारीरग्रन्थ तिमी यथार्थतः ॥९४॥

शिष्य –
निषेध्य दृश्य संसार आत्मा नै अनिषेध्य हो ।
निषेधबाट जन्मन्छ प्रतियोगी अवश्य हो ॥९५॥

प्रतियोगी भए ब्रह्म अद्वय कसरी हुने ?
मनमा उब्जियो शङ्का निःशङ्क कसरी हुने ? ॥९६॥

गुरु –
अभावबाट उत्पन्न प्रतियोगी हुने स्वतः ।
न्यायको मत हो जान हैन वेदान्तको मत ॥९७॥

अभाव हो अविद्याको कार्य त्यो आउने पछि ।
वेद आदेश हो नेति त्यल्ले बाध गरेपछि ॥९८॥

ज्ञानले जब नासिन्छ अविद्यारूप कारण ।
अभाव कार्य हो त्यस्को साथै हुन्छ निवारण ॥९९॥

अभावै जब नासिन्छ प्रतियोगी कहाँ हुने ।
बाँझीको पुत्र जस्तै हो अस्तित्वशून्य जो हुने ॥१००॥

त्यसैकारण हो ब्रह्म स्वच्छ निर्मल अद्वय ।
निषेधपछिको शेष शान्त निष्क्रिय निर्भय ॥१०१॥

योगले साङ्ख्यले यद्वा विद्या र कर्मले पनि ।
पाइन्न मोक्ष पाइन्छ ब्रह्मज्ञानी स्वयं बनी ॥१०२॥

वैदुष्यपूर्ण पाण्डित्य शास्त्रव्याख्यान चिन्तन ।
यी हुन्छन् भुक्तिका निम्ति बन्दैनन् मुक्तिसाधन ॥१०३॥

ब्रह्मतत्त्व न जानेमा शास्त्र पढ्नु छ निष्फल ।
जानेमा ब्रह्मसत्तत्त्व शास्त्र पढ्नु छ निष्फल ॥१०४॥

शब्दका जालले गर्दा चित्त भ्रमित बन्दछ ।
जालमा नपरी चाँडै सद्ज्ञान गर्नुपर्दछ ॥१०५॥

अज्ञानसर्पसन्दष्ट अज्ञका लागि अन्ततः ।
ज्ञान नै ओखती हुन्छ बुझ्नुपर्दछ तत्त्वतः ॥१०६॥

दृश्यको नगरी नाश आत्मज्ञान न भैकन ।
शब्द घोकेर सन्मुक्ति मिल्दैन जति जे सुन ॥१०७॥

शिष्य –

गुरुजी ! बुझ्न गाह्रो भो पारी सरल भन्नु होस् ।
बुझ्ने रहर वेदान्त सजिलैसँग पूर्ण होस् ॥१०८॥

गुरु –

यो बुझ्न पहिले भाषा संस्कृतै पढ्नुपर्दछ ।
पारिभाषिक शब्दादि ती सबै जान्नुपर्दछ ॥१०९॥

अन्यथा बुझ्न गाह्रो छ जति व्याख्या गरे पनि ।
गऱ्यौ रहर राम्रो हो पढ शिष्य ! खुशी बनी ॥११०॥

विद्वान् बन्न निकै गाह्रो आत्माऽनात्मविवेचन ।
गाह्रो छ ब्रह्मको ज्ञान अनुभूति र चिन्तन ॥१११॥

होला सम्भव यी गर्न मोक्ष प्राप्ति भने तर ।
करोडौँ जन्मको पुण्य नमिली हुन दुस्तर ॥११२॥

हाडमांसादिको पोको हाम्रो स्थूल शरीर हो ।
अहं मम भनी हिँड्नु जीवको दीर्घ रोग हो ॥११३॥

पञ्चभूत मिली बन्छ बाहिरी स्थूल देह यो ।
भोगका निम्ति हो खास भोगायतन देह यो ।।११४।।

यै स्थूलदेहमा जीव पूर्वका कर्म बोक्तछ ।
दश इन्द्रियका द्वारा भोक्ता भै भोग भोग्दछ ।।११५।।

पूर्वका कर्मले जीव चौरासी लाखमा परी ।
विनाविश्रान्ति यो घुम्छ भोग भोगी थरी थरी ।।११६।।

यौटै विषयले बद्ध मीनादि जन्तु बन्दछन् ।
पाँचोटै नरले भोग्छन् कसरी मुक्त बन्दछन् ।।११७।।

सर्पको विष भोक्ताले खाएमा मात्र लाग्दछ ।
देख्तै विषय भोक्ताले भोग्छ बाँधिन्छ लाग्दछ ।।११८।।

जो छ त्यागी उठेको छ तोडी विषयबन्धन ।
भने मुक्त उही नै हो पढ्नै पर्दैन दर्शन ।।११९।।

विषयासक्ति छोडेर मुमुक्षु उठ्नु पर्दछ ।
अन्यथा यसले सोझै लगेर तल गाड्दछ ।।१२०।।

वैराग्य खड्गले जल्ले विषयग्राह मार्दछ ।
सोही मुमुक्षु निर्विघ्न भवसागर तर्दछ ।।१२१।।

बाटो विषयको गाह्रो मृत्यु सर्वत्र आउँछ ।
गुरूपदेशले मात्रै मुमुक्षु पार पाउँछ ।।१२२।।

मोक्षको कामना गर्छौ भने विषय यी सब ।
विष सम्झेर छोडी द्यौ लेऊ सद् गुण नै अब ।।१२३।।

मान्छेले उठ्नु नै पर्छ तोडी अज्ञानबन्धन ।
नत्र हो आत्महत्यारा देहात्मबुद्धिको जन ।।१२४।।

देहासक्ति हुनू नै हो मोहको मुख्य कारण।
जसले मोह यो जित्छ मृत्यु गर्छ निवारण ॥१२५॥

जस्तै गृहस्थको बन्छ घर आश्रयको स्थल।
त्यस्तै नै जीवको देह मोक्षको आश्रयस्थल ॥१२६॥

कार्श्यस्थौल्य जरामृत्यु बाल्यवृद्ध र आश्रम।
यमादि सब हुन् स्थूल देहसम्बन्धका क्रम ॥१२७॥

ज्ञानेन्द्रियहरू पाँच कर्मेन्द्रियहरू पनि।
कर्मकै लागि ती बद्छन् विषयासक्त नै बनी ॥१२८॥

अन्तःकरणमा चित्त अहंबुद्धि सँगै मन।
पर्दछन् चार सर्वांश गर्छन् विषयचिन्तन ॥१२९॥

मुख्य प्राण त हो एक काम गर्छ थरी थरी।
पाँचोटा भेद मानिन्छन् वृत्तिका भेदले गरी ॥१३०॥

कर्मेन्द्रियहरू पाँच पाँच ज्ञानेन्द्रियादिक।
महाभूतहरू पाँच पाँच प्राणहरूतक ॥१३१॥

अन्तःकरण चारोटा अविद्या काम कर्म यी।
समूह आठको बन्छ पुर्यष्टक चतुष्टयी ॥१३२॥

अपञ्चीकृत भूतैले सूक्ष्म देह खडा हुने।
कर्मको फल यै भोग्छ आत्मोपाधि यही हुने ॥१३३॥

शरीर स्थूलले भोग्छ जाग्रत्मा कर्मवैभव।
स्वप्नमा सूक्ष्मले रच्छ मनमाफिकको सब ॥१३४॥

अध्यासयुक्त आत्माले कर्ता भै कर्म गर्दछ।
शुद्धात्मा कर्म गर्दैन ऊ हो असङ्ग निर्मल ॥१३५॥

सिकर्मी बसिलाद्वारा जसरी काम गर्दछ ।
शरीर सूक्ष्मले गर्दा आत्माले काम गर्दछ ॥१३६॥

अन्धता पटुता आदि सबै इन्द्रियधर्म हुन् ।
आत्माका धर्म यी हैनन् यी आध्यासिक धर्म हुन् ॥१३७॥

जुन वस्तु जहाँ छैन त्यहाँ त्यै वस्तु देखिनु ।
यही अध्यास हो सर्प डोरीमा झ्वास्स देखिनु ॥१३८॥

श्वासप्रश्वास हाई छ्यूँ हिँड्नु उफ्रनु कम्पन ।
खानू पिउनु इत्यादि प्राणका धर्म स्पन्दन ॥१३९॥

सच्चिदाभाससन्दिप्त इन्द्रियादिक लीकन ।
अन्तःकरणले भन्छ अहं मम भनीकन ॥१४०॥

कर्ता भोक्ता म हूँ भन्ने अभिमान लिईकन ।
अवस्था तीनमा घुम्ने अहं यै हो चिरन्तन ॥१४१॥

प्रतिकूल भए दुःखी अनुकूल भए सुखी ।
अहंका धर्म हुन् ती ता आत्मा दुःखी न ता सुखी ॥१४२॥

स्वतः प्रिय कुनै हुन्नन् आत्माका लागि हुन् प्रिय ।
प्रमाणित सिधै हुन्छ आत्मा हो सबको प्रिय ॥१४३॥

आत्मा सत् चित् सदानन्द दुःखशून्य परात्पर ।
सुषुप्ति विषयाभाव सुख मिल्छ निरन्तर ॥१४४॥

ब्रह्मकी सिर्जना शक्ति अनादि त्रिगुणात्मिका ।
माया हो ऊ अनिर्वाच्या न असत् न सदात्मिका ॥१४५॥

असत् न सत् हो दुइटै न माया,
भिन्ना अभिन्ना दुइटै न माया ।

साङ्गा अनङ्गा दुइटै न माया,
महाद्भुताऽनिर्वचनीयमाया ।।१४६।।

डोरी ज्ञान जसै हुन्छ सर्पको भ्रम भाग्दछ ।
ब्रह्मज्ञान जसै हुन्छ अज्ञानतम भाग्दछ ।।१४७।।

तीनोटा गुण मायाका सत्त्व राजस् तमस् गरी ।
घुमाउँछन् यिनैले नै अज्ञलाई सधैँभरि ।।१४८।।

सत्त्वले माथि लैजान्छ राजस्ले राख्छ बीचमा ।
लैजान्छ तल तामस्ले रहन्छन् यी मनुष्यमा ।।१४९।।

अभावना वा विपरीतभावना,
सम्भावना विप्रतिपत्तिभावना ।
यी चार हुन् मायिक दोष तत्त्वतः,
यीबाट विक्षिप्त मनुष्य वस्तुतः ।।१५०।।

अज्ञान आलस्य जडत्व नीद,
प्रमाद हुन् धर्म तमोगुणात्मक ।
मनुष्यमा धर्म यी बस्तछन् जब ।
ऊ मूढ निद्रालु रहन्छ नै तब ।।१५१।।

विशुद्ध सत्त्व हो, राजस् तमोगुण मिलीकन ।
संसारमा घुमाएर दिन्छ दुःसह बन्धन ।।१५२।।

साक्षीको बुद्धिमा सोझै प्रतिबिम्ब परेपछि ।
यसले सूर्यझैँ दृश्य सुप्रकाशित गर्दछ ।।१५३।।

आत्मानुभव तन्निष्ठा स्थैर्य शान्ति प्रसन्नता ।
परानन्द परा तृप्ति सत्त्वका गुण शुद्धता ।।१५४।।

अव्यक्त जुन अज्ञान त्यै हो कारण जीवको ।
सुषुप्तिमा अभिव्यक्त हुन्छ अज्ञान तत्त्वको ॥१५५॥

जहाँ प्रतीति नै हुन्न जहाँ बुद्धि हराउँछ ।
केही जानिन्न भन्दै त्यो भयो आनन्द भन्दछ ॥१५६॥

पञ्चभूत अहङ्कार देह प्राणादि इन्द्रिय ।
मायाविकार हुन् सारा अनात्मा हुन् सुनिश्चय ॥१५७॥

अहंप्रत्ययको ज्ञाता पञ्चकोशादिका पर ।
अवस्था तीनको साक्षी आत्मा हो त्यो परात्पर ॥१५८॥

आत्माले सब नै देख्छ जड बुद्ध्यादि दृश्य ती ।
बुद्ध्यादि जड देख्तैनन् द्रष्टालाई त दृश्य ती ॥१५९॥

जस्को सन्निधि पाएर शरीर बुद्धि इन्द्रिय ।
आफ्ना विषयमा लाग्छन् भई प्रेरित सक्रिय ॥१६०॥

यो शरीर हुँदैखेरि जल्ले स्वसत्त्व जान्दछ ।
नित्यबोध त्यही आत्मा भनेर जान्नुपर्दछ ॥१६१॥

आत्मा अखण्ड आनन्द पुराण बोधवैभव ।
चेतना यसकै पाई प्राणादि चल्दछन् सब ॥१६२॥

आफ्नै शरीरका भित्र दहराकाशमा गई ।
अनुसन्धान आत्माको गरौँ स्वच्छ सदा भई ॥१६३॥

यो आत्मा न त जन्मन्छ न बढ्दछ न मर्दछ ।
महाप्रलयमा जीव ब्रह्ममा लीन बन्दछ ॥१६४॥

मायाविकारले शून्य आत्मा हो सर्वभासक ।
जग्रदादि अवस्थाको साक्षी हो स्वप्रकाशक ॥१६५॥

बुद्धि निर्मल पारेर ब्रह्मानुभव लीकन ।
जो ब्रह्मात्म्यैक्यमा बस्छ त्यो जान्छ पार भैकन ॥१६६॥

अज्ञात ब्रह्मको ज्ञान गर्न अत्यन्त दुष्कर ।
अविद्या पर हो ब्रह्म अवाङ्मनसगोचर ॥१६७॥

सोधेथ्यौ पहिले शिष्य ! के हो ? भनेर बन्धन ।
सारांशमा म भन्दैछु एकाग्र मनले सुन ॥१६८॥

आध्यासिक अहंजन्य मन हो मुख्य बन्धन ।
आत्मा शरीर ठानेर गर्छ पाप अनेकन ॥१६९॥

अनेकौँ जन्मका थुप्रै हाम्रा कर्म शुभाशुभ –
द्वारा नै जीव जन्मन्छ नाना योनि विषे तब ॥१७०॥

शुभले देवता हुन्छ झर्ने अशुभले तल ।
भए बराबरी हुन्छ मनुष्य बुझ ! निर्मल ॥१७१॥

अन्तःकरणमा लिप्त अज्ञान मुख्य बन्धन ।
हुन् आवरण विक्षेप त्यसका मुख्य साधन ॥१७२॥

छोपी अज्ञानले आत्मा अनात्म गर्छ सिर्जन ।
अतत्मा हुन्छ तद्बुद्धि यही हो भव बन्धन ॥१७३॥

जसरी रज्जु छोपेर त्यैमाथि सर्पको भ्रम ।
अज्ञानले खडा गर्छ सिर्जना गर्छ सम्भ्रम ॥१७४॥

जन्मन्छ सूर्यबाटै नै कालो बादलको दल ।
त्यसै बादलले छोप्छ सूर्यको रश्मि निर्मल ॥१७५॥

त्यस्तै नै तुच्छ अज्ञान आत्माकै लिइ आश्रय ।
ढाकेर बस्छ आत्मा नै जो हो तुच्छ निराश्रय ॥१७६॥

आत्मा के हो ? अनात्मा के ? न हुँदामा विवेचन ।
मान्छे संसृतिमा पर्छ अज्ञानै हो निबन्धन ॥१७७॥

मन हो मोक्षको द्वार मनै सुदृढ बन्धन ।
विषयत्याग हो मोक्ष विषयासक्ति बन्धन ॥१७८॥

जस्को छैन अहम्भाव बुद्धि शुद्ध सधैँभरि ।
त्यो हो निर्लिप्त निष्काम पानीमा कमलैसरि ॥१७९॥

सुषुप्ति स्वप्न जाग्रत् हुन् अवस्था तीन बुद्धिका ।
यिनमै घुम्छ यो जीव नाना नाम लिई स्वका ॥१८०॥

जाग्रत्मा विश्व हो जीव तैजस् हो जीव नीदमा ।
व्यष्टिका जीव हुन् यी ता प्राज्ञ जीव सुषुप्तिमा ॥१८१॥

विराट् भनिन्छ जाग्रत्मा हिरण्यगर्भ नीदमा ।
समष्टि जीवका नाम हुन् ईश्वर सुषुप्तिमा ॥१८२॥

अज्ञानजन्य हो बुद्धि अवस्था तीन हुन् असत् ।
समष्टि व्यष्टि मिथ्या हुन् साक्षी हो नित्य एक सत् ॥१८३॥

गर्छ अज्ञानले सृष्टि जगत् ईश्वर जीवको ।
अज्ञान बीज हो यल्ले गर्छ सृष्टि विचित्रको ॥१८४॥

शिष्य –

गुरुजी ! जुन आज्ञा भो मायाबाट बन्यो जगत् ।
श्रुतिले भन्छ ब्रह्माले यथा पूर्वमकल्पयत् ॥१८५॥

मैले बुझिन यो सृष्टि कसरी कल्पना भयो ?
मलाई स्पष्ट पारेर आज्ञा होस् सब सुन्छु यो ॥१८६॥

गुरु –

जिज्ञासा अति नै राम्रो तिमीबाट भयो जुन ।
सङ्क्षेपमा म भन्ने छु सावधान भई सुन ॥१८७॥

माया जडात्मिका नै हो भावरूपा अनात्मिका ।
अविद्या अनि अज्ञान यी सबै जडरूपका ॥ १८८॥

ब्रह्मकी शक्ति माया हो अविद्या ईशशक्ति हो ।
जीवको शक्ति अज्ञान सृष्टिसाधनशक्ति हो ॥ १८९॥

यी हुन् निमित्त मात्रै नै चित् नै हो मुख्य कारण ।
यी हुन् क्षेत्र र क्षेत्रज्ञ स्रष्टा हो सृष्टिकारण ॥१९०॥

सक्तैनन् काट्न अस्त्रादि अनात्मजन्य बन्धन ।
तर सद्ज्ञानले सक्छ काट्न अज्ञानबन्धन ॥१९१॥

जल्ले वैदिक सद्धर्म पालना गर्छ मान्दछ ।
त्यल्ले नै ब्रह्मको ज्ञान गरी बन्धन काट्तछ ॥१९२॥

शिष्य –

आज्ञा होस् हे गुरो ! फेरि सङ्क्षिप्त अज्ञलक्षण ।
त्यस्तै ब्रह्मज्ञ ज्ञानीको स्वरूप अनि लक्षण ॥१९३॥

गुरु –

पहिले सुन हे तात ! सङ्क्षिप्त अज्ञलक्षण ।
क्रमैले अनि भन्ने छु ज्ञानीको शुभलक्षण ॥१९४॥

अहङ्कारी अहंमानी प्रायः तामस बन्दछ ।
मभन्दा धीर सर्वज्ञ अरू क्वै छैन भन्दछ ॥१९५॥

अज्ञानी नर आफैँमा ज्ञानी पण्डित मान्दछ ।
अन्धो अज्ञ भई आफैँ अज्ञानी शिष्य तान्दछ ॥१९६॥

अन्धोले अनुयायीको के भलो गर्न सक्तछ ?
आफैँ खाडलमा पर्छ पछुवा पनि पार्दछ ॥१९७॥

अत्यन्त ठूलो तममा रहेर,
आफैँ ठूलो पण्डित हुँ भनेर ।
घुम्छन् सधैँ अज्ञ भई अनित्य,
अन्धोसँगै अन्धसमान नित्य ॥ १९८॥

ज्ञानीको रिस नै गर्छ असूयाभाव राख्तछ ।
छुचो क्षुद्र सबै खाऊँ धनाढ्य आफु ठान्दछ ॥१९९॥

सर्पभन्दा पनि क्रूर अज्ञानी मूढ हो अनि ।
त्यस्ताबाट परै बस्नु भन्दछन् शास्त्रले पनि ॥२००॥

स्थितधी ब्रह्मवेत्ता हुन् इच्छा रागादि वर्जित ।
स्थितप्रज्ञ समाधिस्थ द्रष्टा सद्ब्रह्ममा स्थित ॥२०१॥

कामना मनका त्याग्छ आत्मामै नित्य रम्दछ ।
आत्माराम बनी बस्छ रागद्वेषादिशून्य छ ॥२०२॥

अन्तस्थ साक्षीतिर फर्किएर,
बस्ला जसै शान्त सधैँ भएर ।
हेर्ला जसै ध्वान्त समस्त फारी,
ऊ शीघ्र पुग्ला भवसिन्धुपारि ॥२०३॥

शिष्य –
अन्धकार गुरो ! के हो ? यो कहाँबाट आउँछ ?
कसरी यसको नाश हुन्छ कहाँ बिलाउँछ ? ॥२०४॥

गुरु –

अन्धकार अविद्या हो प्रकाशबाट आउँछ ।
प्रकाशमै गई फेरि अन्तमा यो हराउँछ ।।२०५।।

अविद्या जसरी पाई आधार ब्रह्मको तर ।
छेकेर ब्रह्मलाई नै बस्छे कत्ति न ली डर ।।२०६।।

माया अज्ञान अध्यास अविद्या भ्रम यी सब ।
अनिर्वाच्य सबै नै हुन् भावरूप स्ववैभव ।।२०७।।

माया हो ब्रह्मकी शक्ति अज्ञान जीवशक्ति हो ।
समष्टि व्यष्टि संसृष्टि आधार यिनकै त हो ।।२०८।।

सूर्यको चम्किलो रश्मिबाटै तम उदाउँछ ।
आखिर सूर्यका सोही रश्मिमा नै बिलाउँछ ।।२०९।।

शिष्य –

भए पनि स्वयं ब्रह्म ज्ञान गर्न छ दुस्तर ।
किन यस्तो भएको हो ? केले ढाक्तछ यो तर ।।२१०।।

गुरु –

कुवाको जल हो स्वच्छ जसरी झ्याउ छोप्तछ ।
पाँचोटा कोशले त्यस्तै त्यो आत्मा पूर्ण छोप्तछ ।।२११।।

झ्याउलाई हटाएमा देखिन्छ जल निर्मल ।
पञ्चकोश भए नाश आत्मा झल्किन्छ झलमल ।।२१२।।

शिष्य –

पाँचोटा कोश के के हुन् ? सुन्न पाऊँ गुरो ! अब ।
उत्पन्न कसरी हुन्छन् ? काम के हो ? सुनौँ सब ।।२१३।।

गुरु –

मिथ्या अन्नादिले सृष्ट त्यो अन्नमय कोश हो ।
मर्ने र जन्मने स्थूल यही नै जड देह हो ।।२१४।।

मल दोषादिले युक्त जड यो देहले तर ।
जान्न सक्तैन चित् आत्मा प्रयास जति जे गर ।।२१५।।

चार साधनले युक्त विवेकी नरले स्वतः ।
देहभिन्न स्वआत्माको ज्ञान गर्दछ वस्तुतः ।।२१६।।

छोड्दैनौ जहिलेसम्म देहात्मबुद्धिको भ्रम ।
ब्रह्मज्ञान हुँदैहुन्न वेदान्तमा गरी श्रम ।।२१७।।

पाँचोडा प्राणले युक्त त्यो प्राणमय कोश हो ।
यही नै कोशले मान्छे क्रियाशील हुने त हो ।।२१८।।

यो कोश जड हो मिथ्या वायुको नै विकार हो ।
विवेक गर्नसक्तैन के इष्ट र अनिष्ट हो ? ।।२१९।।

मनोमय छ जो कोश ज्ञानेन्द्रिय सँगै गई ।
अहं मम सधैँ भन्छ मानो चेतनझैँ भई ।।२२०।।

माया विकार यो कोश हो बन्धमोक्षकारण ।
मनोनाश जसै हुन्छ हुन्छ बन्धनिवारण ।।२२१।।

स्वप्नमा मनले गर्छ अर्थशून्य स्वसिर्जना ।
जाग्रत्मा पनि यस्तै नै मनले गर्छ सिर्जना ।।२२२।।

विज्ञानमय हो चारौँ कोश प्रायार्थ पुष्कल ।
यही नै श्रुतिले भन्छ अध्यस्त जीवको स्थल ।।२२३।।

सुषुप्तिकालमा मिल्छ मन कारणमा गई ।
प्राणी आनन्दले सुत्छ मनोनाश जहाँ भई ।।२२४।।

त्यसै कारण यी पाँच कोश नै बन्धहेतु हुन् ।
तिनमा मन हो मुख्य अरू साधनमात्र हुन् ।।२२५।।

शिष्य –
मन कस्तो भए हुन्छ हेतु त्यो बन्धमोक्षको ।
सुन्न योग्य भए पाऊँ म शिष्य हुँ हजूरको ।।२२६।।

गुरु –
यो जान्न पढ द्रष्टा र दृश्य पुस्तक दी मन ।
हे शिष्य ! तब बुझ्नेछौ यथार्थरूपमा मन ।।२२७।।

मनप्रसूत हुन् देह वर्ण आश्रम भिन्नता ।
क्रिया विषय सत्त्वादि गुण चाञ्चल्य लुब्धता ।।२२८।।

मर्नु जन्मनु इत्यादि अध्यासजन्य हुन् सब ।
मूलकारण यो नै हो मनकल्पित वैभव ।।२२९।।

अविद्या मन हो यल्ले संसारमा घुमाउँछ ।
जसरी वायुले सोम्य ! मेघलाई घुमाउँछ ।।२३०।।

विक्षिप्त मन रोकेर जल्ले स्थिर बनाउँछ ।
मन स्वच्छ भएमा नै जीवले मोक्ष पाउँछ ।।२३१।।

ज्ञानेन्द्रिय सँगै बुद्धि मिली यो कोश बन्दछ ।
अध्यासजन्य हो यल्ले अहं र मम भन्दछ ।।२३२।।

प्रतिबिम्ब लिई चित्को चेतनायुक्त बन्दछ ।
प्रारब्धवश भै जन्मी सुखदुःखादि भोग्दछ ।।२३३।।

बुद्धि के हो ? र आभास आत्मा के हो ? जगत् पनि ।
यो नै न जान्नु अज्ञान जान्नु नै ज्ञान हो अनि ॥२३४॥

मायाविकार हो बुद्धि अन्तःकरण अंश हो ।
मन चित्त अहङ्कार चारौँमा बुद्धि मुख्य हो ॥२३५॥

मनले तर्कना गर्छ सक्तैन गर्न निश्चय ।
अन्तमा बुद्धिले गर्छ कृत्याकृत्य सुनिश्चय ॥२३६॥

एषणा कामनायुक्त बुद्धि बन्धनकारक ।
एषणा कामनामुक्त बुद्धि हो मोक्षकारक ॥२३७॥

मायाको कार्य हो बुद्धि जड सत्त्वगुणात्मक ।
सत्त्व हो यसको नाम हो चिदाभासवाहक ॥२३८॥

माया र त्यसका कार्यदेखि ब्रह्म निकै पर ।
साक्षात्कार छ अत्यन्त ब्रह्मको गर्न दुष्कर ॥२३९॥

अध्यारोपित हो माया अपवाद गरीकन ।
वाक्यश्रवण हो मुख्य साक्षात्कारार्थ साधन ॥२४०॥

उपलक्षण हुन् बाह्य अरू मायिक साधन ।
बुद्धि आन्तर हो यौटा साक्षात्कारार्थ साधन ॥२४१॥

नैर्मल्य स्वच्छता साथै बुद्धि सूक्ष्म भएपछि ।
ब्रह्म तुल्य हुने बुद्धि अति स्वच्छ भएपछि ॥२४२॥

साक्षात्कार मुमुक्षुले गरेर ब्रह्म बन्दछ ।
थियो ब्रह्म र ब्रह्मै नै बन्दछ श्रुति भन्दछ ॥२४३॥

अहंस्वभावले युक्त विज्ञानमय कोश यो ।
व्यावहारिक कार्यादि सुसम्पादन गर्छ यो ॥२४४॥

पूर्वसंस्कारले गर्दा पापपुण्यादि गर्दछ ।
यिनैको फल भोगेर जन्मन्छ अनि मर्दछ ॥२४५॥

अनेकौँ योनिमा जान्छ तलमाथि भई सदा ।
कहिल्यै पार पाउन्न घुम्ने गर्दछ सर्वदा ॥२४६॥

जाग्रत्स्वप्न सुषप्त्यादि अवस्थामा घुमीकन ।
भोग गर्दछ जीवात्मा विज्ञानमय जीवन ॥२४७॥

अहं मम गरी जीव आत्मा शरीर ठान्दछ ।
अध्यासवश भै दृश्य सारा नै सत्य मान्दछ ॥२४८॥

कर्ता भोक्ता भई सारा काम्यकर्मादि गर्दछ ।
संस्कार वासना बोकी जन्मन्छ अनि मर्दछ ॥२४९॥

विज्ञानमय हो बुद्धि त्यस्को सात्त्विक अंशमा ।
साक्षीको बिम्ब पर्नाले जीव बन्छ यथार्थमा ॥२५०॥

प्रितिबिम्ब त हो जीव पाई आभास चैत्यको ।
बुद्धिमा चेतना सर्छ चिदचित्ग्रन्थि जीव हो ॥२५१॥

स्वरूपाध्यास भै धीको संसर्गाध्यास चैत्यको ।
अनोऽन्याध्यास भै बन्छ प्राणी यो जीवनामको ॥२५२॥

विज्ञानमय यो कोश आत्माको नै उपाधि हो ।
आत्मबुद्धि हुँदा यस्मा मृत्युजन्मादि भोग्नु हो ॥२५३॥

आगो फलाममा मिल्दा त्यस्कै आकार पाउँछ ।
आत्मा उपाधिमा मिल्दा उपाधितुल्य बन्दछ ॥२५४॥

शिष्य –

जे होस् उपाधि आत्माको जीवात्मभाव हो हुने ।
उपाधि पनि हो नित्य त्यो नष्ट कसरी हुने ?॥२५५॥

जीवभाव जसै हुन्छ अनादि नित्य नै भयो ।
त्यस्को निवृत्ति नै हुन्न मोक्ष नै नहुने भयो ॥२५६॥

गुरु –

अति राम्रो गर्‍यौ प्रश्न सावधान भई सुन ।
अज्ञानी जनको तर्क भ्रमपूर्ण भनी गुन ॥२५७॥

नीलो आकाश देखिन्छ त्यो अध्यारोप हो भ्रम ।
त्यस्तै निष्कल आत्मामा कहाँ उपाधि ? हो भ्रम ॥२५८॥

आत्मा निर्गुण साक्षी हो आनन्द प्रत्यगात्म हो ।
बुद्धिको भ्रमले गर्दा उत्पन्न जीवभाव हो ॥२५९॥

ज्ञानले मोह अध्यास अतद्‍वस्तु हटेपछि ।
जीव ब्रह्म थियो फेरि ज्ञानले ब्रह्म नै पछि ॥२६०॥

अज्ञानजन्य हो सर्प रज्जुज्ञान भएपछि ।
रज्जुको सर्प नासिन्छ भ्रमनाश भएपछि ॥२६१॥

त्यस्तै अज्ञानले गर्दा जीवभाव खडा हुने ।
ब्रह्मज्ञान जसै हुन्छ जीवभाव छ नासिने ॥२६२॥

उपाधि बुद्धिले गर्दा जीवभाव खडा हुने ।
उपाधि जब नासिन्छ शुद्ध आत्मा सदा हुने ॥२६३॥

सम्यक् विवेकले हट्छ आत्मा अनात्मको भ्रम ।
त्यसै कारणले गर्नू सधैँ सज्ज्ञानमा श्रम ॥२६४॥

धमिलो जल थिग्रेमा जसरी स्वच्छ बन्दछ ।
त्यस्तै नै मल अन्तस्को हटेमा स्वच्छ बन्दछ ॥२६५॥

विज्ञानमय यो कोश अतद् वस्तु अनित्य हो ।
त्यसै कारण यो कोश आत्मा हैन अनात्म हो ॥२६६॥

आनन्दमय यो कोश तमोमय सुषुप्ति हो ।
साक्ष्याकारादि तीनोटा वृत्ति उद्गम भूमि हो ॥२६७॥

प्रियमोदप्रमोदादि जीव भोग्छ निरन्तर ।
भनिन्छ त्यसलाई नै ब्रह्मानन्दसहोदर ॥२६८॥

आनन्द भान जो हुन्छ जीवलाई सुषुप्तिमा ।
त्यस्तै नै क्षुद्र आनन्द पाइन्छ जाग्रदादिमा ॥२६९॥

आत्मा होइन यो कोश अनात्म यो विकार हो ।
प्रियादि अङ्गले युक्त यो आविद्यिक सार हो ॥२७०॥

यसरी अन्न कोशादि युक्तितः श्रुतितः पनि ।
हटेपछि हुने बाँकी संविद् साक्षी स्वयं बनी ॥२७१॥

यो आत्मा हो स्वयंज्योति पञ्चकोशविलक्षण ।
साक्षी हो जाग्रदादिको नित्यानन्द प्रतिक्षण ॥२७२॥

शिष्य –

पाँचकोशहरू पूर्ण निषेधित भएपछि ।
शून्यप्रसङ्ग उब्जेला ? भित्र खाली भएपछि ॥२७३॥

शून्यमा कसरी आत्मा ज्ञानीले गर्छ चिन्तन ?
बौद्धसिद्धान्त यो होला होला वेदान्तखण्डन ॥२७४॥

गुरु –

अहङ्कार सँगै मिथ्या विकार जब हट्‌तछन् ।
साक्षी रहन्छ जो शेष ज्ञ त्यै चिन्तन गर्दछन् ॥२७५॥

द्रष्टा साक्षी स्वयंज्योति उसले दृश्य जान्दछ ।
जड हुन् कोश कार्यादि द्रष्टा निषेध गर्दछ ॥२७६॥

आफ्नै आत्मा स्वयं साक्षी यसैले सब जान्दछ ।
आत्मा अद्वय सत्‌चित् हो यही वेदान्त मान्दछ ॥२७७॥

आत्मा अन्वय भै बस्छ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमा ।
व्यतिरेक सधैँ हुन्छन् स्वप्नादि आफु आफुमा ॥२७८॥

पानीमा झल्कने बिम्ब अज्ञले सूर्य ठान्दछ ।
चित्को आभासलाई नै आत्मा हो अज्ञ मान्दछ ॥२७९॥

प्रतिबिम्ब हटाएर विवेकी सूर्य जान्दछ ।
आभासको गरी त्याग साक्षी चित् आफु मान्दछ ॥२८०॥

देह बुद्धि चिदाभास गरेर त्याग यी सब ।
साक्षी बस्तछ धीवृत्ति गुफाको भित्रमा तब ॥२८१॥

सर्वप्रकाश सत् सूक्ष्म असत्‌देखि विलक्षण ।
विभु सर्वग साक्षी हो बोधरूप प्रतिक्षण ॥२८२॥

तिमी त्वम्पदका वाच्य अतद्‌वस्तु हटेपछि ।
हुन्छौ शोधित तद्‌रूप ब्रह्मज्ञान भएपछि ॥२८३॥

भवसंसृति दुश्चक्रबाट निस्तार पाउन ।
ब्रह्मज्ञानविना अर्को तत्त्वतः छैन साधन ॥२८४॥

शिष्य –
गुरुजी ! कसरी ? ज्ञानी अतद् वस्तु गरी क्षय ।
तद्रूप ब्रह्म नै हुन्छ भयो अत्यन्त संशय ॥२८५॥

गुरु –
अत्यन्त गहिरो प्रश्न सोध्यौ बुझ्न छ दुस्तर ।
सुन एकाग्र भै तात ! ध्यान देऊ निरन्तर ॥२८६॥

अतद् वस्तु अविद्या हो त्यस्को नाश भएपछि ।
शान्त अद्वैत सद्ब्रह्म रहन्छ शेष जो पछि ॥२८७॥

अविद्या कार्यका साथ निरस्त जब बन्दछ ।
निषेध्य हेतु भै ध्वस्त निषेध पनि हट्तछ ॥२८८॥

प्रमाताले अतत्लाई सारा निषेध गर्दछ ।
प्रमाताको प्रमातृत्व निषेध नेति गर्दछ ॥२८९॥

शिष्य –
माया र त्यसको कार्य प्रमाताले हटाउँछ ।
प्रमाताको भने नेति वेदवाक्य हटाउँछ ॥२८०॥

तर त्यो पनि हे ब्रह्मन् ! आविद्यिक हो भने ।
त्यस्को निषेध को गर्छ ? त्यस्को अन्त्य कहाँ हुने ?॥२९१॥

यस्को परम्परा चल्ला अन्त्यहीन भई जब ।
निस्तार कसरी मिल्ला ? सुन्न पाऊँ गुरो ! सब ॥२९२॥

गुरु –
अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न यो ज्ञातव्य अतीव हो ।
निषेध्य हो अतद् दृश्य द्रष्टा नै अनिषेध्य हो ॥२९३॥

द्रष्टा हो ब्रह्म चित्शक्ति योबाहेक अचित् सब ।
निषेधित भई जान्छन् रहन्छ ब्रह्म नै तब ॥२९४॥

शिष्य –

महावाक्य गुरो ! के हो ? यस्का प्रकार छन् कति ?
यसबाट हुने के हो ? भन्नुहोस् सारमा अति ॥२९५॥

गुरु –

जीव र ब्रह्मको ऐक्य बुझाउने छ वाक्य जो ।
अभेदबोधकै त्यै हो महावाक्य भनिन्छ जो ॥२९६॥

छन् वैदिकहरू वाक्य छन् लौकिकहरू कति ।
सङ्क्षिप्तमा म भन्ने छु तात्पर्यमात्र सम्प्रति ॥२९७॥

आत्मा र परमात्माको एकत्व जब बन्दछ ।
जीवको मुक्ति भैहाल्छ श्रुतिले पनि भन्दछ ॥२९८॥

मुक्तिका लागि धेरै छन् बाह्य आन्तर साधन ।
तिनमा हो महावाक्य साक्षात् नै मुक्तिसाधन ॥२९९॥

शिष्य –

सुन्ने पढ्ने महावाक्य कुन हो कुन वेदको ?
सुन्न योग्य भए ब्रह्मन् ! आज्ञा होस् हुन्छ यै निको ॥३००॥

गुरु –

त्यो यजुर्वेद हो शुक्ल शाखा माध्यन्दिनीय हो ।
'अभयं वै जनक प्राप्तः असि' वैदिक वाक्य हो ॥३०१॥

'तत् त्वम् असि' महावाक्य हो सामवेदको जुन ।
त्यस्को पनि म गर्नेछु विश्लेषण तिमी सुन ॥३०२॥

ऋग्वेदको महावाक्य प्रज्ञानं ब्रह्म हो अनि ।
अथर्वको 'अयं आत्मा ब्रह्म' हो वाक्य सो पनि ॥३०३॥

पितापुर्खा हुँदै जल्ले पढेको जुन वेद छ ।
प्रत्येक द्विजले वेद सोही नै पढ्नुपर्दछ ॥३०४॥

शिष्य –
साक्षात्साधन हे ब्रह्मन् ! कसरी वाक्य बन्दछ ?
अरू साधन छोडेर कसरी हुन सक्तछ ? ॥३०५॥

गुरु –
केही साधन हुन् बाह्य केही साधन आन्तर ।
साक्षात्साधन हो आफ्नै महावाक्य परात्पर ॥३०६॥

शिष्य –
महावाक्यहरू चार माथि व्यक्त भए तर ।
मुक्तिसाधन साक्षात् यो कसरी हुनसक्छ र ? ॥३०७॥

गुरु –
राम्रो प्रश्न गऱ्यौ विद्वन् ! यो बुझ्न अति दुस्तर ।
म भन्छु तै पनि तात ! देऊ ध्यान निरन्तर ॥३०८॥

जीवात्मा परमात्माको ऐक्यको प्रतिपादन ।
जोबाट हुन्छ हो साक्षात् महावाक्याख्य साधन ॥३०९॥

शिष्य –
त्यसले कसरी हुन्छ ? ऐक्य आत्मा र जीवको ।
सुन्न योग्य भए पाऊँ जिज्ञासा यै छ शिष्यको ॥३१०॥

ब्रह्मको कसरी हुन्छ साक्षात्कार यथार्थतः ?
अखण्डाकार के हो त्यो ? सुन्ने इच्छा छ तत्त्वतः ॥३११॥

गुरु –

छन् आवरण विक्षेप शक्ति अज्ञानका दुई ।
डोरीमा सर्प देखिन्छ डोरी देखिन्न छोपिई ॥३१२॥

त्यस्तै अज्ञानको कालो पर्दाले छोपिँदा चिति ।
ढाकिएको छ देखिन्न अज्ञलाई सितीमिति ॥३१३॥

कर्माशयसँगै नाश वासना कर्मसञ्चय ।
संस्कार हट्नु नै पर्छ अविद्या भई सङ्क्षय ॥३१४॥

हो आवरण अज्ञान त्यसलाई हटाउन ।
साक्षात्कार हुनै पर्छ ज्ञानीले मुक्ति पाउन ॥३१५॥

तत्, त्वम्, असि महावाक्य सामवेदी भए पनि ।
विश्लेषण म गर्दैछु उदाहरण होस् भनी ॥३१६॥

‘तत्’ हो आत्मा र ‘त्वं’ जीव असि ऐक्य बुझाउँछ ।
त्यो हो प्रातिपदिकार्थ दुवैमा नित्य आउँछ ॥३१७॥

शुद्ध सत्त्व विशिष्टादि तत्का जो छन् विशेषण ।
ती हटेपछि तत् मात्रै रहन्छ एक चेतन ॥३१८॥

दुवै चेतन यौटै हो यही नै हो यथार्थता ।
दुवैको एकता गर्ने हो प्रातिपदिकार्थता ॥३१९॥

शिष्य –

मैले बुझिन हे ब्रह्मन् ! त्यो प्रातिपदिकार्थता ।
साक्षात्काराार्थ हे ब्रह्मन् ! त्यस्को के उपयोगिता ॥३२०॥

गुरु –

यो हो ज्ञातव्य अत्यन्तै बुझाउन छ दुष्कर ।
वाणी र मनका साथै प्रमाणदेखि हो पर ॥३२१॥

तत् र त्वम् पदका भित्र अनुस्यूत भईकन ।
अन्वयैरूपले बस्ने हो अखण्डित चेतन ॥३२२॥

माया उपाधिका भित्र बस्ने त्यो जुन चैत्य हो ।
तत् त्वम् भित्र सदा बस्ने त्यो प्रातिपदिकार्थ हो ॥३२३॥

नियतोपस्थितै जो छ त्यो प्रातिपदिकार्थ हो ।
भनेर कौमुदी भन्छ चित् प्रातिपदिकार्थ हो ॥३२४॥

बस्छन् चेतनमा तत् त्वम् छैनन् नियत ती तर ।
यौटा चेतन मात्रै नै बस्ने गर्छ सबैतिर ॥३२५॥

बुझ्न लौकिक वाक्यादि बुझ सौम्य ! दिई मन ।
'सः अयं देवदत्तादि' उदाहरण हुन् जुन ॥३२६॥

'सः अयं' एक अर्कामा रहँदैनन् परस्पर ।
देवदत्त भने हुन्छ दुइटैमा निरन्तर ॥३२७॥

देवदत्त यहाँ ठान्नू हो प्रातिपदिकार्थता ।
उदाहरणमात्रै हो यस्मा छैन यथार्थता ॥३२८॥

जो महावाक्यका सारा पदभित्र निरन्तर ।
बस्छ प्रातिपदिकार्थ त्यै हो आत्मा परात्पर ॥३२९॥

आत्माका ज्ञानका लागि श्रवणादि तिमी गर ।
उपाधि नहटेसम्म साक्षात्कार छ दुष्कर ॥३३०॥

त्यसैकारणले सौम्य ! उपाधि गर मार्जन ।
पैले ब्रह्म थियौ बन्छौ फेरि ब्रह्म सनातन ॥३३१॥

जीवात्मा परमात्माको अभेदज्ञान हो जुन ।
भवबन्धनको नाश त्यसैले गर्छ तत्क्षण ॥३३२॥

ब्रह्मज्ञ ब्रह्म हो हुन्न मर्ने र जन्मने भय ।
अभय ब्रह्म हो साक्षात् हुन्छ त्यो ब्रह्म निर्भय ।।३३३।।

सत्यज्ञान अनन्ताख्य आनन्द नित्य शाश्वत ।
विशुद्ध प्रत्यगात्मा सत् चिदात्मा श्रुतिसम्मतः ।।३३४।।

शिष्य –
गरेँ श्रवण वेदान्त तात्पर्य यसको बुझेँ ।
ब्रह्मज्ञानार्थ हो भन्ने मैले सारांशमा बुझेँ ।।३३५।।

गरेँ मनन तर्काख्य प्रमाणको लिई मत ।
मानान्तर विरोधादि हटाईकन तत्त्वतः ।।३३६।।

जाने विषयका तर्फ मन रोकेर तत्त्वतः ।
निदिध्यासन हे ब्रह्मन् ! गरेँ मैले यथार्थतः ।।३३७।।

ब्रह्माभ्यास गरेँ मैले गएन तर संशय ।
मेरो संशय हे ब्रह्मन् ! गर्नुहोस् अब सङ्क्षय ।।३३८।।

गुरु –
वेदान्तगत सिद्धान्त अत्यल्पमा बताइयो ।
अझै भन्नु छ बाँकी नै के बुझ्यौ ? बुझ्न के रह्यो ?।।३३९।।

शिष्य –
गरेँ श्रवणका पश्चात् मननादि कथञ्चन ।
माथिका पङ्क्तिमा मैले गरिसकेँ निवेदन ।।३४०।।

आत्मा र परमात्मको एकत्व परमार्थतः ।
हुन्छ भन्ने सुनेँ मैले बुझिनँ त्यो यथार्थतः ।।३४१।।

अप्रमेय चिदात्मा हो वाणीवचनले पर ।
अप्रतर्क्य छ जो वस्तु बुझ्नलाई छ दुष्कर ॥३४२॥

मायाका कार्यका माथि मायादेखि निकै पर ।
चितिलाई गुरो ! कल्ले कसरी जान्न सक्छ र ? ॥३४३॥

गुरु –
अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न भयौ प्रवीण सोध्नमा ।
भन्छु वेदान्तको सार बुझ तात्पर्य सारमा ॥३४४॥

कति भनौँ कुन साधनले पुनः,
सुन त सङ्ग्रह अद्वयशासन ।
सकल वाङ्मनदेखि छ चित् पर,
सकल वाङ्मनमा छ सधैँ तर ॥३४५॥

शिष्य –
जीवात्मा परमात्माको किञ्चित् एकत्व सम्झिएँ ।
जगत् र ब्रह्मको ऐक्य सुन्न ब्रह्मन् ! म तंसिएँ ॥३४६॥

गुरु –
जगत् ब्रह्म विवर्तै हो त्यो पनि जान्नुपर्दछ ।
द्रष्टा हो ज्ञेय त्यो जान्न दृश्य नै छान्नुपर्दछ ॥३४७॥

अद्वैत ब्रह्म हो सत्य बाँकी असत्य हुन् अरू ।
सम्यक्ज्ञान भए बाँकी रहन्न जान्न नै अरू ॥३४८॥

यो सारा ब्रह्ममात्रै हो विश्व अज्ञानकल्पित ।
यहाँ नाना छँदै छैन यो दृश्य हो प्रपञ्चित ॥३४९॥

माटाको कार्य हो घैँटो भिन्न यो व्यवहारमा ।
वाचारम्भण मात्रै हो माटो नै हो यथार्थमा ॥३५०॥

माटोदेखि पृथक् घैँटो को देखाउँछ तत्त्वत ?
मोहकल्पित हो घैँटो माटो सत् परमार्थतः ॥३५१॥

सारा प्रपञ्च हो ब्रह्म सत्यै हो कार्यरूपतः ।
ब्रह्म भिन्न छ जो भन्छ प्रलापै हो यथार्थतः ॥३५२॥

यो विश्व ब्रह्ममात्रै हो अथर्वश्रुति भन्दछ ।
अध्यारोपित यो विश्व ब्रह्ममा मात्र बस्तछ ॥३५३॥

विश्व सत्य भएदेखि सुषुप्तिमा हुने थियो ।
युक्तिले पनि संसार मिथ्या स्वप्नैसरी भयो ॥३५४॥

ब्रह्मदेखि पृथक् विश्व त्यसै कारणले पनि ।
छैन त्यो तर देखिन्छ डोरीमा सर्पझैँ बनी ॥३५५॥

भ्रान्त मानिसले देख्छ सबैतर्फ भ्रमै भ्रम ।
भ्रममा पनि सद्ब्रह्म रहन्छ बुझ निर्भ्रम ॥३५६॥

शिष्य –

गुरुबाट सुनेँ मैले गुह्य वेदान्तको मत ।
जिज्ञासा अझ बढ्दैछ आज्ञा होस् श्रुतिसम्मत ॥३५७॥

गुरु –

अरू सुन्ने गऱ्यौ इच्छा तिम्रो हो शुभलक्षण ।
आवृत्ति गर्नु नै पर्छ वेदान्त यो प्रतिक्षण ॥३५८॥

आवृत्ति असकृत् गर्नू उपदेश सुनीकन ।
यो हो वेदान्त सिद्धान्त यो दोष हैन हो गुण ॥३५९॥

वेदान्तमा जता जाऊ ब्रह्ममा नै छ जाइने ।
प्रस्थानत्रय सारामा ब्रह्ममात्रै छ गाइने ।।३६०।।

शिष्य –
'सकृत्कृते कृतः' भन्दै मीमांसा दोष ठान्दछ ।
आवृत्ति श्रुतिले सोही कसरी गुण मान्दछ ? ।।३६१।।

गुरु –
अति श्रेष्ठ गऱ्यौ प्रश्न प्रयाजादिक कर्ममा ।
आवृत्ति गर्न मिल्दैन अदृष्टफल कर्ममा ।।३६२।।

श्रोतव्य श्रुतिले भन्छ आवृत्ति गर सर्वदा ।
हो साक्षात्कार्य सद्ब्रह्म हो दृष्टफल सर्वथा ।।३६३।।

'एवं वेद, उपासीत' इत्यादि श्रुतिमा पनि ।
आवृत्ति गर्नु नै पर्ने विधान छ जहाँ पनि ।।३६४।।

अद्वितीय सदानन्द विज्ञानघन निर्मल ।
हो शुद्ध शान्त सद्ब्रह्म सदाभास झलामल ।।३६५।।

मायाका भेदले शून्य अप्रमेय र निष्क्रिय ।
नामरूपादिले शून्य स्वयंज्योति र अव्यय ।।३६६।।

ज्ञाता ज्ञेय तथा ज्ञान त्रिपुटी शून्य केवल ।
अखण्डानन्द चिद्ब्रह्म अनन्त नित्य निर्मल ।।३६७।।

त्याग ग्रहणले टाढा वाणी र मनको पर ।
अनादि सत्य सद् ब्रह्म अन्तहीन परात्पर ।।३६८।।

शिष्य –

आत्मा र परमात्माको ऐक्य सम्बन्ध हो जुन ।
सुन्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! महावाक्य सँगै पुनः ॥३६९॥

गरेँ श्रवण धेरै यो तथापि बुझ्न धौ भयो ।
मेरो मन्द भयो बुद्धि या अभ्यास कमी भयो ॥३७०॥

आवृत्ति दोष मानिन्न भन्ने वेदान्तको मत ।
आज्ञाहोस् गुरुजी फेरि महावचन तत्त्वतः ॥३७१॥

गुरु –

आवृत्ति दोष मानिन्न श्रवणादि सबैतिर ।
मननादिक अभ्यास गर्नैपर्छ निरन्तर ॥३७२॥

अन्यथा शास्त्रको मर्म बुझिँदैन भनौँ जति ।
सावधान भई वत्स ! जे भन्छु सुन सम्प्रति ॥३७३॥

महावाक्य भनेँ पैले म फेरि भन्छु लौ सुन ।
मृत्युञ्जय तिमी हुन्छौ सुनेर मनमा गुन ॥३७४॥

तत्त्वमस्यादिका साथै महावचन चार छन् ।
मोक्षसाधन साक्षात् हुन् श्रुतिले पनि भन्दछन् ॥३७५॥

तद्वाच्य ब्रह्म हो साक्षात् त्वंवाच्य अल्प जीव हो ।
दुवैभित्र अनुस्यूत असि चैतन्य एक हो ॥३७६॥

त्याग्दा वाचक वाच्यार्थ लक्ष्यार्थ ब्रह्म हो जुन ।
त्यै हो शोधित चिद्ब्रह्म हटी 'तत् त्वम्' विशेषण ॥३७७॥

रहन्छ नित्य सद्ब्रह्म त्यो प्रातिपदिकार्थ हो ।
उपाधिगत हो भेद उपमा भूप भृत्य हो ॥३७८॥

जीवात्मा परमात्माको अध्यारोप विशेषण ।
अपवाद गरी हट्छ अतद् उपाधि तत्क्षण ॥३७९॥

शिष्य –

गुरुबाट सुनेँ मैले जीवब्रह्मैक्य नै पनि ।
जो प्रातिपदिकार्थै र तत्त्वं शोधितको पनि ॥३८०॥

गुरुबाट भयो आज्ञा अध्यारोपित हो सब ।
अपवाद गरि हट्छ रहन्छ शुद्ध चित् तब ॥३८१॥

बुझ्नै सकिन सो मैले बुझ्न चाहन्छु तत्त्वतः ।
अधिकारी भए ब्रह्मन् ! सुन्न पाऊँ म सारतः ॥३८२॥

गुरु –

अथात पछि आदेश नेति नेति भनीकन ।
आदेश श्रुतिले दिन्छ अध्यारोप हटाउन ॥३८३॥

डोरीमा देखिने सर्प स्वप्न दृश्य दुवै असत् ।
उपाधिजन्य हुन् ती ता उपाधिहीन शुद्ध चित् ॥३८४॥

जीवात्मा परमात्माको सोझै ऐक्य असम्भव ।
लक्षणा भागत्यागादिबाट ऐक्य छ सम्भव ॥३८५॥

'तत्' 'त्वम्' 'असि' महावाक्य उपमामा लिँदा अब ।
'तत्' 'त्वम्' त्याग गरी बाँकी रहने चित् छ सम्भव ॥४८६॥

'स अयम्' देवदत्तै हो उदाहरण लौकिक ।
'स अयम्' त्यागले बाँकी देवदत्त अलौकिक ॥३८७॥

यसरी भाग ती त्याग्दा रहने चिति एक हो ।
आत्मा र परमात्माको ऐक्यवाचक वाक्य हो ।३८८॥

शिष्य –

चढ्दैन चित्तमा मेरो जति पल्ट सुनौ तर ।
आत्मा र परमात्माको ऐक्य भो बुझ्न दुस्तर ॥३८९॥

बुझ्न नै जब भो कष्ट कसरी मुक्त बन्दछु ।
बुझ्ने शक्ति ममा आओस् आशीर्वाद म माग्दछु ॥३९०॥

जति श्रवण गर्दैछु झन् झन् गहिरिँदै गयो ।
मननादिक अभ्यास गर्नै दुरूहझैँ भयो ॥३९१॥

गुरु –

वेदान्त बुझ्न गाह्रै हो झैँ नारिकेलको फल ।
बोक्रो बाहिरको फोरी पाइन्छ भित्रको जल ॥३९२॥

शास्त्र आचार्यमा राख श्रद्धाविश्वास पूर्णतः ।
आत्मविश्वास राखेर स्वाध्याय गर शास्त्रतः ॥३९३॥

कुण्ठा नैराश्य छोडेर मोक्षको लक्ष्य लीकन ।
तीव्र वैराग्यका साथ गर आत्मानुचिन्तन ॥३९४॥

गर श्रवण वेदान्त गर अभ्यास नित्य नै ।
जान संसार हो मिथ्या यो देह हो अनित्य नै ॥३९५॥

मननादिकका पश्चात् गरिन्छ निदिध्यासन ।
करोडौँ जन्म लाग्ने छ मोक्ष अन्तिम पाउन ॥३९६॥

मनका वासना काम संस्कार जब हट्तछन् ।
अध्यास तम अज्ञान भ्रमादि सब हट्तछन् ॥३९७॥

आत्मा ज्ञातव्य हो ब्रह्म व्यावहारिक हुन् अरू ।
संसर्गाध्यासले गर्दा आत्मसंज्ञक ती अरू ॥३९८॥

वेदान्तमतमा आत्मा तीन छन् व्यवहारतः ।
मुख्य गौण तथा मिथ्या बुझ्नका निम्ति वस्तुतः ॥३९९॥

जीवात्मा मुख्य आत्मा हो स्त्रीपुत्रादिक गौण हुन् ।
देहात्मभाव हो मिथ्या वाचारम्भणमात्र हुन् ॥४००॥

शिष्य –
ब्रह्मको भावना के हो ? सुन्न पाऊँ म तत्त्वतः ।
निषेध विधि के के हुन् ? आज्ञा हओस् यथार्थतः ॥४०१॥

गुरु –
श्रुतिले ब्रह्मज्ञानार्थ निषेध विधिले गरी ।
रोजेको छ दुई मार्ग बुझ्नुपर्छ दुवै थरी ॥४०२॥

'अस्थूलम्' आदि धेरै नै श्रुतिवाक्य निषेधमा ।
देखिन्छन् शेष जो बच्छ त्यै हो ब्रह्म यथार्थमा ॥४०३॥

निषेध पछि जो शेष रहन्छ ब्रह्म अद्वय ।
हो विध्यात्मक निर्देश 'अहं ब्रह्मास्मि' निर्भय ॥४०४॥

माटाका घटमा जस्तै माटो बाहेक हुन्छ के ?
त्यस्तै सत्बाट उत्पन्न जगत् सद्भिन्न हुन्छ के ? ॥४०५॥

तिमी हौ सौम्य ! सत् आत्मा त्रिकालातीत हौ चिति ।
विधेयरूपले गर्छ उपदेश स्वयं श्रुति ॥४०६॥

जस्तै स्वाप्निक संसार मिथ्या जाग्रत् भएपछि ।
त्यस्तै मायिक संसार मिथ्या ज्ञान भएपछि ॥४०७॥

जाति नाम र वर्णादि मायाविकारका पर ।
म हुँ सद्ब्रह्म भन्ने नै हे सौम्य ! भावना गर ॥४०८॥

माया र उसको कार्य वाणीदेखि निकै पर ।
देखिन्छ ज्ञानआँखाले त्यसैको भावना गर ।।४०९।।

त्यो हो चिद्घन आनन्द स्वयंज्योति परात्पर ।
झल्कन्छ शुद्ध अन्तस्मा त्यसैको भावना गर ।।४१०।।

भोकप्यासादि षड्उर्मी शून्य भै स्वच्छ चित्तमा ।
योगीले गर्दछन् ध्यान भावना गर बुद्धिमा ।।४११।।

इन्द्रियातीत हो ब्रह्म वाणी र मनको पर ।
त्यही सच्चित्परं ब्रह्म म हुँको भावना गर ।।४१२।।

भ्रान्तिसिर्जित संसार अध्यासरूप हो सब ।
मायाकल्पित हो सारा इन्द्रजालिक वैभव ।।४१३।।

सदसत्देखि हो भिन्न ब्रह्म चित् हो परात्पर ।
सत् चित् आत्मा परानन्द आफैँ हुँ भावना गर ।।४१४।।

जन्मवृद्धि-विकारादि-शून्य अव्यय अक्षर ।
सृष्ट्यादि-कार्य-आधार हुँ ब्रह्मभावना गर ।।४१५।।

समस्त भेदले शून्य रसरूप चिदव्यय ।
हुँ आफैँ ब्रह्म सत्तत्व ठान निर्भ्रमनिर्भय ।।४१६।।

अद्वय ब्रह्म सद्वस्तु हो उपादानकारण ।
म हुँ सोही तिमी सम्झ हुन्छ भ्रमनिवारण ।।४१७।।

अखण्ड अविनाशी चित् निर्विकल्प विलक्षण ।
क्षर अक्षरका माथि ब्रह्मको गर चिन्तन ।।४१८।।

निर्विकार स्वयं ब्रह्म सुनमा गहना सरि ।
विकारतुल्य देखिन्छ नामरूपादिले गरी ।।४१९।।

जोभन्दा पर नै छैन स्वप्रकाश परात्पर ।
प्रत्यक्रूप परब्रह्म हुँ भन्ने भावना गर ।।४२०।।

पञ्चभूतात्मसङ्घात बीच जो छ परात्पर ।
प्रतिबिम्बात्म सद्ब्रह्म मै हुँको भावना गर ।।४२१।।

बुद्धिरूपी गुफाभित्र सत् असत्देखि जो पर ।
बस्ने सच्चित् म हुँ ब्रह्म भन्ने यो भावना गर ।।४२२।।

शिष्य –
आत्मा अनात्मको मैले गुरुबाट सुने पनि ।
कर्तृत्वादिक अज्ञान हट्तैन जे गरे पनि ।।४२३।।

कर्माशय र अज्ञान वासना छन् अझै सब ।
कसरी नाश यी हुन्छन् ? आज्ञा होस् गुरुजी अब ।।४२४।।

गुरु –
अनादि वासना नै हो संसारमा घुमाउने ।
कर्तृत्वादि अहङ्कार यसैबाट उदाउने ।।४२५।।

अन्तर्मुखी भई बुद्धि बनाई अति निर्भय ।
आत्मस्वरूपमा बस्ता वासना हुन्छ सङ्क्षय ।।४२६।।

अभ्यास जब बिस्तारै हुन्छ, ज्ञानाग्निमा परी –
वासनात्मक अज्ञान हुन्छ नाश स्वयं डढी ।।४२७।।

जहिले वासना सारा जान्छन् भस्म भईकन ।
बाँच्तैमा ब्रह्मविद् हुन्छ जान्छ मुक्त भईकन ।।४२८।।

शिष्य –

अहं र ममको भाव गुरो ! केबाट आउने ?
यो के हो ? कुन हो तत्त्व ? कसरी यी हटाउने ? ॥४२९॥

गुरु –

अभ्यासजन्य दोटै हुन् अहं मम सुदुर्जय ।
ब्रह्मात्मज्ञानकाद्वारा यिनको हुन्छ सङ्क्षय ॥४३०॥

लोक, शास्त्र र देहात्मवासनाले गरीकन ।
यथार्थ ज्ञान छोपिन्छ पूर्ण आवृत्त भैकन ॥४३१॥

संस्कार वासना बाँध्छन् गोडामा नेल बन्दछ ।
यिनबाट छुटेमा नै मनुष्य मुक्त बन्दछ ॥४३२॥

अन्तःकरणमा लिप्त वासनाज अतद्‌गुण ।
ब्रह्मचिन्तन आगोमा डढ्दछन् भस्म भैकन ॥४३३॥

अनात्मवासनाद्वारा ढाकिन्छ आत्मवासना ।
निष्ठा नित्यात्मकाद्वारा हट्‌ला अनात्मवासना ॥४३४॥

अन्तर्मुख हुँदै जान्छ मन जैले जहाँ जति ।
आत्माको वासनाद्वारा आत्मज्ञान हुने उति ॥४३५॥

शिष्य –

कसरी हट्‌छ अध्यास ? नासिन्छ कसरी मन ?
आज्ञा होस् गुरुजी मेरो अति विक्षिप्त भो मन ॥४३६॥

गुरु –

विक्षिप्त मन रोकेर आत्माको गर चिन्तन ।
वासना नष्ट भै तिम्रो नासिन्छ चञ्चले मन ॥४३७॥

रजस् सत्त्व दुईबाट तमस्को गर बाधन ।
सत्त्वले रज नासिन्छ सत्त्वले सत्त्वबाधन ॥४३८॥

देह प्रारब्धले पाल्छ भन्ने ठानेर निश्चित ।
धैर्यधारणका साथ अध्यास फाल हे सुत ! ॥४३९॥

'म जीव हैन हुँ ब्रह्म' धारणा हुनुपर्दछ ।
वासनात्रयले सृष्ट अध्यास त्याग्नुपर्दछ ॥४४०॥

श्रुतियुक्ति तथा आफ्नै अनुभूति लिई बल ।
म आत्मा हुँ भनी फ्याँक अध्यास भ्रम यो छल ॥४४१॥

प्रारब्ध प्राप्त यो देह ज्ञानीले धान्नुपर्दछ ।
कर्तव्य शेष नै हुन्न अध्यास फाल्नुपर्दछ ॥४४२॥

'अभयं ब्रह्म' मै नै हुँ म नै ब्रह्म सनातन –
भन्ने ब्रह्मैक्य धीद्वारा फ्याँक अध्यास तत्क्षण ॥४४३॥

यो देहको अहंभाव नाशिन्न जहिलेतक ।
ब्रह्मैक्यभाव बन्दैन हे सोम्य ! तहिले तक ॥४४४॥

शिष्य –

अज्ञानात्मक अध्यास कतिसम्म रहन्छ यो ।
आज्ञा होस् गुरुजी ! लौन कसरी फ्याक्न सक्छु यो ॥४४५॥

गुरु –

त्यो देहमा अहंभाव न गएतक सर्वतः ।
सावधान भई फ्याँक्तै रहूँ अध्यास वस्तुतः ॥४४६॥

जगत् र जीवको भान न हटेमा निरन्तर ।
अध्यास फ्याँक्नका लागि लाग तिमी सधैँभर ॥४४७॥

शिष्य –

अध्यास न हटेसम्म ब्रह्मज्ञान असम्भव ?
हट्तैमा कसरी हुन्छ ब्रह्मात्मज्ञान सम्भव ? ॥४४८॥

अध्यास हट्नसक्तैन आत्मज्ञान न भैकन ।
ब्रह्मज्ञान हुँदैहुन्न अध्यास नहटीकन ॥४४९॥

अन्योऽन्याश्रय देखिन्छ ज्ञान अध्यासमा भने ।
सन्देह भो गुरो ! ब्रह्मज्ञान नै कसरी ? हुने ॥४५०॥

गुरु –

मातापितामलोद्भूत शरीर मलमांसको ।
चाण्डालभैँ गरी दूर भावना राख ब्रह्मको ॥४५१॥

महाकाश भई मिल्छ घटाश फुटेपछि ।
त्यस्तै नै परमात्मामा मिल्छौ ज्ञान भएपछि ॥४५२॥

स्वप्रकाश अधिष्ठान तिमी ब्रह्म भनी बुझ ।
ब्रह्माण्ड अनि पिण्डाण्ड मलभाण्ड सरी त्यज ॥४५३॥

देहात्मको अहं त्याग शरीर सूक्ष्मको पनि ।
नित्यानन्द स्वयं ठानी बस असङ्ग नै बनी ॥४५४॥

देहात्मभाव छोडेर आत्मभाव लिईकन ।
आत्मानन्दी भई बाँच जीवन्मुक्त भईकन ॥४५५॥

शिष्य –

हो अहं तत्त्व के ब्रह्मन् ! प्रतीति कसरी हुने ?
कसरी त्याग गर्ने हो ? त्यागेर अनि के लिने ? ॥४५६॥

गुरु –

अहं क्षणिक मिथ्या हो साक्षी बन्न असम्भव ।
म जान्दछु सबै भन्नु कसरी हुन्छ सम्भव ? ॥४५७॥

अहङ्कारादिको साक्षी आत्मा सुषुप्तिमा पनि ।
'अजो नित्यः' भनी नित्य भन्दछ श्रुतिले पनि ॥४५८॥

विकार हुन् अहं आदि साक्षी भै तिनको सदा ।
रहन्छ सर्वदा आत्मा अहं रहन्न सर्वदा ॥४५९॥

अभिमान तिमी त्याग अहं हो बुद्धिकल्पित ।
त्रिकालाबाध्य हो ब्रह्म त्यसैमा भैरहू स्थित ॥४६०॥

कुलगोत्रादिको धाक त्याग कर्तृत्वको रस ।
देहाभिमान छोडेर आनन्दमय भै बस ॥४६१॥

शिष्य –

ब्रह्मज्ञले अहंलाई निन्दा गर्छन् सधैँभरि ।
हे गुरो ! कसरी हट्छ ? निन्दामात्र सधैँ गरी ॥४६२॥

गुरु –

प्रतिबन्ध सहस्रौँ छन् संसारमा घुमाउन ।
अहं अज्ञानसंसृष्ट जीवको मुख्य बन्धन ॥४६३॥

अहंका साथ आत्माको सम्बन्ध जहिलेतक –
रहन्छ, मुक्तिको मार्ग खुल्दैन तहिलेतक ॥४६४॥

राहुरूप अहङ्कार जहिले दूर बन्दछ ।
पूर्णेको चन्द्रमाजस्तो जीव निर्मल बन्दछ ॥४६५॥

अज्ञानज अहंद्वारा शरीरै म हुँ ठान्दछौ ।
अहंनाश जसै हुन्छ तिमी नै ब्रह्म बन्दछौ ।।४६६।।

शिष्य –
अहंको नाश हे ब्रह्मन् ! कसरी हुन सक्तछ ?
जडचेतनको ग्रन्थि कसरी छुट्न सक्तछ ? ।।४६७।।

गुरु –
त्रिशिखी सर्पिणी बस्छे छोपेर ब्रह्म सद्धन ।
जसले सर्पिणी नास्छ त्यल्ले नै पाउला धन ।।४६८।।

शरीर स्वस्थ बन्दैन किञ्चित् विष भएतक ।
मुमुक्षु मुक्त बन्दैन लेशाविद्या रहेतक ।।४६९।।

अहङ्कार जसै हट्छ त्यस्को विकार हट्तछ ।
अहं ब्रह्मास्मि भुल्किन्छ मुमुक्षु मुक्त बन्दछ ।।४७०।।

अहं नै हो चिदाभास भल्किन्छ बुद्धिमा गई ।
आफ्नो स्वरूप नै छोप्छ मानो आवरणै भई ।।४७१।।

त्यसैकारणले सौम्य ! अहं त्यो त्याग सत्त्वर ।
तिमी हौ बोध आनन्द प्रत्यगात्मा परात्पर ।।४७२।।

अध्यास हो अहंसृष्ट त्यसैले नै भयङ्कर ।
नाना योनि घुमाएर दुःख दिन्छ निरन्तर ।।४७३।।

चिदात्मा हौ तिमी सत्‌चित् आनन्दमय निर्गुण ।
राखी अनात्ममा आत्मबुद्धि घुम्छौ चिरन्तन ।।४७४।।

अड्केको कण्ठमा काँडोजस्तो हो यो अहं अरि ।
ज्ञानाग्निले डढाएर बन मुक्त छिटो गरी ।।४७५।।

कर्तृत्वादि अहङ्कार पहिले हट्नुपर्दछ ।
तत्पश्चात् परमार्थत्व सम्प्राप्ति हुन सक्तछ ॥४७६॥

रागनिर्मुक्त मान्छे नै आत्मानन्दी बनीकन ।
ब्रह्मात्मभावमा बस्ला भई निर्मुक्त बन्धन ॥४७७॥

शिष्य –

कृतकृत्य भएँ ब्रह्मन् ! भयो सार्थक जीवन ।
अझै सुन्ने भयो इच्छा जिज्ञासा झन् बढीकन ॥४७८॥

त्यो अहङ्कारको नाश समूल नै भएपछि ।
यसको पुनरावृत्ति हुँदैन हुन्छ वा पछि ? ॥४७९॥

गुरु –

तिम्रो यो अति नै राम्रो जिज्ञासा हो सुनिश्चित ।
यस्को कुनै भरै हुन्न छली यो छ अनिश्चित ॥४८०॥

प्रमाद चित्तमा आए यो सोझै पस्न सक्तछ ।
खडा गरेर विक्षेप सद्ज्ञान नास्न सक्तछ ॥४८१॥

हावा जस्तो अहङ्कार चित्त बादल नै सरि ।
संसारी वासना भर्ला वर्षाको जसरी झरी ॥४८२॥

शत्रुरूपी अहङ्कार नाश हुन्छ जसै गई ।
फेरि उठ्न दिनै हुन्न सावधान सधैँ भई ॥४८३॥

पुनर्जीवित यो हुन्छ विषयाध्यासले गरी ।
शुष्क ज्यामीरको बोट व्यूझन्छ जलमा परी ॥४८४॥

देहात्मबुद्धिवाला नै सकामी हुन सक्तछ ।
लालसाशून्य सद्ज्ञानी कसरी हुन सक्तछ ? ॥४८५॥

कार्यबुद्धि भए वृद्धि बीजको वृद्धि सम्भव ।
कार्य नाश भए बीज बढ्नलाई असम्भव ॥४८६॥

वासनावृद्धिले काम कामले बढ्छ वासना ।
अन्योऽन्य वृद्धिले गर्दा रोकिन्न भवबन्धन ॥४८७॥

मुक्तिको कामना राख्ने मुमुक्षुले सधैँभरि ।
क्रिया र विषयाध्यास त्याग्नुपर्छ छिटै गरी ॥४८८॥

बाह्यक्रिया सँगै सौम्य ! त्याग्नू विषयचिन्तन ।
यी दुईबाट नै हुन्छ वासनाअभिवर्धन ॥४८९॥

शिष्य –
गुरुजी ! कसरी त्याग्ने ? क्रिया चिन्ता र वासना ।
आज्ञाहोस् प्रष्ट पारेर सुन्नेभो तीव्र चाहना ॥४९०॥

गुरु –
बाह्यक्रियासँगै बढ्दा चिन्ता बढ्दछ वासना ।
वासना अति बढ्नाले जीवको बढ्छ बन्धन ॥४९१॥

सर्वदा अनि सर्वत्र गर्नाले ब्रह्मचिन्तन ।
ब्रह्मात्मवासनाद्वारा नासिन्छन् यी गईकन ॥४९२॥

क्रिया नाश भए हुन्छ चिन्ताको पनि सङ्क्षय ।
तत्पश्चात् वासना नाश हो जीवन्मुक्ति निर्भय ॥४९३॥

शिष्य –
वासना कति छन् ब्रह्मन् ! कसरी नाश बन्दछन् ?
वासना त्याज्य सर्वांश आचार्य शास्त्र भन्दछन् ॥४९४॥

गुरु –

वासना शुभ पैलो हो दोस्रो अशुभ वासना ।
ब्रह्मचिन्तन पैलो हो दोस्रो विषयचिन्तना ।।४९५।।

ब्रह्मको वासना बढ्दा अहंको वासनाभ्रम –
नासिन्छ जसरी सूर्य झुल्किँदा शर्वरीतम ।।४९६।।

सूर्योदय सँगै जस्तै भाग्छन् अनर्थ रातका ।
ब्रह्मानुभूतिले त्यस्तै हट्छन् बन्धन जीवका ।।४९७।।

शिष्य –

ज्ञानी ब्रह्मज्ञमा बढ्छ अहं प्रमादको मद ।
उपदेश तिनै दिन्छन् त्याग भन्दै अहं मद ।।४९८।।

गुरु –

प्रमाद ब्रह्मनिष्ठामा गर्नै हुन्न भनीकन ।
सनत्सुजातको उक्ति पाइन्छ गर चिन्तन ।।४९९।।

प्रमाद मृत्यु हो यल्ले संसारमा घुमाउँछ ।
सच्चा ब्रह्मज्ञमा हुन्न प्रमाद बुझ्नुपर्दछ ।।५००।।

उठेदेखि सुतेसम्म गर्नू वेदान्त चिन्तन ।
कामादि नदिनू पस्न होस गर्नू प्रतिक्षण ।।५०१।।

शिष्य –

प्रमादबाट के हुन्छ ? त्याग्ने हो कसरी तब ।
सुन्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! आज्ञा होस् सूक्ष्ममा अब ।।५०२।।

गुरु –

जस्को छैन अहंभाव बुद्धि टाँसिन्न गै कहीँ ।
जीवन्मुक्त त्यही ज्ञानी ब्रह्म देख्छ जहीँ तहीँ ।।५०३।।

आत्मविस्मृतिले विद्वान् विषयासक्त बन्दछ ।
कुलटासक्त मान्छेझैँ खाल्टामा पर्न सक्तछ ॥५०४॥

पानीको झ्याउ फ्याँकेमा पानी पाइन्छ सुन्दर ।
तर त्यो झ्याउले फेरि छोपिहाल्दछ सत्वर ॥५०५॥

त्यसै गरेर जिज्ञासु बहिर्मुखी भयो भने ।
गर्छे आवृत मायाले बुद्धि भ्रष्ट भयो भने ॥५०६॥

ब्रह्मबाट हटे चित्त क्रमैले तल झर्दछ ।
भकुण्डो सिँढिमा जस्तै क्रमैले तल झर्दछ ॥५०७॥

गर्दा विषयको ध्यान स्वतः आसक्ति बढ्दछ ।
त्यसले कामना बढ्छ, पुगेमा लोभ बढ्दछ ॥५०८॥

नपुगे क्रोध नै चढ्छ क्रोधले बढ्छ मूढता ।
त्यसले स्मृति नासिन्छ त्यसले बुद्धिमन्दता ॥५०९॥

बुद्धि नाश जसै हुन्छ त्यल्ले सम्पूर्ण नास्तछ ।
पथभ्रष्ट भई मान्छे दुश्चक्र भित्र फस्तछ ॥५१०॥

शिष्य –

बुझ्नै मुस्किल भो ब्रह्मन् ! के हो दुश्चक्र संसृति ?
कुन कारणले बढ्छ ? यो दुरन्त अपस्मृति ॥५११॥

गुरु –

ली क्लिष्ट कामना सारा विषयासक्त चित्तले ।
गर्छ चिन्तन राखेर कामना तुच्छ दृष्टिले ॥५१२॥

गरे चिन्तन संसार संसारी बन्छ मानिस ।
त्यसले वासना बढ्छ बढ्छ काम अहर्निश ॥५१३॥

कामनातृप्तिका लागि विषयासक्त भै नर ।
आफ्नू स्वरूप बिर्सेर गर्छ दुष्कर्म दुच्छर ।।५१४।।

त्यसले झर्नुबाहेक हुन सक्तैन उन्नति ।
त्यसै कारण हे शिष्य ! त्याग दुर्मीति दुष्कृति ।।५१५।।

अज्ञान भ्रम पालेर प्रमाद गर्नु मृत्यु हो ।
अन्तर्मुख भई ज्ञान गर्नु मोक्ष अमृत्यु हो ।।५१६।।

शिष्य –
शास्त्रले भयको नाश गर्ने आदेश गर्दछ ।
आज्ञा होस् भयका बारे कसरी भय हट्तछ ? ।।५१७।।

गुरु –
जीवात्मा परमात्मामा जसले भेद गर्दछ ।
भय हुन्छ त्यसैलाई भयका साथ मर्दछ ।।५१८।।

द्वैतबुद्धि जहाँ हुन्छ त्यहाँ भय उदाउँछ ।
अद्वैत बुद्धिले मात्रै भय त्रास भगाउँछ ।।५१९।।

भयौ अभय हे राजन् ! भनेर याज्ञवल्क्यले –
उपदेश गरे भन्ने उद्घोष गर्छ वेदले ।।५२०।।

'अभयं वै ब्रह्म' भन्छ श्रुतिको वाक्यले पनि ।
भय नाश गरी सौम्य ! बस ब्रह्म तिमी बनी ।।५२१।।

भेद बुद्धि कतै थोरै भए पनि भयो भय ।
अभेद बुद्धिका साथ भएर बस निर्भय ।।५२२।।

बाँच्दैमा मुक्त जो हुन्छ आमृत्यु मुक्त बन्दछ ।
भय नै भेद हो दृष्टि श्रुतिले पनि भन्दछ ।।५२३।।

विद्वान्ले पनि थोरै नै ब्रह्ममा भेददर्शन ।
गरेमा भय भैहाल्छ प्रमाद मुख्य कारण ।।५२४।।

शास्त्रद्वारा छ जो हेय देहै आत्मा भनीकन ।
देहात्मै जसले मान्छ दुःख भोग्छ चिरन्तन ।।५२५।।

तत्सत्चिन्तक नै साक्षात् अद्वैत ब्रह्म बन्दछ ।
अतच्चिन्तक अज्ञानी अन्तमा नष्ट बन्दछ ।।५२६।।

असच्चिन्तन छोडेर म हुँ ब्रह्म भनीकन ।
आत्मानुभूति जो गर्छ त्यो जान्छ ब्रह्म भैकन ।।५२७।।

बहिर्मुखी न हौ सोम्य ! अन्तर्मुखी बनीकन ।
दुर्वासना गरी त्याग गर सद्ब्रह्मचिन्तन ।।५२८।।

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूणात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

गुरुशिष्यसंवादात्मिका–

उपनिषत्कारिका

ईशावास्योपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

ईशावास्योपनिषत्कारिका

ईशिता सर्वभूतानां सर्वभूतमयश्च यः ।
ईशावास्येन सम्बोध्यमीश्वरं तं नमाम्यहम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूणात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

आत्मा विकार्य उत्पाद्य आप्य संस्कार्य होइन ।
अनेकत्व र कर्तृत्व भोक्तृत्वयुक्त होइन ॥१॥

मुमुक्षु हुनका लागि अधिकारी हुनैपर्‍यो ।
वेदान्तविषयै साथ सम्बन्ध हुनु नै पर्‍यो ॥२॥

प्रयोजन र उद्देश्य स्पष्ट जानेर निश्चय ।
वेदान्तमा हुनैपर्छ अनुबन्धचतुष्टय ॥३॥

[1]संसारमा यहाँ जे छ दृश्य स्थावरजङ्गम ।
ईश्वरैरूप हो सारा वैवर्त्य जान्न दुर्गम ॥४॥

आच्छाद्य हो ईशैबाट जानेर ईशकै सब ।
अरूको धनमा लोभ नगर्नू त्याग्नु वैभव ॥५॥

१. ॐ ईशावास्यामिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ – ईशावास्योपनिषद् १

शिष्य –

त्याग्ने हो आत्मवेत्ताले एषणात्रय नै सब ।
रहेर ज्ञाननिष्ठामा आत्मज्ञान गरोस् तब ॥६॥

यदि हे गुरुजी ! छैन ज्ञानमा तर सक्षम ।
भने उपाय के होला ? हट्ने अज्ञान सम्भ्रम ॥७॥

गुरु –

गर्दै नै कर्म सौ वर्ष बाँच्ने इच्छा लिईकन ।
गरेमा अज्ञले कर्म जान्छ पाप हटीकन ॥८॥

गर्दै अज्ञानको निन्दा अगाडि श्रुति भन्दछ ।
असुर्या नामको लोक गई त्यो अज्ञ पर्दछ ॥९॥

आत्मज्ञानविना मर्छ कुनै मनुष्य लोकमा ।
जाला असुरसम्बन्धी तमसावृत लोकमा ॥१०॥

श्रुतिले भन्छ मान्छे त्यो आत्मघाती भनीकन ।
आत्मज्ञानविना मर्ने जान्छ प्रेत बनीकन ॥११॥

आत्माको घात जो गर्छ जन्मिन्छ अनि मर्दछ ।
ज्ञानी हनन गर्दैन मुक्त भै पार तर्दछ ॥१२॥

शिष्य –

त्यो आत्मतत्त्व कस्तो हो ? भन्नोस् गुरुजी ! लक्षण ।
जो बुझीकन आत्मज्ञ जान्छ मुक्त भईकन ॥१३॥

गुरु –

आत्मतत्त्व छ संस्थायी मनभन्दा निकै द्रुत ।
वागादि इन्द्रियैद्वारा अगम्य श्रुति विश्रुत ॥१४॥

आत्माकै शक्ति पाएर प्राणीले काम गर्दछ।
पाएर उसकै सत्ता यो चराचर चल्दछ ॥१५॥

यो चल्दछ र चल्दैन टाढा समीप यो तर।
त्यो आत्मा सबका भित्र रहन्छ अनि बाहिर ॥१६॥

चल्दैन अनि जो चल्छ समीप अनि दूर छ।
सबैका भित्र यो बस्छ अनि बस्तछ बाहिर ॥१७॥

जसले भूत नै आत्मा आत्मा देख्तछ भूतमा।
त्यसै कारण आत्मज्ञ घृणा गर्दैन जीवमा ॥१८॥

ज्ञानीले जहिले देख्छ आत्मा सर्वत्र सर्वमा।
के मोह अनि के शोक ? जो छ अद्वैत तत्त्वमा ॥१९॥

शिष्य –

माथिका श्लोकमा आयो आत्माको जुन वर्णन।
त्यस्को लक्षण हे ब्रह्मन् ! जान्न उत्सुक भो मन ॥२०॥

गुरु –

आत्मा सर्वग हो शुद्ध अशरीरी सनातन।
स्नायुहीन र सर्वज्ञ सर्वद्रष्टा चिरन्तन ॥२१॥

सर्वोत्कृष्ट स्वयम्भू हो आत्मा अत्यन्त निर्मल।
प्रजापतिहरूलाई दिए भाग यथाफल ॥२२॥

शिष्य –

विद्या अनि अविद्यामा के छ पार्थक्य भन्नुहोस् ?
जान्न चाहन्छु हे ब्रह्मन् ! कृपा म माथि गर्नुहोस् ॥२३॥

गुरु –

अविद्यारूपको कर्म जसले नित्य गर्दछ।
अविद्यामय झन् घोर तमका भित्र पर्दछ ॥२४॥

विद्या हो देवताज्ञान अविद्या भन्नु कर्म हो।
दुवैको फल भिन्नै छ भिन्नता भित्र भिन्न हो ॥२५॥

विद्या अनि अविद्या ती जसले साथ जान्दछ।
मृत्यु काटी अविद्याले विद्याले मुक्ति पाउँछ ॥२६॥

जो गर्दछ असम्भूति अव्यक्तको उपासना।
अँध्यारो तममा पर्छ जो छ प्रकाशले विना ॥२७॥

जो छ सम्भूतिमा रक्त त्यो भन्दा पनि अन्धमा।
उपासक गई पर्छ जो छ तल्लीन कर्ममा ॥२८॥

असम्भूति अव्यक्ता हुन् मूला प्रकृति वस्तुतः।
हो कार्यब्रह्म सम्भूति हिरण्यगर्भ तत्त्वतः ॥२९॥

शिष्य –

व्यक्ताऽव्यक्त दुवैको नै गर्दाखेरी उपासना।
हे ब्रह्मन्! फल के मिल्ला ? भन्नुहोस् यै छ चाहना ॥३०॥

गुरु –

फल सम्भूतिको भिन्नै त्यस्तै प्रकृतिको पनि।
पाउँछन् फल भन्ने छ विद्वान्को उक्ति नै अनि ॥३१॥

हो कार्य ब्रह्म सम्भूति एकातर्फ भने तर।
असम्भूति अव्यक्ता हुन् प्रकृति जान्न दुस्तर ॥३२॥

जसले यी दुवैको नै उपास्त छ समुच्चित ।
पैलोले मृत्यु फारेर दोस्रोले मुक्ति निश्चित ॥३३॥

शिष्य –
हे गुरो ! यसमा आयो ज्ञानकर्मसमुच्चय ।
ज्ञानको मार्ग यसले खोल्न सक्तैन निश्चय ॥३४॥

गुरु –
उपयुक्त गर्‍यौ प्रश्न यसमा छ समुच्चय ।
प्रवृत्ति र निवृत्ति नै यसभित्र छ निश्चय ॥३५॥

निवृत्तिमार्गको चर्चा बृहदारण्यमा गई ।
आउने नै छ पढ्नेछौ जिज्ञासु अति नै भई ॥३६॥

अमृतत्व कहाँ प्राप्त गरिन्छ कुन मार्गले ।
त्यसको तल गर्दैछ निर्देश बुझ बुद्धिले ॥३७॥

यसकै लागि नै गर्छन् प्रार्थना ती समुच्चयी ।
ध्यान देऊ तिमी सौम्य ! बनेर अति निश्चयी ॥३८॥

आदित्यमण्डलाविष्ट ब्रह्मको मुख नै तर ।
हिरण्यमय बिर्कोले ढाकेको छ सधैँभर ॥३९॥

म गर्छु प्रार्थना पूषन् ! सज्ज्योति अब छर्नुहोस् ।
मलाई आत्मज्ञानार्थ त्यो बिर्को लौन खोल्नुहोस् ॥४०॥

जगत्पोषक हे सूर्य ! एक्लै गमन गर्दछौ ।
यमतुल्य तिमी सारा संसार तप्त पार्दछौ ॥४१॥

समेट तिग्म ती रश्मि कल्याणमयरूपको ।
साक्षात् गर्न म चाहन्छु तिम्रो दिव्य स्वरूपको ॥४२॥

जो हो पुरुष सूर्यस्थ त्यही मै हुँ भनीकन ।
समुच्चयीहरू गर्छन् सूर्यको स्तुति वन्दन ॥४३॥

अन्तमा मरणासन्न मान्छेको प्रार्थना पनि ।
श्रुतिले यसरी भन्छ सुन एकाग्र नै बनी ॥४४॥

भगवन् ! अब यो मेरो प्राण गै वायुमा मिलोस् ।
मेरो शरीर होस् भस्म भस्म नै शेष भैरहोस् ॥४५॥

सूत्रात्मा वायु हो, प्राण यसमा नै गई मिल ।
बिस्तारै मोक्षको द्वार उघार्दै ब्रह्ममा मिल ॥४६॥

सङ्कल्पात्मक हे मेरो मन ! लौ सम्झने गर ।
तिमीले के गर्‍यौ पैले त्यो सबै सम्झने गर ॥४७॥

कृत्याकृत्य गर्‍यौ के के शान्त भै सम्झने गर ।
आयो अन्तिम वेला यो प्रायश्चित्त तिमी गर ॥४८॥

बारम्बार गयो आयो दुश्चक्रमा घुमौँ कति ।
अब ता भगवन् ! पाऊँ कैवल्य मुक्ति सद्‌गति ॥४९॥

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूणात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

केनोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

केनोपनिषत्कारिका

येनेरिताः प्रवर्तन्ते प्राणिनः स्वेषु कर्मसु ।
तं वन्दे परमात्मानं स्वात्मानं सर्वदेहिनाम् ॥
यस्य पादांशुसम्भूतं विश्वं भाति चराचरम् ।
पूर्णानन्दं गुरुं वन्दे तं पूर्णानन्दविग्रहम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु । ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः!! शान्तिः!!!

शिष्य –

[१]कसका प्रेरणा इच्छाद्वारा यो मन चल्दछ ?
चलेर मन यो आफ्ना विषयैतिर पुग्दछ ? ॥१॥

भई प्रयुक्त कोद्वारा पहिलो प्राण चल्दछ ?
भई प्रेरित कोद्वारा प्राणी वचन बोल्दछ ? ॥२॥

कोबाट गुरुजी ! भन्नोस् चक्षु यी श्रोत्र चल्दछन् ?
जिज्ञासा गर्दछु ब्रह्मन् ! कोबाट सब चल्दछन् ? ॥३॥

गुरु–

महत्त्वपूर्ण यी प्रश्न सोध्यौ प्रसन्न भो मन ।
सारांशमा म भन्नेछु सावधान भई सुन ॥४॥

---

१. ॐ केनेषितं पतति प्रेषितं मनः । केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति । चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति । – केनोपनिषद् १।१

[२]जो हुन् ती श्रोत्रका श्रोत्र अनि हुन् मनका मन ।
वाणीका पनि हुन् वाणी प्राणका प्राण हुन् जुन ॥५॥

चक्षुका चक्षु हुन् जो ती जानेर उन नै कन ।
ज्ञानी अमृत भै जान्छन् हुन्छन् निर्मुक्त बन्धन ॥६॥

शिष्य –
मैले बुझिन हे ब्रह्मन् ! जिज्ञासा अझ झन् बढ्यो ।
प्रहेलिका भयो यो नै मनका भित्र झन् गढ्यो ॥७॥

गुरुजी ! स्पष्ट पारेर मलाई भन्नुहोस् सब ।
सबै चलाउने को हो ? जान्न चाहन्छु सो अब ॥८॥

गुरु –
राम्रो प्रश्न गर्‍यौ किन्तु त्यो जान्न अति दुष्कर ।
वाणी र मनभन्दा त्यो टाढा टाढा निकै पर ॥९॥

न [३]नेत्रेन्द्रिय नै जान्छ वाणी जान्छ न ता मन ।
कुन साधनले भन्ने ब्रह्म यै हो भनीकन ॥१०॥

त्यसैले ब्रह्म जानिन्न सकिन्न भन्न यो भनी ।
कार्यकारणले भिन्न सकिन्न भन्न यो भनी ॥११॥

जानिने अन्य हो ब्रह्म नजानिने निकै पर ।
पूर्वाचार्यहरू भन्थे जानिन्न जेसुकै गर ॥१२॥

---

२. श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षु-रतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति । – केनोपनिषद् १।२

३ न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो न विद्मो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यादन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि । इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद् व्याचचक्षिरे । – केनोपनिषद् १।३

हेयोपादेय नै हैन आत्मा ब्रह्म परात्पर ।
विवर्त ब्रह्मकै हो यो द्रष्टा दृश्य चराचर ॥१३॥

शिष्य –
झन् झन् कठिन भो बुझ्न बुझेको न बुझेसरि ।
बुझिन्छ कसरी ब्रह्मन् ! आज्ञा होस् बुझिने गरी ॥१४॥

गुरु –
जो [४]वाणी भन्न सक्तैन वाणी जोबाट चल्दछ ।
त्यही हो ब्रह्म औपास्य कसरी ब्रह्म बन्दछ ? ॥१५॥

[५]मननै हुन सक्तैन मनद्वारा कसै पनि ।
जोद्वारा मनको हुन्छ जहाँ मनन नै अनि ॥१६॥

त्यही नै ब्रह्म हो जान आत्मतत्त्व परात्पर ।
उपास्य ब्रह्म नै हैन उपास्य द्वैत हो तर ॥१७॥

[६]आँखाले जुन देख्तैन जोबाटै नेत्र देख्तछ ।
त्यै हो ब्रह्म कहाँ अर्को उपास्य ब्रह्म बन्दछ ? ॥१८॥

सुनिन्न [७]कानले जो त्यो जोद्वारा कान सुन्दछ ।
त्यही नै ब्रह्म हो साक्षात् श्रुतिले पनि भन्दछ ॥१९॥

---

४. यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युपद्यते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥– केनोपनिषद् १।४

५. यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥– केनोपनिषद् १।५

६. यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥– केनोपनिषद् १।६

७. यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥– केनोपनिषद् १।७

उपास्य ब्रह्म नै हैन त्रिपुटीयुक्त हो तर ।
मायाविकारले शून्य ब्रह्माद्वैत परात्पर ॥२०॥

[८]प्राणले चाल्न सक्तैन जल्ले प्राण चलाउँछ ।
त्यही ब्रह्म भनी जान जो सबैभित्र बस्तछ ॥२१॥

देशकालपरिच्छिन्न द्यौता उपास्य बन्दछ ।
उपास्य ब्रह्म नै हैन यही नै श्रुति भन्दछ ॥२२॥

शिष्य –
उपदेश सुनी ब्रह्मन् ! राम्रै जान्ने भएँ अब ।
मलाई स्पष्ट भो सारा यथार्थ ब्रह्म वैभव ॥२३॥

गुरु –
राम्रै जान्ने भएँ ब्रह्म यदि भन्छौ भने तिमी ।
अत्यन्त अल्प नै रूप ब्रह्मको जान्दछौ तिमी ॥२४॥

द्यौताले ब्रह्मको रूप जो बुझ्छन् त्यति नै पनि ।
जान्दैनौ जान्न बाँकी छ विचार गर तैपनि ॥२५॥

शिष्य –
मैले एकान्तमा सोचेँ जाने यौटा कुरो अब ।
न राम्रोसँग नै जाने न नजाने नै भनौँ सब ॥२६॥

---

८. यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥– केनोपनिषद् १।८

९. यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥– केनोपनिषद् २।३

यसै कारण हे ब्रह्मन् ! जानेँ ब्रह्म म ठान्दछु ।

गुरु –

जानेर जुन जानिन्न सोही नै जान्नु मान्दछु ॥२७॥

जानिन्न[९] जसले भन्छ त्यल्ले जान्दछ निश्चित ।
जानिन्छ जसले भन्छ त्यल्ले जान्दैन निश्चित ॥२८॥

जानेर ब्रह्म जानिन्न जानेँ भन्नु निरर्थक ।
मैले जानिन जो भन्छ त्यल्ले भन्नु छ सार्थक ॥२९॥

ब्रह्म मायिक दृश्यादि वस्तुजस्तो गरीकन ।
सकिन्न जान्न, वागादि असक्त छ स्वयं मन ॥३०॥

प्रत्येक बोधमा[१०] बोध आत्माको जब बन्दछ ।
त्यै बोध ब्रह्म हो आत्मा श्रुतिले पनि भन्दछ ॥३१॥

ब्रह्मको ज्ञान नै त्यै हो त्यही नै अमृतत्व हो ।
आफूबाटै हुने प्राप्त ब्रह्म त्यो अमृतत्व हो ॥३२॥

विद्याले नास्छ अज्ञान अविद्या ब्रह्म ढाक्तछ ।
अविद्या नाश गर्ने त्यो मुमुक्षु शक्ति पाउँछ ॥३३॥

यही नै जन्ममा ब्रह्म [११]यदि जाने भयो भलो ।
न जाने यदि यो ब्रह्म ! हानी अत्यन्त नै ठुलो ॥३४॥

---

१०. प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।
आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेऽमृतम् ॥– केनोपनिषद् २।४

११. इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।
भूतेषु भूतेषु विचित्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥ – केनोपनिषद् २।५

प्राणी प्रत्येकमा देख्तै सत् चित् ब्रह्म सनातन ।
धीमान् मुक्त भई जान्छ स्वयं ब्रह्म भईकन ॥३५॥

ब्रह्म हो अति दुर्ज्ञेय कुनै करणले पनि ।
सक्तैनन् जान्न, जानिन्न जति यत्न गरे पनि ॥३६॥

आख्यायिका यहाँ यौटाद्वारा यो श्रुति भन्दछ ।
देवताको अहङ्कार नासेको तथ्य भन्दछ ॥३७॥

ब्रह्म हो अति दुर्ज्ञेय सोझै जान्न छ दुष्कर ।
अर्थवादादिकाद्वारा श्रुतिले भन्छ यो तर ॥३८॥

कुनै समयमा द्यौता अहङ्कारी खुबै भए ।
हाम्रै विजय हो भन्दै देवताहरू कुर्लिए ॥३९॥

घमण्ड तिनको नास्छ यक्षरूप लिईकन ।
प्रादुर्भूत भए ब्रह्म द्यौताका सामु गैकन ॥४०॥

चाहन्थे देवता जान्न यक्षको हुन् ? भनी जब ।
पठाए इन्द्रले अग्नि जान्नका निम्तिमा तब ॥४१॥

यक्षका सामुमा जाँदा सोधे को हौ ? तिमी भनी ।
बताए अग्निले आफ्नू नाम काम दुवै अनि ॥४२॥

डढाउन दिए सिन्को यक्षले तर अग्निले ।
डढाउन सकेनन् ती फर्किए अति लाजले ॥४३॥

पठाए फेरि द्यौताले वायु यक्ष भएनिर ।
यक्षले वायुको काम सोधे भएर सुस्थिर ॥४४॥

उडाउन दिए सिन्को सकेनन् फर्किए तर ।
अन्तमा इन्द्रलाई नै पठाए यक्षका निर ।।४५।।

इन्द्र भेट्न गए यक्ष अन्तर्धान भए तर ।
उमा आकाशमा झुल्किन् इन्द्र फर्के उनैतिर ।।४६।।

उमाले यक्ष हुन् ब्रह्म भनिन् तिमीहरू स्वतः ।
महिमान्वित भाकाछौ बुझ हे इन्द्र तत्त्वतः ।।४७।।

गरेथे अग्नि हावा र इन्द्रले ब्रह्मदर्शन ।
त्यसै कारणले तीनै भए ठूला चिरन्तन ।।४८।।

तत्पश्चात् अधिदैवी त्यो श्रुति आदेश गर्दछ ।
वनका नामले ब्रह्म उपास्य श्रुति भन्दछ ।।४९।।

भन्यो उपनिषद् ब्राह्मी श्रुतिले गुरु भैकन ।
जसमा तप कर्मादि रहन्छन् सत्यमा जुन ।।५०।।

श्रुतितः जसले यस्तो निश्चयै सब जान्दछ ।
पाप क्षीण भई मान्छे इन्द्रको लोक पुग्दछ ।।५१।।

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं ब्रह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरण-मस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु । ते मयि सन्तु ।।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः!! शान्तिः!!!

कठोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

कठोपनिषत्कारिका

यस्मिन् सर्वं यतः सर्वं यः सर्वं सर्वदृक्तथा ।
सर्वभावपदातीतं स्वात्मानं तं स्मराम्यहम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

शिष्य –

प्राचीन कालमा पैले वैदिकी युगमा कहीँ ।
वाजश्रवसले यज्ञ गरेथे विश्वजित् कहीँ ॥१॥

केही मैले सुनेको छु भगवन् ! त्यसको सब ।
सुन्ने इच्छा छ सङ्क्षिप्त आज्ञा होस् शिष्यमा अब ॥२॥

गुरु –

ठीकै हो ऋषिले यज्ञ गरी दान दिए सब ।
परेछन् दानमा बूढी गाई केही दिँदा तब ॥३॥

नचिकेता थिए पुत्र अबोध पाँच वर्षका ।
बुझेन चित्त सारै नै पिताको दान भै फिका ॥४॥

नचिकेता –

मलाई पनि हे तात ! दिनुहोस् दान बोल्नुहोस् ।
कल्लाई हो दिने दान पिताजी लौन भन्नुहोस् ? ॥५॥

गुरु –
पिता निकै रिसाएर मृत्युलाई दिने भने ।
पिताको वाक्य मानेर पुत्र मृत्युतिरै हिँडे ॥६॥

यमलोक पुगे पुत्र थिएनन् घरमा यम ।
यमका घरमा भोकै बसे ती नहुँदा यम ॥७॥

बसे अतिथि भोकै नै तीन रात त्यहाँ जब ।
फर्केर घरमा आए यमराज स्वयं तब ॥८॥

भई अतिथि सद्विप्र घरमा जब आउँछन् ।
अग्निस्वरूप सम्झेर अर्घ्यपाद्य चढाउँछन् ॥९॥

जल्ले स्वागत सम्मान यद्वा दिँदैन भोजन ।
त्यसको सत्य सद्धर्म नष्ट बन्दछ तत्क्षण ॥१०॥

बुझेर यमले यस्तो पूजा अतिथिको गरे ।
तीन रात बसे भोकै पश्चात्ताप निकै गरे ॥११॥

तीनोटा रात भोको भै बसेका बदला अब ।
तीनोटा वर लौ माग भने अतिथिमा तब ॥१२॥

मागे के नचिकेताले दिए के यमले तब ।
उनको सोम्य ! संवाद उनैबाट सुनौँ अब ॥१३॥

यमनचिकेतासंवाद

यमराज –
तीन रात बस्यौ भोकै पश्चात्ताप म गर्दछु ।
तीनोटा वर हे सौम्य ! माग्न आग्रह गर्दछु ॥१४॥

नचिकेता –

पहिलो वरमा माग्छु मेरा पिता खुशी हऊन् ।
शान्त प्रसन्न निष्क्रोध मेरा निम्ति उनी हऊन् ॥१५॥

यमराज –

नचिकेतस् ! तिमीलाई पिताले पहिल्यै सरी ।
गर्लान् स्नेह र सुत्ने छन् उनी आनन्दमा परी ॥१६॥

नचिकेता –

द्वितीय वरमा गर्नोस् त्यो स्वर्ग्य अग्नि वर्णन ।
जोबाट स्वर्गका जीव बनून् अमृत तत्क्षण ॥१७॥

यमराज –

उपदेश म गर्नेछु स्वर्गीय अग्निको अब ।
बुद्धिगह्वरमा बस्छन् ती अग्नि मुक्तिवैभव ॥१८॥

गुरु –

बताए यमले सारा अग्निचयनको फल ।
सङ्क्षेपमा भनेँ मैले पढ त्यो पाउला फल ॥१९॥

नचिकेता बढे माग्न तृतीय वर नै पनि ।
के मागे ? के दिए जानौँ संवाद उनकै सुनी ॥२०॥

नचिकेता –

मरेपछि कुनै मान्छे कहाँ जान्छ ? म सोद्धछु ।
हुँदैन ? हुन्छ ? आज्ञा होस् म तेस्रो वर माग्दछु ॥२१॥

यमराज –

द्यौताले पनि जान्दैनन् यो जान्न अति दुष्कर ।
त्यसै कारण हे ब्रह्मन् ! तिमी माग अरू वर ॥२२॥

नचिकेता –

होला दुर्ज्ञेय हे देव ! अरू वर म माग्दिनँ ।
भगवन् ! प्रभुबाहेक ज्ञाता अर्को म ठान्दिनँ ॥२३॥

यमराज

चिरञ्जीवी हुनन् छोरा नाति सम्पत्ति पाउला ।
भूमण्डल सबै मिल्ला दीर्घायु हुन पाउला ॥२४॥

यस्तै अरू तिमी केही चिरस्थायी हुने तर ।
नचिकेता ! तिमी माग इच्छानुसारको वर ॥२५॥

सबै दिन्छु तिमी माग रामा यान रथादिक ।
नसोध मृत्युसम्बन्धी अरू माग नली धक ॥२६॥

नचिकेता –

हे देव ! सब ती वस्तु मिथ्या हुन् तिनले तर ।
इन्द्रियादि सबैलाई पार्दछन् जीर्ण जर्जर ॥२७॥

हाम्रो जीवन छोटो छ तिम्रा सम्पत्ति वाहन ।
तिमी साथै रहून् देव ! म चाहन्न कुनै लिन ॥२८॥

मनुष्य धनले तृप्त हुँदैन कहिल्यै पनि ।
धन पाउन सक्नेछु दिनु होला खुशी बनी ॥२९॥

तृतीय वरमा मैले जे मागेँ फेरि माग्दछु ।
स्वर्गको सुख चाहन्न म ता त्यो तुच्छ मान्दछु ॥३०॥

हे मृत्यो ! मृत मान्छे ती हुन्छन् ? हुन्नन् ? म सोद्धछु ।
जो साम्पराय सोधेथेँ त्यही नै वर माग्दछु ॥३१॥

गुरु –
यमले नचिकेताको परीक्षाबाट तुष्ट भै ।
उपदेश गरे ब्रह्मविद्या तत्क्षण हृष्ट भै ॥३२॥

सोधे के नचिकेताले यमले के भने तब ।
संवाद उनको हामी सारांशमा सुनौँ अब ॥३३॥

नचिकेता –
मलाई अब हे मृत्यो ! मागेको दिनुहोस् वर ।
मिथ्या मायिक सामग्री चाहिन्न तुच्छ नश्वर ॥३४॥

यमराज –
श्रेय प्रेय दुवै नै हुन् पुरुषै निम्ति ती, तर –
श्रेयद्वारा हुने मुक्ति प्रेय त्यो बन्छ जञ्जिर ॥३५॥

श्रेय प्रेय दुवै वस्तु मान्छे पाउन सक्तछ ।
गरी विवेक विद्वान्ले श्रेय नै लिनुपर्दछ ॥३६॥

प्रिय हुन् पुत्रवित्तादि भोग्य हुन् अप्सराजन ।
यिनैमा डुब्दछन् अज्ञ मिथ्या हुन् नबुझीकन ॥३७॥

नचिकेतस् ! तिमीले यी सबैलाई गऱ्यौ पर ।
तिम्रो यो श्रेयको मार्ग बन्ने छ अति सुन्दर ॥३८॥

अविद्या तम हो विद्या प्रकाश ब्रह्मवैभव ।
तिमी विद्याभिलाषी हौ त्याग्यौ भोगहरू सब ॥३९॥

अविद्याग्रस्त मान्छे नै स्वयं पण्डित मान्दछ ।
अन्धाको पछि लागेर अनन्ततक घुम्दछ ॥४०॥

धनका लोभले अन्धो देख्तैन मोक्षसाधन ।
परलोकादि मान्दैन यहीँ नै घुम्छ फन्फन ॥४१॥

धेरैले सुन्न पाउन्नन् बुझ्दैनन् ती सुने पनि ।
वक्ता पाउन गाह्रो छ पाए आश्चर्य हो अनि ॥४२॥

बुझ्ने मुमुक्षुका साथै जान्ने आचार्य पाउनु ।
दुवै आश्चर्य हो साथै बुझेर मुक्ति पाउनु ॥४३॥

मिथ्या मायिक हो वाच्य आत्मा अवाच्य हो जब ।
सामान्य बुद्धिवालाले भन्न सक्तैन नै तब ॥४४॥

आचार्य भेददर्शीले सूक्ष्मभन्दा निकै पर ।
भन्नसक्तैन जान्दैन आत्मा जान्न छ दुस्तर ॥४५॥

नचिकेता –

जान्नै सकिन्न हे मृत्यो ! यदि आत्मा भने जब ।
मुमुक्षु कसरी मुक्त हुनसक्ला प्रभो ! तब ॥४६॥

यमराज –

यो आत्मा तर्ककाद्वारा जान्न अत्यन्त दुष्कर ।
श्रोत्रिय ब्रह्मविद्‌द्वारा उपदेश्य छ यो तर ॥४७॥

नचिकेता तिमीलाई असाधारण मान्दछु ।
प्रश्नकर्ता तिमी जस्तो क्वै छैन अरू ठान्दछु ॥४८॥

कर्मको फल हो मिथ्या भनेर सोम्य ! जान्दछु ।
अनित्य हेतुद्वारा नै नित्य पाइन्छ मान्दछु ॥४९॥

मिथ्या साधन हो साध्य प्राप्त गर्ने सुसाधन ।
त्यो अग्नि चयनैद्वारा पाएँथेँ याम्य आसन ॥५०॥

बुद्धिपूर्वक हे सोम्य ! तिमीले यज्ञको फल ।
इहामुत्रार्थको भोग त्याग्यौ भै अति निश्चल ॥५१॥

बुद्धिका भित्र सत् आत्मा रहन्छ जान्न दुस्तर ।
जानी अध्यात्म विद्याले जान्छ धीर भई पर ॥५२॥

नचिकेता तिमी साँच्चै मुमुक्षु हौ भनी जब –
जानेँ छ मोक्षको द्वार तिम्रा लागि खुला अब ॥५३॥

नचिकेता –

धर्मदेखि पृथक् जो छ साथै अधर्मले पर ।
कार्यकारणरूपादि जो छ प्रपञ्चले पर ॥५४॥

भविष्यत् भूतदेखिन् जो अन्य हो आत्मवैभव ।
जान्नुहुन्छ भने मृत्यो ! मलाई भन्नुहोस् अब ॥५५॥

यमराज –

सारा वेदहरू जस्को सधैँ वर्णन गर्दछन् ।
तपस्यादि सबै उस्को प्राप्ति साधन बन्दछन् ॥५६॥

मुमुक्षु प्राप्त सो गर्न ब्रह्मचारी बनीकन ।
खोज्दछन् पद सो ओम्को गर्नेछु अब वर्णन ॥५७॥

सोही अक्षर हो ब्रह्म सोही अक्षर हो पर ।
सोही अक्षर जानेर मान्छे बन्छ परात्पर ॥५८॥

यै आलम्बन हो श्रेष्ठ यै आलम्बन हो पर ।
यै आलम्बनले पुग्छ ब्रह्मका लोकमा नर ॥५९॥

नचिकेता –

आत्मस्वरूप हे देव ! मलाई भन्नुहोस् अब ।
त्यो जान्ने कसरी मैले जान्न चाहन्छु लौ सब ॥६०॥

यमराज –

न जन्मन्छ न ता मर्छ अरू कारणले पनि ।
न त्यो उत्पन्न नै हुन्छ न स्वस्फूर्त स्वयं अनि ॥६१॥

अजन्मा नित्य हो आत्मा पुरानो अनि शाश्वत ।
देह मारेर मर्दैन आत्मा हो ब्रह्म वस्तुतः ॥६२॥

आत्मा मार्दछु जो भन्छ जल्ले ठान्दछ मर्दछ ।
दुवै नै अज्ञ हुन् आत्मा न मारिन्छ न मर्दछ ॥६३॥

सानोभन्दा निकै सानो ठूलोभन्दा ठुलो भई ।
आत्मा बस्तछ प्राणीका बुद्धिगह्वरमा गई ॥६४॥

ज्ञानी पुरुषले आत्मा शुद्ध भै प्राप्त गर्दछ ।
म ब्रह्म हुँ भनी जानी शोकसागर तर्दछ ॥६५॥

आत्मा स्थिर भई बस्छ त्यो टाढासम्म पुग्दछ ।
मदयुक्त मदै हीन आत्मा मबाट गम्य छ ॥६६॥

अशरीरी शरीरीमा अनित्यैमा र नित्य छ ।
जानेर विभु आत्मा त्यो मान्छे विशोक बन्दछ ॥६७॥

वेदाध्ययनले आत्मा प्राप्त हुन्न यथार्थतः ।
धेरै सुनेर वा मेधाद्वारा पाइन्न वस्तुतः ॥६८॥

मुमुक्षु जसले गर्छ यस्को वरण तत्त्वतः ।
उसका प्रति नै आत्मा साक्षात्कार हुने स्वतः ॥६९॥

पापमा लिप्त जो मान्छे छैनन् इन्द्रिय जो वश ।
जसको मन विक्षिप्त आत्मज्ञान असम्भव ॥७०॥

हुन् ब्रह्म क्षेत्र आत्माका भात, तर्कारि मृत्यु हो ।
कल्ले सक्तछ सो जान्न आत्मा दुर्ज्ञेय तत्त्व हो ।।७१।।

शरीर रथ हो जान्नु रथी आत्मा स्वयं अनी ।
बुद्धि हो सारथी जान्नु लगाम मन हो पनि ।।७२।।

घोडा इन्द्रिय हुन् जान्नु हो मार्ग विषयै अनि ।
मन इन्द्रिय संयुक्त आत्मा भोक्ता भयो पनि ।।७३।।

विवेकयुक्त सद्बुद्धि लिई जो मन रोक्तछ ।
संसारमार्ग नाघेर त्यो परम्पद पुग्दछ ।।७४।।

ती इन्द्रियहरूभन्दा विषयै सूक्ष्म छन् पर ।
विषयादिकभन्दा ता मन उत्कृष्ट भन् पर ।।७५।।

मनभन्दा निकै टाढा बुद्धि हो त्यसका पर ।
महान् आत्मा छ उत्कृष्ट अव्यक्त छ अभै पर ।।७६।।

अव्यक्तदेखि उत्कृष्ट आत्मा पुरुष हो पर ।
त्योभन्दा पर क्यै छैन त्यै हो गति परात्पर ।।७७।।

नचिकेता –

कसरी ग्राह्य होला त्यो बुद्धिभन्दा छ जो पर ?
अग्राह्य ठान्छु हे देव ! आत्मा जान्न छ दुष्कर ।।७८।।

यमराज –

सम्पूर्ण भूतमा व्याप्त तर हुन्न प्रकाशन ।
जान्दछन् सूक्ष्मदर्शीले बुद्धि सूक्ष्म गरीकन ।।७९।।

नचिकेता –

त्यो जान्ने कसरी मृत्यो ! भन्नोस् उपाय लौ सब ।

यमराज –

उपाय सूक्ष्ममा भन्छु सुन सौम्य ! तिमी अब ॥८०॥

ज्ञानीले वाक् लगी होम्छन् मनमा दृढ भैकन ।
मनलाई लगी होम्छन् बुद्धिमा स्वच्छ भैकन ॥८१॥

बुद्धिलाई लगी होम्छन् महत्तत्त्वविषे जब ।
महत्तत्त्व लगी होम्छन् शान्त आत्माविषे तब ॥८२॥

त्यसका लागि हे सोम्य ! उठ नीद त्यजीकन ।
ब्रह्मज्ञ गुरुमा जाऊ उपसत्ति गरीकन ॥८३॥

ब्रह्मज्ञ गुरुले गर्लान् उपदेश बुझी तर ।
छुराको धार जस्तै हो त्यो मार्ग तीक्ष्ण दुस्तर ॥८४॥

गुरु –

नचिकेताउपाख्यान मृत्युले उपदेशित ।
जसले भन्छ यो सुन्छ त्यो मुक्त हुन्छ निश्चित ॥८५॥

जसले ज्ञान यो दिन्छ ब्रह्मसंसदमा गई ।
अथवा श्राद्धमा भन्ला त्यो जान्छ अक्षयै भई ॥८६॥

शिष्य –

सम्पूर्ण भूतमा व्याप्त आत्मा जानिन्न हो किन ?
प्रतिबन्धक के हो त्यो हट्छ त्यो कसरी किन ? ॥८७॥

गुरु –

प्रतिबन्धकको ज्ञान भएपछि हटाउन ।
प्रयास हुन्छ नै भन्ने म ठान्दछु तिमी सुन ॥८८॥

स्वयम्भू परमात्माले इन्द्रियादिहरूकन ।
बहिर्मुख गरी भाँचे रिसाईकन तत्क्षण ॥८९॥

त्यसैकारणले मान्छे बाहिरैतिर हेर्दछ ।
देख्तैन भित्रको द्रष्टा दृश्यकै तिर कुद्दछ ॥९०॥

लिएर मोक्षको इच्छा रोकेर सब इन्द्रिय ।
भित्र फर्केर आत्माको जो गर्छ ध्यान निर्भय ॥९१॥

अन्तर्मुखी भई धीर जसले ज्ञान गर्दछ ।
प्रत्यगात्मा गरी साक्षात् संसारबाट तर्दछ ॥९२॥

अज्ञ अल्पज्ञ मान्छे ती दृश्यमा नै रमाउँछन् ।
मृत्युका पाशमा पर्छन् मर्दछन् र हराउँछन् ॥९३॥

आत्मज्ञ नर यी मिथ्या दृश्यमा न भुलीकन ।
ब्रह्मज्ञान गरी तर्छन् संसारबाट तत्क्षण ॥९४॥

आत्ममाध्यमले मान्छे जाग्रत् र स्वप्न जान्दछ ।
आत्मज्ञान गरी ज्ञानी शोकसागर तर्दछ ॥९५॥

भोक्ता प्राणादिका धर्ता भूतभव्यादिशासक ।
आत्मा जानेर विद्वान् त्यो बन्दैन आत्मरक्षक ॥९६॥

जल्ले जान्दछ ब्रह्मादि सारा छन् जसमा स्थित ।
त्यल्ले नै ब्रह्मको ज्ञान गर्न सक्तछ निश्चित ॥९७॥

जे छ यो देहमा त्यै छ देह बाह्य सबैतिर ।
जल्ले जान्दछ यो सत्य नाना देख्तैन नै तर ॥९८॥

मनबाटै छ आप्तव्य ब्रह्म सच्चित् सनातन ।
नानात्व ब्रह्ममा छैन जो देख्छ अज्ञ हो जन ॥९९॥

अङ्गुष्ठतुल्यको आत्मा शरीरभित्र बस्तछ ।
भन्ने जान्दछ जो मान्छे त्यही आत्मज्ञ बन्दछ ॥१००॥

अङ्गुष्ठतुल्यको आत्मा निर्धूम ज्योतिकै सरि ।
त्रिकालातीत हो शास्ता ब्रह्म आनन्द निर्भरी ॥१०१॥

नचिकेता –
बुझ्नै दुरूह भो मृत्यो ! अझै बुझ्न हुने गरी ।
आत्मस्वरूप आज्ञा होस् म अज्ञमा कृपा गरी ॥१०२॥

यमराज –
एघार द्वारले युक्त आत्माको पुर सुन्दर ।
जानेर मुक्त भै जान्छ बन्छ ब्रह्म परात्पर ॥१०३॥

आत्मा सर्वग हो वायु वसु सूर्य र चन्द्रमा ।
पञ्चभूतादिमा व्याप्त महान् व्यापक सर्वमा ॥१०४॥

नचिकेता –
स्वरूपज्ञान आत्माको कसरी कुन लिङ्गले ।
सकिन्छ गर्न हे मृत्यो ! भन्नुहोस् अब युक्तिले ॥१०५॥

जसले प्राण लैजान्छ माथि अपान नै तल ।
मध्ये हृदयमा बस्छ आत्मा उपास्य निर्मल ॥१०६॥

यसै देहस्थ देही त्यो देहबाट हिँडेपछि ।
रहन्न देहमा केही आत्मा रहन्छ नै पछि ॥१०७॥

न बाँच्छ प्राणले मान्छे न बाँच्तछ अपानले ।
बाँच्तैन अन्यले मान्छे बाँच्छ आत्मीय तत्त्वले ॥१०८॥

नचिकेता –
जिज्ञासा गर्दछु ब्रह्मन् ! पाऊँ उत्तर सम्प्रति ।
मरणोत्तर के हुन्छ ? अज्ञानी जीवको गति ॥१०९॥

यमराज –

[१]मरणोत्तरमा जीव कर्मज्ञानानुसारतः ।
कतै गएर जन्मन्छ बन्छ स्थावर या स्वतः ॥११०॥

प्रतिज्ञा सुरुमा मैले जे गरेथेँ सुनाउँछु ।
नचिकेतस् ! तिमीलाई गुह्य ब्रह्म बताउँछु ॥१११॥

इन्द्रियादि जसै सुत्छन् आत्मा सक्रिय बन्दछ ।
इच्छानुसारका वस्तु सिर्जना गर्न थाल्दछ ॥११२॥

त्यही हो शुद्ध सद्ब्रह्म त्यही अमृततत्त्व हो ।
अनुल्लङ्घ्य सबैको हो सर्वाधार समत्व हो ॥११३॥

नचिकेता –

आत्मा अज्ञेय दुर्बोध्य अवाङ्मनसगोचर ।
सकिन्छ कसरी जान्न ? भन्नोस् उपाय के छ र ? ॥११४॥

यमराज –

बाह्य इन्द्रियका द्वारा आत्मा जान्न छ दुष्कर ।
मिथ्या उपाधिकाद्वारा आत्मा त्यो ज्ञेय हो तर ॥११५॥

सारा भुवनमा जस्तै अग्नि व्याप्त भईकन ।
रूपवान् वस्तुमा देखा पर्छ तद्रूप भैकन ॥११६॥

सम्पूर्ण भूतमा त्यस्तै अन्तरात्मा भई चिति ।
तद्रूप नै भई हाल्छ भिन्न बाहिर नै चिति ॥११७॥

सम्पूर्ण लोकका आँखा भएर पनि सूर्य ती ।
बाहिरी नेत्र दोषैले हुन्छन् अलिप्त सूर्य ती ॥११८॥

---

१. योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।
स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा कर्म यथाश्रुतम् ॥ – कठोपनिषद् १।२।७

सम्पूर्ण भूतमा त्यस्तै अन्तरात्मा भई तर ।
संसारी दुःखले लिप्त हुँदैन भित्र बाहिर ॥११९॥

अनित्यमा सधैँ नित्य चितिमा नित्य चेतन ।
सबैको कामना गर्छ यसले नित्य पूरण ॥१२०॥

आफ्ना नै बुद्धिका भित्र जल्ले त्यो चिति देख्तछ ।
उसैले शाश्वती शान्ति अवश्य प्राप्त गर्दछ ॥१२१॥

नचिकेता –
विवेकी जनले भन्छन् आत्मज्ञान छ दुष्कर ।
बुद्धिमा भास्छ भास्तैन ? कसरी बोध हुन्छ र ? ॥१२२॥

यमराज –
ब्रह्ममा सूर्य भास्तैन भास्तैनन् चन्द्रतारका ।
बिजुली पनि भास्तैन अग्निको अनि के कुरा ? ॥१२३॥

अरू प्रकाश पुग्दैनन् ब्रह्म गर्न प्रकाशन ।
ब्रह्मकै भास पाएर सारा हुन्छन् प्रकाशन ॥१२४॥

लोकमा जसरी तूलद्वारा ज्ञातव्य मूल हो ।
संसार बृक्षकाद्वारा हुने बोद्धव्य ब्रह्म हो ॥१२५॥

अश्वस्थ वृक्षझैँ ब्रह्म मूल माथि भईकन ।
उपादान भई ब्रह्म सृष्टि गर्छ सनातन ॥१२६॥

स्वयं प्रकाश्य हो ब्रह्म ज्योतिरूप परात्पर ।
अमृत ब्रह्ममै सारा छ आश्रित चराचर ॥१२७॥

छ सारा दृश्य संसार प्राणात्मब्रह्ममा स्थित ।
यसको ज्ञान गर्नाले बन्ला अमृत निश्चित ॥१२८॥

भयरूप महान् ब्रह्म उठेको वज्रतुल्य छ ।
जसले यसको ज्ञान गर्ला अमृत बन्दछ ॥१२९॥

ब्रह्मकै भयले अग्नि सूर्यले ताप छर्दछन् ।
भयले इन्द्र ती वायु मृत्युले काम गर्दछन् ॥१३०॥

नमर्दै ब्रह्मको ज्ञान गरे नृ मुक्त बन्दछ ।
अन्यथा जन्मने मर्ने दुश्चक्रभित्र पर्दछ ॥१३१॥

मन इन्द्रियभन्दा छ पर बुद्धि अझै पर ।
बुद्धिभन्दा महत्तत्त्व पर अव्यक्त झन् पर ॥१३२॥

अव्यक्तदेखि टाढा छ आत्मा पुरुष झन् पर ।
त्यही पुरुष जानेर मान्छे जान्छ तरी पर ॥१३३॥

आत्माको रूप देखिन्न आँखाद्वारा कसै गरी ।
एकाग्र मनका द्वारा त्यो भास्छ बुद्धिमा परी ॥१३४॥

जसले यसरी गर्छ सम्यक् ब्रह्मात्मदर्शन ।
त्यही अमृत भै जान्छ स्वयं ब्रह्म भईकन ॥१३५॥

जब यो मनका साथ पाँचोडै [२]ज्ञानइन्द्रिय ।
आत्मामा बन्दछन् लीन बुद्धि बन्दछ निष्क्रिय ॥१३६॥

यसरी जब निश्चेष्ट अन्तमा बुद्धि बन्दछ ।
परमा गति हो सोही श्रुतिले पनि भन्दछ ॥१३७॥

इन्द्रियै धारणा गर्नु स्थिर योग सुनिर्भय ।
अप्रमत्त हुने मान्छे योग हो प्रभवाप्यय ॥१३८॥

---

२. यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह ।
बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमां गतिम् ॥ – कठोपनिषद् २।३।१०

नचिकेता –

सक्तैन बुद्धिले जान्न ज्ञानेन्द्रिय नभैकन ।
दुवै नै नभई केले गर्ने हो ब्रह्मचिन्तन ॥१३९॥

त्यो आत्मा न त वाणीले मन या नेत्रले पनि –
जानिन्न, कसरी मिल्छ ? अस्तिमात्र सधैँ भनी ? ॥१४०॥

यमराज –

मान्छेको मनको काम [३]जहिले शान्त बन्दछ ।
त्यसै समयमा ज्ञानी अमृत ब्रह्म बन्दछ ॥१४१॥

नचिकेता –

कहिले मनका ग्रन्थि सम्पूर्ण नष्ट बन्दछन् ?
कसरी मर्त्य ती मान्छे अमर्त्य ब्रह्म बन्दछन् ? ॥१४२॥

यमराज –

जहिले मनका ग्रन्थि सारा नै शान्त बन्दछन् ।
ब्रह्मज्ञ ब्रह्म भै हाल्छ सम्पूर्ण वेद भन्दछन् ॥१४३॥

नचिकेता –

अग्निविद्या सुनेँ पैले महत्वपूर्ण ठान्दछु ।
त्यसको फल हे देव ! सुन्ने इच्छा म गर्दछु ॥१४४॥

यमराज –

[४]एक सौ एक नाडी छन् हृदयै भित्र ती तर ।
तिनमा एउटा जान्छ मूर्धा छेडेर बाहिर ॥१४५॥

---

३. यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा यस्य हृदि श्रिताः ।
अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ – कठोपनिषद् २।३।१३

४. शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ – कठोपनिषद् २।३।१६

मूर्धाद्वारा उठी जाने ज्ञानी अमृत बन्दछन् ।
अरू नाडीहरू प्राण निस्कने द्वार बन्दछन् ।।१४६।।

बूढी औँलासरी आत्मा स्वान्तमा नित्य बस्तछ ।
पुरुषै अन्तरात्मा हो ज्ञानीले जान्नु पर्दछ ।।१४७।।

मूँजको इषिका जस्तो धैर्यपूर्वक बाहिर ।
शरीरबाट छुट्याई हेर्नू भएर सुस्थिर ।।१४८।।

त्यही अमृत हो शुद्ध त्यही ब्रह्म सनातन ।
त्यही जानेर नै ज्ञानी जान्छ ब्रह्म बनीकन ।।१४९।।

श्रुति –
यमले नचिकेतामा विद्या योग भने जुन ।
त्यसैले नचिकेता ती गए ब्रह्म भईकन ।।१५०।।

अरूले पनि यो विद्या जानेमा ब्रह्म बन्दछ ।
उपसंहारमा आई श्रुतिले फल भन्दछ ।।१५१।।

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ।

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

प्रश्नोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

प्रश्नोपनिषत्कारिका

इतः पूर्णं ततः पूर्णं पूर्णात्पूर्णं परात्परम् ।
पूर्णानन्दं प्रपद्येऽहं सद्गुरुं शङ्करं स्वयम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

शिष्य –
यो प्रश्नोपनिषन्नामा श्रुतिमा प्रश्न के भए ?
प्रश्नकर्ता थिए को को ? कल्ले उत्तर के दिए ? ॥१॥

गुरु –
सुकेशा सत्यकामादि जिज्ञासु शिष्य जो थिए ।
ब्रह्मज्ञ पिप्पलादाख्य गुरुका सामु ती गए ॥२॥

आचार्यकुलमा वास बसे नियमका सित ।
गुरु सन्तुष्ट पारेर सोधे प्रश्न उनैसित ॥३॥

कसले के गरे प्रश्न आए उत्तर के कति ।
उनैबाट सुनौँ हामी ती प्रश्नोत्तर सम्प्रति ॥४॥

कात्यायनकबन्धी –
भगवन् ! कसले गर्छ प्रजा उत्पन्न यी सब ।

पिप्पलाद –
रयि र प्राणबाटै नै प्रजा हुन्छन् समुद्भव ॥५॥

प्राण आदित्य हो त्यस्तै रयि हो चन्द्रमा अनि ।
मूर्तामूर्त सबै नै हो रयि नै मूर्ति नै पनि ॥६॥

उदायी पूर्वमा सूर्य रश्मि छर्छन् सबैतिर ।
सबै नै प्राण रश्मिमा राख्तछन् सूर्य आखिर ॥७॥

गुरु –
यसको लामु चर्चा छ श्रुतिबाटै तिमी पढ ।
समग्रमा बुझी सौम्य ! बिस्तारै नै तिमी बढ ॥८॥

गरे भार्गवले दोस्रो प्रश्न ती गुरुजीसँग ।
आधारभूत देवादि लामा प्रश्न क्रमैसँग ॥९॥

ती सबै मूलबाटै नै पढेमा ज्ञान बढ्दछ ।
बाटो देखाउने काम म गर्छु बुझ्नुपर्दछ ॥१०॥

प्रश्न कौशल्यले तेस्रो प्राणोत्पत्त्यादिमा गरे ।
ती पिप्पलादले सारा दिए उत्तर नै अरे ॥११॥

तिनको पनि हे सौम्य ! अभ्यास क्रमले गर ।
इसारा गुरुको सम्झी पढ्नुपर्छ स्वयं तर ॥१२॥

गरेथे गार्ग्यले चौथो प्रश्न जो हो सुषुप्तिको ।
को सुत्छ ? सपना देख्छ ? ज्ञाता को ? अनुभूति को ? ॥१३॥

पिप्पलाद –
आत्मा सुत्तैन, देख्तैन, सुँघ्दैन न त चाख्तछ ।
तर त्यै सुत्छ भन्ने नै मान्छेले भ्रम पाल्दछ ।।१४।।

सुषुप्तिकालमा जाग्छ प्राणाग्निमात्र केवल ।
गार्हपत्यादि यस्का छन् नामस्थानादि निर्मल ।।१५।।

अग्नि होत्रादि होताको क्रमैले गरी वर्णन ।
स्वप्नमा सर्वदृक् आत्मा देख्छ सर्व भईकन ।।१६।।

गार्ग्य –
जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति हुन् अवस्था तीन बुद्धिका ।
सुन्न पाऊँ सुषुप्तिको अवस्था जीव बुद्धिका ।।१७।।

पिप्पलाद –
मन त्यो जुन वेलामा तममा लीन बन्दछ ।
त्यो वेला स्वप्न देख्तैन तर आनन्द भोग्दछ ।।१८।।

त्यै हो सुषुप्तिको वेला देहसङ्घात ती सब ।
आत्मामा लीन भै मिल्छन् आत्माकार भई तब ।।१९।।

यही द्रष्टा सँगै स्प्रष्टा श्रोता घ्राता अनेकन ।
विज्ञानात्मा यही जीव बस्छ आत्मा भईकन ।।२०।।

अशरीरी स्वयं शुभ्र जल्ले जान्दछ अक्षर ।
सर्वज्ञ सर्वरूपी भै हुन्छ त्यो अजरामर ।।२१।।

गुरु –
गर्दछन् पञ्चम प्रश्न सत्यकाम विनीत भै ।

सत्यकाम –
ओङ्कारोपासीले जित्ला हे ब्रह्मन् ! कुन लोक गै ? ॥२२॥

पिप्पलाद –
ओङ्कारोपासकै जो छ पर वा अपरै गरी ।
ब्रह्ममा नै गई मिल्छ यस्कै आश्रयमा परी ॥२३॥

एकमात्रा विशिष्टै ओम् जसले ध्यान गर्दछ ।
ब्रह्मचर्य तपस्याले महिमा प्राप्त गर्दछ ॥२४॥

दुईमात्रा विशिष्टै ओम् जल्ले मनन गर्दछ ।
सोम लोक पुगी फेरि पृथिवीभित्र झर्दछ ॥२५॥

तीनमात्र विशिष्टै ओम् जो उपासन गर्दछ ।
हृदयस्थित आत्माको ऊ साक्षात्कार गर्दछ ॥२६॥

गुरु –
सुकेशा शिष्यले प्रश्न छैटौँ सोधे नतै बनी ।

सुकेशा –
कला षोडशले युक्त भन्नोस् पुरुष नै पनि ॥२७॥

पिप्पलाद –
हे सोम्य ! जसमा हुन्छन् उत्पन्न सोह्र ती कला ।
आत्मा रहन्छ देहीका देहभित्रै पलापला ॥२८॥

कला षोडशसम्पन्न गर्दै पुरुषको स्तुति ।
सृष्टिकारक चैतन्य हो भन्छ अब यो श्रुति ॥२९॥

गऱ्यो विचार आत्माले को निस्के निस्कने म हुँ ?
जो रहे रहने यद्वा जाँदामा जाइने म हुँ ॥३०॥

सर्वश्री त्यस आत्माले प्राणको रचना गऱ्यो ।
क्रमैले प्राणकादेखि श्रद्धा आकाशको गऱ्यो ।।३१।।

वायु ज्योति सँगै पानी पृथ्वी इन्द्रियको पनि ।
सिर्जना मनका साथै अन्न र वीर्यको अनि ।।३२।।

तप मन्त्र सँगै कर्म लोक नामादिको सब ।
गऱ्यो पुरुषले सृष्टि वैवर्त्य आत्मवैभव ।।३३।।

नदीको दिइ दृष्टान्त जगत्सम्पूर्ण सिर्जना ।
पुरुषाश्रय हो भन्छ श्रुतिले विश्वकल्पना ।।३४।।

नदी यी जसरी बग्छन् क्रमैले सागरै तिर ।
नामरूपादि भै अस्त बन्छन् सागर आखिर ।।३५।।

त्यसै गरेर आत्माका कला सोह्रहरू पनि ।
पुगी पुरुषमै लीन हुन्छन् पुरुष नै बनी ।।३६।।

नामरूपादि नासिन्छन् भनिन्छ पुरुषै तब ।
कलाहीन भई विद्वान् बन्ला अमृत नै तब ।।३७।।

ज्ञानी अमृत भै जान्छ नासिन्छ मृत्युको भय ।
आत्मज्ञान जसै हुन्छ बन्छ निर्भ्रान्त निर्भय ।।३८।।

जसरी रथका स्वैला नाभिमा गइ मिल्दछन् ।
आत्मामै सब सोह्रोटै कला गएर मिल्दछन् ।।३९।।

त्यही पुरुष हे सोम्य ! ज्ञातव्य ज्ञान लौ गर ।
मृत्युलाई जिती तात ! मृत्युसागर यो तर ।।४०।।

गुरु –

अन्तमा सब ती शिष्यलाई लक्ष्य गरीकन ।
पिप्पलाद गुरु गर्छन् उपदेश चिरन्तन ।।४१।।

पिप्पलाद –
म जान्दछु परब्रह्म ज्ञातव्य यतिमात्र हो ।
यो भन्दा अन्य क्यै छैन मेरो यै उपदेश हो ॥४२॥

गुरु –
उपदेश सुनी सारा कृतकृत्य बनीकन ।
गुरुको गर्दछन् पूजा निम्न वाक्य भनीकन ॥४३॥

हाम्रा पिता तपाईंले अविद्याबाट तार्नुभो ।
मनको तम फारेर मनमा ज्योति बाल्नुभो ॥४४॥

परमर्षि तिमीलाई हाम्रो सहस्र वन्दन ।
नमस्कार सधैँ गर्छौं गर्दछौँ अभिनन्दन ॥४५॥

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः!!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

मुण्डकोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

मुण्डकोपनिषत्कारिका

भावाभावपदातीतं भावाभावात्मकञ्च यत् ।
तद् वन्दे भावनातीतं स्वात्मभूतं परं महः ॥

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

श्रुति –

सम्पूर्ण देवमा पैले ब्रह्मा पैदा हुँदा भए ।
तीनै भुवनका स्रष्टा रक्षाकर्ता उनै भए ॥१॥

ज्येष्ठ पुत्र अथर्वामा विद्या सम्पूर्ण आश्रित ।
गरेथे ब्रह्मविद्याको उपदेश क्रमैसित ॥२॥

ब्रह्मविद्या अथर्वाले अङ्गी शिष्यकनै दिए ।
अङ्गीले अनि विद्या त्यो सत्यवाहविषे दिए ॥३॥

क्रमले ब्रह्मविद्या त्यो ज्येष्ठबाट कनिष्ठ भै ।
अङ्गिरा ऋषिले पाए त्यो विद्या ब्रह्मनिष्ठ भै ॥४॥

ऋषि शौनकले सोधे अङ्गिरासँग गै तब ।
के जानेपछि जानिन्छ ? हे ब्रह्मन् ! दृश्य यो सब ॥५॥

अङ्गिरा –

जान्न योग्य दुई विद्या परा र अपरा अनि ।
ब्रह्मवेत्ताहरू भन्छन् हे सोम्य ! बुझ यो पनि ॥६॥

शौनक –

के के हुन् ? भगवन् ! विद्या सुन्न पाऊँ म ती सब ।
जोद्वारा ब्रह्मको ज्ञान हुन जानेछ सम्भव ॥७॥

अङ्गिरा –

विद्या हुन् अपरा वेद ऋक् आदि कर्ममा रत ।
परा हो अक्षरात्माको जो ज्ञान दिन्छ तत्त्वतः ॥८॥

शौनक –

के हो अक्षर आत्मा त्यो कसरी गर्नु चिन्तन ?
आज्ञा होस् गुरुजी ! सारा स्वरूप अनि लक्षण ॥९॥

अङ्गिरा –

अदृश्य ब्रह्म अग्राह्य अगोत्र वर्णले पर ।
चक्षुश्रोत्रादिले हीन अपाणिपाद नै तर ॥१०॥

हो सर्वगत आत्मा त्यो विभु नित्य परात्पर ।
अत्यन्त सूक्ष्म आत्मा त्यो अव्यय जगदीश्वर ॥११॥

आत्मा अक्षर सम्पूर्ण भूतको मुख्य कारण ।
विवेकी जनले देख्छन् चारैतर्फ प्रतिक्षण ॥१२॥

शौनक –

अक्षर ब्रह्मले गर्छ कसरी सृष्टिसर्जन ?
सुन्न उत्सुक ऐले छु भन्नोस् गर्छु निवेदन ॥१३॥

अङ्गिरा –

जसरी माकुरो जालो निकाल्दछ र निल्दछ।
जसरी औषधी सारा पृथिवीले उमार्दछ ॥१४॥

केशलोमहरू जस्तै प्राणीबाट पलाउँछन् ।
त्यस्तै अक्षर सत्‌बाट सारा विश्व उदाउँछन् ॥१५॥

तपद्वारा स्वयं ब्रह्म स्थूलरूप लिईकन ।
त्योबाट अन्न सोबाट प्राण सत्य तथा मन ॥१६॥

लोक कर्म यसैबाट अमृताख्य फलै पनि ।
उत्पन्न हुन्छ यसले बाँध्छ बन्धन नै बनी ॥१७॥

जो जान्दछ सबै फेरि विशेषज्ञ सबैतिर ।
अक्षर ब्रह्म बाटै नै जन्मन्छन् यी चराचर ॥१८॥

अविद्याग्रस्त मान्छेको सारै नै हुन्छ दुर्गति ।
अन्धाका पछि लागेको अन्धाकै तुल्यको गति ॥१९॥

अविद्याग्रस्त अज्ञानी भएँ कृतार्थ ठान्दछ।
कर्मको फल भै नास त्यो स्वर्गबाट खस्तछ ॥२०॥

इष्टापूर्तादि नै श्रेष्ठ ठान्ने मूढहरूकन ।
श्रेयस्कर अरू छैन स्वर्गै हो श्रेष्ठ जो धन ॥२१॥

स्वर्गमा फल भोगेर पृथ्वीमै फेरि झर्दछ।
मान्छेभन्दा निकै तुच्छ योनिमा झर्न सक्तछ ॥२२॥

शान्त ज्ञानीहरू बस्छन् अरण्यमा गईकन ।
भिक्षावृत्ति गरी श्रद्धा तपको गरी सेवन ॥२३॥

पाप सारा पखालेर सूर्यद्वार भईकन ।
माथि चढ्छन् जहाँ नित्य बस्छन् ब्रह्म सनातन ॥२४॥

शौनक –
गुरुजी ! तीव्र वैराग्य भएपछि कुनै जन ।
उपदेश लिई कस्को जान्छ मुक्त भईकन ॥२५॥

अङ्गिरा –
कर्मले पाइने लोक हुन् अनित्य बुझीकन ।
बन हे सोम्य ! निर्वेद परीक्षण गरीकन ॥२६॥

कर्मले नित्य सद्वस्तु प्राप्त हुन्न कसै गरी ।
यो जानी नित्य सद्ब्रह्म जान्नुपर्छ सधैँभरि ॥२७॥

शौनक –
जान्ने हो कसरी ? ब्रह्म कसका साथमा गई ?
आज्ञाहोस् गुरुजी ! सुन्छु जिज्ञासु अति नै भई ॥२८॥

अङ्गिरा –
ब्रह्मज्ञानार्थ हे सोम्य ! समित्पाणि भईकन ।
ब्रह्मज्ञ वेदविद् सामु जाऊ नम्र बनीकन ॥२९॥

ब्रह्मज्ञानार्थ आएका जिज्ञासु शिष्यका प्रति ।
ब्रह्मोपदेश गर्नेछन् दयार्द्र गुरु भै अति ॥३०॥

शौनक –
अपरा नाम विद्याको भयो सङ्क्षिप्त वर्णन ।
आज्ञा हओस् पराविद्या सुन्छु एकाग्र भैकन ॥३१॥

अङ्गिरा –

अक्षरै ब्रह्म हो सत्य यसबाट अनेकन ।
नामरूपादिका भाव निस्किन्छन् जीव भैकन ॥३२॥

जसरी अग्निबाटै नै झिल्काहरू हजारन ।
निस्कन्छन् अग्निमै मिल्छन् सधैँ लीन भईकन ॥३३॥

शौनक –

नामरूपादिले शून्य विकारदेखि जो पर ।
त्यो नेति नेतिले शेष अव्यक्त हो परात्पर ॥३४॥

पारमार्थिक जो रूप ब्रह्मको छ सनातन ।
आज्ञा होस् गुरुजी ! गर्छ प्रार्थना यो अकिञ्चन ॥३५॥

अङ्गिरा –

अक्षर ब्रह्म हो नित्य अमूर्त भित्रबाहिर ।
अजन्मा हो मनोहीन अप्राण त्यो परात्पर ॥३६॥

बस्ने पुरुष हो सारा प्राणीका स्वान्तमा गई ।
दिव्यस्वरूप सर्वात्मा बस्ने विवर्त नै भई ॥३७॥

शौनक –

ब्रह्म नै बाट जन्मन्छन् प्राण इन्द्रिय औ मन ।
आकाश वायु सत् तेजै पानी र भूमिसर्जन ॥३८॥

जे छ कारणमा सोही कार्यमा पनि आउँछ ।
अप्राण अमना ब्रह्म कसरी सृष्टि गर्दछ ॥३९॥

अङ्गिरा –

अति राम्रो गर्‍यौ प्रश्न यल्ले ज्ञान बढाउँछ ।
विवर्तित भई ब्रह्म यो सृष्टिभित्र छाउँछ ॥४०॥

योो सारा जति देखिन्छ दृश्य सृष्टि चराचर ।
उसकै हो विराट्रूप अन्तर्यामी परात्पर ॥४१॥

द्युलोक जसको मूर्द्धा चन्द्रमा सूर्य नेत्र हुन् ।
दिशा हुन् कान, वाणी हो वेद, ती वायु प्राण हुन् ॥४२॥

जस्को हृदय हो विश्व पृथिवी अनि पाउ हुन् ।
त्यै अक्षर पर ब्रह्म भूतका अन्तरात्म हुन् ॥४३॥

उपादान सबैको हो परमात्मा सनातन ।
द्रष्टा श्रोता तथा मन्ता विज्ञाता हो निरञ्जन ॥४४॥

पञ्चाग्निमा भई होम सारा प्राणी उदाउँछन् ।
यी प्राणी पनि सद्ब्रह्मबाटै चैतन्य पाउँछन् ॥४५॥

शौनक –
आज्ञाहोस् गुरुजी ! ब्रह्मबाट सृष्टि चराचर ।
उत्पन्न कसरी हुन्छ ? शङ्का भो यसमा तर ॥४६॥

अङ्गिरा –
अक्षर ब्रह्मबाटै नै सूर्याख्य समिधाग्निको –
भयो उत्पत्ति सोबाटै भयो उत्पत्ति सोमको ॥४७॥

सोमबाट भए मेघ पृथ्वीमा जल भैकन ।
बर्सिए मेघ उत्पन्न भए औषधिका गण ॥४८॥

खाई औषधि अन्नादि स्त्रीमा पुरुष वीर्यको –
गर्छन् आहुति उत्पन्न गर्छन् धेर प्रजादिको ॥४९॥

अक्षरैबाट जन्मन्छन् ऋक् साम यजु आदि ती ।
दीक्षा यज्ञ क्रतु त्यस्तै दक्षिणा यजमान ती ॥५०॥

संवत्सर तथा लोक यी सारा उसबाट नै ।
चन्द्रमा सूर्य उत्पन्न हुन्छन् अक्षरबाट नै ॥५१॥

अक्षरैबाट कर्माङ्गभूत सम्पूर्ण देवता ।
हुन्छन् उत्पन्न ती साध्य मनुष्य पशु आदि ता ॥५२॥

पक्षी प्राण अपानादि ब्रीहि जो क्रमले तब ।
ब्रह्मचर्य तप श्रद्धा भएथे विधि उद्भव ॥५३॥

उसैबाट भए पैदा शिरका सात इन्द्रिय ।
सातै दीप्ति सँगै जन्मे सातै विषय निश्चय ॥५४॥

सातै विषयको ज्ञान जहाँ सञ्चार गर्दछन् ।
सातै स्थान भए सारा प्राकट्य पनि भन्दछन् ॥५५॥

प्रत्येक देहमा यस्तै सात सात प्रतिष्ठित ।
भएको अक्षरैबाट सारा उत्पन्न निश्चित ॥५६॥

अक्षरैबाट उत्पन्न समुद्र अनि पर्वत ।
नदी अनेक सम्पूर्ण औषधी रसले युत ॥५७॥

सबै ती भूतले आत्मा परिवेष्टित भैकन ।
अन्तःकरणमा बस्छ अन्तर्यामी बनीकन ॥५८॥

सम्पूर्ण दृश्य संसार कर्म ज्ञानहरू अनि ।
त्यही पुरुष हो ब्रह्म साथै अमृत नै पनि ॥५९॥

अन्तःकरणमा बस्ने जल्ले त्यो ब्रह्म जान्दछ ।
अविद्याग्रन्थि तत्कालै त्यसले नाश गर्दछ ॥६०॥

शौनक –

रूपहीन स्वयं ब्रह्म अवाङ्मनसगोचर ।
जान्ने हो कसरी ब्रह्मन् ! जान्नलाई छ दुष्कर ॥६१॥

अङ्गिरा –

प्रकाशरूप सद्ब्रह्म बस्ने हृदयमा सदा ।
गुहाचर त्यही नै हो हो महत्पद सर्वदा ॥६२॥

त्यसमा नै सबै चल्छन् फेर्छन् शास र हेर्दछन् ।
समर्पित सबै सोमै निमेषोन्मेष गर्दछन् ॥६३॥

असत् सत् रूप हो ब्रह्म वरेण्य प्रार्थनीय हो ।
त्यो हो विज्ञानले टाढा त्यै जान जो वरिष्ठ हो ॥६४॥

शौनक –

हे शिष्य ! जान भन्दैमा जानिन्छ कसरी तर ।
मनोनिवेश गर्ने हो कसरी ? जो छ दुस्तर ॥६५॥

अङ्गिरा –

दीप्तिमान् ब्रह्म हो सानो अणुभन्दा निकै अणु ।
सम्पूर्ण त्यसमै बस्छन् लोकका साथमा जनु ॥६६॥

अक्षरब्रह्म हो सोही प्राण वाक् अनि हो मन ।
सोही अमृत हो सत्य त्यसकै गर वेधन ॥६७॥

शौनक –

गुरुजी ! कसरी गर्ने भन्नुहोस् ब्रह्मवेधन ।
इन्द्रियातीत हो ब्रह्म मायातीत निरञ्जन ॥६८॥

अङ्गिरा –

हे सोम्य ! इन्द्रियातीत अचिन्त्य ब्रह्म हो तर ।
लिई उपनिषद्वेद्य महान् अस्त्ररूपै तर ॥६९॥

लामो उपासनाद्वारा पारेको तीक्ष्ण जो शर ।
भावानुगत मेधाले ब्रह्ममा वेध नै गर ॥७०॥

शौनक –

धनु के ? अनि के वाण ? लक्ष्य के ? अनि वेधन ।
स्पष्ट पारेर हे ब्रह्मन् ! आज्ञाहोस् सुन्न भो मन ॥७१॥

अङ्गिरा –

धनु प्रणव हो आत्मा वाण हो ब्रह्म लक्ष्य हो ।
सावधान भई गर्नु ब्रह्मवेधन कार्य हो ॥७२॥

शौनक –

अति दुर्बोध्य हो आत्मा धेरै पल्ट सुनीकन ।
ज्ञान हुन्छ कि ! हे ब्रह्मन् ? यल्लाई भन्नुहोस् पुनः ॥७३॥

अङ्गिरा –

द्युलोक पृथिवी व्योम जस्मा छन् प्राण औ मन ।
ओतप्रोत सबै नै ती त्यै हो आत्मा भनी चिन ॥७४॥

छोड्द्यौ अपरविद्या ती [१]आत्माकै गर चिन्तन ।
यही नै जान हे सोम्य ! मुक्तिको मुख्य साधन ॥७५॥

ओङ्काररूपले सोम्य ! ब्रह्मको गर चिन्तन ।
सङ्क्षेपमा म भन्ने छु सावधान भई सुन ॥७६॥

---

१. तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ।
– मुण्डकोपनिषद् २।२।५

रथका चक्रका नाभिभित्र जस्तै अरा गई ।
मिल्छन् त्यसैगरी नाडी हृदयै भित्रमा गई ॥७७॥

त्यसकै भित्र सञ्चार गर्छ आत्मा निरन्तर ।
ओङ्काररूप आत्माको तिमी ध्यान सधैँ गर ॥७८॥

अज्ञात तमका पारि जो छ आत्मा परात्पर ।
तिम्रो कल्याण होस् सोम्य ! ध्यान ओङ्कारको गर ॥७९॥

जो छ सर्वज्ञ सर्वात्मा जो छ भूर्लोकमा स्थित ।
हृदयाकाशमा सोही आत्मा नित्य प्रतिष्ठित ॥८०॥

मनोमय प्राणशरीरनेता त्यो बस्छ हृद्यन्तर भै प्रणेता ।
आनन्द आत्मा र प्रकाशरूप जान्ला विवेकी त्यही आत्मरूप ॥८१॥

शौनक –
अक्षर ब्रह्मको ज्ञान गरी के फल मिल्दछ ?
आज्ञा होस् यसले ब्रह्मन् ! के मुक्तिद्वार खुल्दछ ? ॥८२॥

अङ्गिरा –
ब्रह्मज्ञान गरे पश्चात् हृदयग्रन्थि टुट्तछ ।
सारा संशय नासिन्छन् कर्म त्यो क्षीण बन्दछ ॥८३॥

ज्योतिको पनि सो ज्योति परको कोशमा स्थित ।
कलाविहीन आत्मा त्यो शुद्ध आत्मज्ञ जान्दछ ॥८४॥

शौनक –
कसरी ज्योतिको ज्योति ब्रह्मात्मा हुन सक्तछ ?
सुन्ने इच्छा छ हे ब्रह्मन् ! कसरी श्रुति भन्दछ ? ॥८५॥

अङ्गिरा –

त्यहाँ न सूर्य चम्कन्छन् न तारा न त चन्द्रमा ।
बिजुली बल्न सक्तैन न छ तागत अग्निमा ॥८६॥

उस्कै प्रकाश पाएर सारा हुन्छन् प्रकाशित ।
जड भौतिक यी वस्तु ऊबाटै छन् प्रकाशित ॥८७॥

त्यही अमृत सद्ब्रह्म अगाडि र पछाडि छ ।
दायाँ बायाँ तथा माथि तल सर्वत्र ब्रह्म छ ॥८८॥

शौनक –

गुरुजी ! परमात्मा त्यो बुझ्नै कठिन भो किन ?
आज्ञा होस् सजिलो पारी उदाहरण दीकन ॥८९॥

अङ्गिरा –

समान नामका पक्षी दुइटा एक वृक्षमा ।
बस्तछन् सहजातै ती दुइटै साथसाथमा ॥९०॥

दुईमा एकले खान्छ स्वादिष्ट कर्मको फल ।
नखाईकन नै बस्छ अर्को हेरेर केवल ॥९१॥

शौनक –

परोक्षरूपमा ब्रह्मन् ! भन्नुभो अहिले सब ।
प्रत्यक्षरूपमा भन्नोस् स्पष्ट पारेर नै अब ॥९२॥

अङ्गिरा –

जीवात्मा परमात्मा ती बस्तछन् साथ देहमा ।
कर्मको फल खाएर जीवात्मा बस्छ देहमा ॥९३॥

परमात्मा भने केही नखाईकन बस्तछ ।
हेरेर मात्र साक्षी भै त्यो बस्छ नित्य मस्त छ ॥९४॥

एउटै वृक्षमा बस्ने शोकमा जीव मग्न छ ।
ईशको महिमा जानी ऊ शोकहीन बन्दछ ॥९५॥

प्राणको प्राण सद्ब्रह्म जान्ने त्यो मौन बन्दछ ।
आत्मक्रीड क्रियावान् नै श्रेष्ठ ब्रह्मज्ञ बन्दछ ॥९६॥

शौनक –
मुमुक्षु भिक्षुका लागि सम्यग्ज्ञान सहायक ।
निवृत्तिरूपको हेतु जान्न खोज्दछ बालक ॥९७॥

अङ्गिरा –
सम्यग्ज्ञान तपै सत्य ब्रह्मचारी भईकन ।
दोषहीन मुमुक्षुले पाउँछ आत्मदर्शन ॥९८॥

सत्यले जय पाइन्छ मिथ्या पाइन्न निश्चय ।
देवयान यसैबाट विस्तार हुन्छ निर्भय ॥९९॥

जोद्वारा आत्मकामीले उत्कृष्ट पद पाउँछ ।
जहाँ छ सत्य भण्डार त्यहाँ पुगी रमाउँछ ॥१००॥

शौनक –
त्यो के हो ? कुन धर्मी हो ? ब्रह्मन् ! स्पष्ट गरीकन ।
सुन्न पाए भलो हुन्थ्यो मेरो उत्सुक भो मन ॥१०१॥

अङ्गिरा –
अचिन्त्यरूप हो दिव्य सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरै तर ।
भासमान सधैँ हुन्छ दूरभन्दा निकै पर ॥१०२॥

किन्तु आत्मा सबैभन्दा समीप छ सधैँभर ।
बस्छ जीवित प्राणीका बुद्धिगह्वरमा तर ॥१०३॥

शौनक –

गुरुजी अन्य के के छन् ? असाधारण साधन ।
आत्मसाक्षार्थ साक्षात् नै सक्तछन् बन्न कारण ॥१०४॥

अङ्गिरा –

आँखाले तप वाणीले कर्म इन्द्रियले पनि ।
सकिन्न जान्न आत्मा त्यो कुनै साधनले पनि ॥१०५॥

ज्ञानप्रसादले जैले विशुद्ध बुद्धि बन्दछ ।
गरेर ध्यान तत्त्वज्ञ आत्मा निष्कल जान्दछ ॥१०६॥

पाँचोटा प्राण संयुक्त देहभित्र परात्पर ।
सूक्ष्म आत्मा छ विज्ञेय विशुद्ध ज्ञानले तर ॥१०७॥

कामना जसले जस्तो राख्छ त्यै फल पाउँछ ।
कामना जसका हुन्नन् उसैले मुक्ति पाउँछ ॥१०८

शौनक –

सबै लाभहरूभन्दा उत्कृष्ट आत्मलाभ यो ।
आत्मा प्रवचनैबाट जानिन्न गुरुजी ! र यो ? ॥१०९॥

अङ्गिरा –

आत्मा[२] प्रवचनैद्वारा मेधा वा श्रवणै गरी ।
प्राप्तव्य हैन आत्मा त्यो कुनै साधनले गरी ॥११०॥

---

२. नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ।
– मुण्डकोपनिषद् ३।२।३

जिज्ञासा जसले गर्छ जसले ज्ञान गर्दछ ।
आत्मा पाउँछ, आत्माले स्वरूप व्यक्त गर्दछ ॥१११॥

शौनक –
आत्मदर्शनका लागि सन्न्यास तप औ बल ।
अप्रमादादि हुन् भन्छन् सुनौँ म त्यसको फल ॥११२॥

अङ्गिरा –
प्राप्तव्य छैन यो आत्मा बलहीन प्रमादले ।
लिङ्गहीन तपस्या र अरू कुनै प्रसादले ॥११३॥

अप्रमाद तपस्यादिद्वारा जो नित्य धाउँछ ।
आत्माले त्यसलाई नै ब्रह्मधाम दिलाँउँछ ॥११४॥

वेदान्त ज्ञानकाद्वारा शुद्ध चित्त भईकन ।
ब्रह्मको ज्ञान जो गर्छ बन्छ ब्रह्मसनातन ॥११५॥

शौनक –
मोक्षका कालमा ब्रह्मन् ! के हुन्छ जीवको गति ।
जान्ने इच्छा भयो तीब्र जान्न पाऊँ म सम्प्रति ॥११६॥

अङ्गिरा –
देहारम्भक प्राणादि समस्त देवतागण ।
आफ्नै कारणमा मिल्छन् अन्तमा सब गैकन ॥११७॥

ज्ञानीका कर्मका साथै विज्ञानात्मा सबै गई ।
अव्यय ब्रह्ममा मिल्छन् एकीभाव सिधै भई ॥११८॥

नदी[३] ती जसरी बग्दै नामरूपादिहीन भै ।
समुद्रमा पुगी मिल्छन् एकाकारस्वरूप भै ।।११९।।

त्यस्तै विद्वान् सबै आफ्ना नामरूपविहीन भै ।
परात्पर परब्रह्म भई त्यो जान्छ भुक्त भै ।।१२०।।

जल्ले[४] जान्दछ सद्ब्रह्म त्यो स्वयं ब्रह्म बन्दछ ।
उसका कुलमा हुन्छन् ब्रह्मविद् श्रुति भन्दछ ।।१२१।।

शोकसागर ऊ तर्छ पापको पारि तर्दछ ।
हृदयग्रन्थि फोरेर विमुक्त ब्रह्म बन्दछ ।।१२२।।

शौनक –

अन्तमा गुरुजी ! भन्नोस् विधि विद्याप्रदानको ।
अथर्ववेदको नै होस् म सुन्न मान्दछु निको ।।१२३।।

अङ्गिरा –

क्रियावान् अधिकारी जो वेदज्ञ ब्रह्म जान्दछ ।
श्रद्धापूर्वक एकर्षि अग्निमा होम गर्दछ ।।१२४।।

विधिपूर्वक यो जल्ले शिरोव्रत लिईकन ।
रहन्छ ब्रह्मविद्या यो भन्नुपर्छ उसैकन ।।१२५।।

श्रुति –

उपसंहारमा पूर्वकालका अङ्गिरा गुरु ।
उपदेश गरी भन्छन् यो शिरोव्रतको सुरु ।।१२६।।

---

३. यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ।। – मुण्डकोपनिषद् ३।२।८

४. स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति । – मुण्डकोपनिषद् ३।२।९

शिरोव्रतअनुष्ठान गर्दैन जसले पनि ।
यो विद्या पढ्न सक्तैन त्यसले भन्दछन् मुनि ॥१२७॥

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः ‼ शान्तिः!!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः ‼ शान्तिः !!!

माण्डूक्योपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

माण्डूक्योपनिषत्कारिका

जाग्रदादित्रयोन्मुक्तं जाग्रदादिमयं तथा ।
ओङ्कारैकसुसंवेद्यं यत्पदं तन्नमाम्यहम् ॥

❁

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

❁

प्रज्ञाका ज्योतिले नै चर अचर सबै विश्व यो घप्प ढाकी,
भोगी भोगादि मोटा अनि पछि मनका सूक्ष्म संस्कार डाकी ।
प्यूँदै संस्कारलाई अतिशय मसिना भोग भोग्दै तमाम,
चौथा आनन्द भोक्ता परम अमृतमा नित्य मेरो प्रणाम ॥

जो सर्वात्मा अशुभ शुभ ती स्थूल भोगादि भोगी,
बिस्तारै नै मन जनित ती वासना सूक्ष्म भोगी ।
भित्रै भित्रै क्रमसँग पसी भित्र सारा लुकाई,
बस्ने चौथा अजन अजले शान्ति देऊन् मलाई ॥

❁

शिष्य –

माण्डूक्योपनिषद् भित्र ओङ्कारब्रह्मवर्णन ।
छ भने, सुन्न पाऊँ म गर्छु नम्र निवेदन ॥१॥

गुरु –

ओम् अक्षर सबै नै हो काल भूत भविष्य नै ।
वर्तमान सबै यी हुन् व्याख्यान उसकै सबै ॥२॥

ओङ्कार नै सबै वस्तु ॐ बाह्य अन्य के छ र ?
त्रिकालातीत सारा हो यौटै ओङ्कार अक्षर ॥३॥

यो सबै [1]ब्रह्ममात्रै हो आत्मा नै ब्रह्म सुन्दर ।
त्यो आत्मा चार पादैले सम्पन्न हो परात्पर ॥४॥

महावाक्य यही नै हो अथर्ववेदको अनि ।
उपदेशात्मक हो यद्वा अनुभूत्यात्मकै पनि ॥५॥

यो स्पष्ट छैन हे सौम्य ! वेद उपनिषद् पढ ।
तत्पश्चात् ज्ञानका लागि बुझेर नै तिमी बढ ॥६॥

शिष्य –

ती चारपाद के के हुन् ? आत्माका भन्नुहोस् अब ।
सुन्न पाउँ गुरो ! ऐले क्रमैले जति हुन् सब ॥७॥

गुरु –

जाग्रत् नै जसको स्थान बहिष्प्रज्ञ समन्वित ।
सात अङ्ग सँगै फेरि उन्नीस मुखले युत ॥८॥

स्थूलै विषयको भोक्ता हो वैश्वानर नै स्वतः ।
पहिलो पाद यो नै हो श्रुतिले भन्छ तत्त्वतः ॥९॥

---

१. सर्वं ह्येतद् ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतुष्पात् । – मुण्डकोपनिषद् २

स्वप्न हो जसको स्थान अन्तःप्रज्ञ समन्वित ।
सात अङ्गहरू युक्त उन्नीस मुखसंयुत ॥१०॥

सूक्ष्मै विषयको भोक्ता हो तैजस भनीकन ।
आत्माको पाद दोस्रो हो बुझ सोम्य ! दिई मन ॥११॥

भोग्ने इच्छा जहाँ हुन्न हुँदैन सपना पनि ।
सुषुप्तिको अवस्था हो भन्दछ श्रुतिले पनि ॥१२॥

प्रकृष्ट ज्ञानको रूप आनन्दमय हो स्थिति ।
आनन्दभुक् सँगै चेतोमुख हो प्राज्ञसंस्थिति ॥१३॥

तृतीय पाद आत्माको त्यही हो सोम्य ! सुन्दर ।
भनिन्छ यसलाई नै ब्रह्मानन्दसहोदर ॥१४॥

सर्वज्ञ प्राज्ञ हो आत्मा अन्तर्यामी र ईश्वर ।
उत्पत्तिलयको स्थान जीवयोनि परात्पर ॥१५॥

शिष्य –
तुरीय तत्त्व सत्तत्त्व के हो ? जानिन्छ के गरी ?
जान्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! आज्ञाहोस् बुझिने गरी ॥१६॥

गुरु –
तिमीले जे भन्यौ सत्य म बताउँछु तैपनि ।
सुन हे तात ! चित्तत्त्व सावधान खुबै बनी ॥१७॥

अन्तःप्रज्ञ बहिष्प्रज्ञ उभयै प्रज्ञ होइन ।
न प्रज्ञान घनै त्यो हो अप्रज्ञ प्रज्ञ होइन ॥१८॥

अदृष्ट अव्यवहार्य अग्राह्य र अलक्षण ।
अचिन्त्य अव्यपदेश्य प्रपञ्चको उपैशम ॥१९॥

एकात्मप्रत्ययै सार अद्वैत शिव शान्त हो ।
तुरीय तत्त्व चित् आत्मा साक्षी सत् जान्न योग्य हो ॥२०॥

अक्षरै दृष्टिले आत्मा ओङ्कार हो सुनिश्चित ।
गरी विषय मात्राको त्यो आत्मा छ सुसंस्थित ॥२१॥

मात्रा नै पाद हो फेरि मात्रा पाद भनीकन ।
अ, ऊ र म त मात्रा हुन् मात्राको गर चिन्तन ॥२२॥

सोको जागरितै स्थान हो वैश्वानर व्यापक ।
ओम्‌को प्रथम मात्रा हो त्यो हो अकारनामक ॥२३॥

जसले सब जानेर यो उपासन गर्दछ ।
उसका कामना पुग्छन् महापुरुष बन्दछ ॥२४॥

स्वप्न हो जसको स्थान त्यो हो तैजस वस्तुतः ।
ओम्‌को द्वितीय मात्रा हो मध्यवर्ती उ हो स्वतः ॥२५॥

जल्ले जान्दछ यो गर्छ ज्ञानसन्तानवर्धन ।
उसका वंशमा होलान् ब्रह्मज्ञ सब नै जन ॥२६॥

सुषुप्ति जसको स्थान त्यो हो प्राज्ञ चिरन्तन ।
ओम्‌को तृतीय मात्रा म हो मान लय कारण ॥२७॥

जसले यसरी बुझ्छ उल्ले सम्पूर्ण यो भव ।
मान प्रमाण गर्नेछ बन्नेछ लय सम्भव ॥२८॥

मात्रारहित ओङ्कार आत्मा तुरीय वैभव ।
अद्वैत अव्यवहार्य प्रपञ्चोपशम शिव ॥२९॥

आत्मा ओङ्कार हो भन्ने जो उपासक जान्दछ ।
ऊ स्वतः आफ्नु आत्मामा प्रवेश हुन सक्तछ ॥३०॥

शिष्य –

यसको कारिका होला त्यसको पनि वर्णन ।
सुन्न पाऊँ गुरो ! ऐले परेँ पाउ अकिञ्चन ।।३१।।

गुरु –

प्रासङ्गिक गर्‍यौ प्रश्न माण्डूक्यकारिका भनी ।
छ गौडपादका द्वारा प्रणीत श्रुति सन्मणि ।।३२।।

अत्यन्त प्रौढ यो ग्रन्थ दुरूह बुझ्न तत्त्वतः ।
अजातवाद सिद्धान्त जसमा छ प्रतिष्ठित ।।३३।।

मैले यो कारिका पूर्ण गरेर अनुवादन ।
यहाँ प्रस्तुत गर्दैछु पढ सोम्य ! दिई मन ।।३४।।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!
ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

माण्डूक्यकारिका

१. आगमप्रकरण

शिष्य –

माण्डूक्यकारिकाभित्र आचार्य गौडपादले ।
के को वर्णन गर्नुभो ? आज्ञा होस् सूक्ष्मरूपले ॥१॥

गुरु –

माण्डूक्यकारिकाभित्र पैले आगमवर्णन ।
गर्छन्, आचार्यले सोम्य ! सावधान भई सुन ॥२॥

गौडपादाचार्य –

विभूविश्वबहिष्प्रज्ञतैजस अन्तः प्रज्ञ हो ।
प्रज्ञानघन हो प्राज्ञ आत्माको तीन भेद हो ॥३॥

दाहिने नेत्रमा विश्व बस्छ तैजस स्वान्तमा ।
हृदयाकाशमा प्राज्ञ आत्मा छ तीन रूपमा ॥४॥

विश्व हो स्थूलको भोक्ता अनि तैजस सूक्ष्मको ।
प्राज्ञ आनन्दको भोक्ता भोग तीन प्रकारको ॥५॥

पदार्थ स्थूलले विश्व सूक्ष्मले तृप्त तैजस ।
प्राज्ञ आनन्दले तृप्त तृप्ति तीन प्रकार छ ॥६॥

यी तीनै स्थानका भोक्ता भोग्य जान्दछ जो जन ।
भोग भोगे पनि त्यस्को लिप्त हुन्न कबै मन ॥७॥

पदार्थभावमा हुन्छ उत्पत्ति यो छ निश्चित ।
प्राण बीज भई गर्छ चैतन्याभास जीव त ॥८॥

भन्छन् एक थरी सृष्टि ईशको हो चराचर ।
भन्छन् अर्काथरी सृष्टि स्वप्न माया बराबर ॥९॥

फेरि अर्काथरी भन्छन् सृष्टि हो प्रभुइच्छित ।
ज्योतिषी भन्दछन् जीव काल उत्पत्ति निश्चित ॥१०॥

सृष्टि हो भोगका निम्ति यद्वा क्रीडार्थ सृष्टि हो ।
पूर्णकाम उसैको यो सारा सृष्टि स्वभाव हो ॥११॥

आत्मा तुरीय दुःखादि निवृत्तिमा समर्थ यो ।
अद्वैत अविकारी हो विभु व्यापक देव यो ॥१२॥

विश्व तैजस दोटै नै बद्ध छन् कार्यकारण ।
प्राज्ञ हो कारणावस्था तुर्य कार्य न कारण ॥१३॥

आफू, अर्को, असत्, सत् वा जान्दैन प्राज्ञले तब ।
द्रष्टा तुरीय भै मात्र देख्छ साक्षी भई सब ॥१४॥

द्वैतशून्यदशा प्राज्ञ तुरीयमा छ यो स्वतः ।
निद्राले बद्ध हो जीव तुर्यमा छैन वस्तुतः ॥१५॥

जाग्रत् र सपना हुन्छन् विश्व तैजसरूपमा ।
सुषुप्ति प्राज्ञमा हुन्छ केही हुन्न तुरीयमा ॥१६॥

अन्यथारूप हो स्वप्न निद्रा तत्त्व नजान्नुमा ।
दुवै अभावले तुर्य पद प्राप्तव्य अन्तमा ॥१७॥

अविद्याबाट ब्यूँझेर जसै स्वरूप जान्दछ ।
तुरुन्तै जीवले आफू आत्मा हुँ भनी मान्दछ ॥१८॥

प्रपञ्च यदि हुन्थ्यो त हट्नथ्यो त्यो सुनिश्चित ।
माया हो सब यो द्वैत अद्वैत परमार्थतः ॥१९॥

विकल्प गुरुशिष्यादि भएमा द्वैत भाग्दछ ।
उपदेशार्थ हुन् सारा ज्ञानले द्वैत नास्तछ ॥२०॥

अकार विश्व जो बुझ्छ त्यस्मा आउँछ स्पष्टता ।
छर्लङ्ग त्यसको हुन्छ व्याप्तिरूप समानता ॥२१॥

मात्रा उकार हो स्पष्ट जस्को तैजस नाम हो ।
उभयात्मक हो यो ता यो बुझ्नु शुभ काम हो ॥२२॥

मात्रा मकार हो प्राज्ञ जानेमा मान बन्दछ ।
लयस्थान समानै हो यसले स्पष्ट भन्दछ ॥२३॥

यी तीनै स्थानको जल्ले बुझ्न सक्छ समानता ।
त्यो महामुनि मानिन्छ जसमा छ महानता ॥२४॥

अकार विश्वमा लान्छ उकार तैजसै तिर ।
मकार प्राज्ञमा लान्छ अमात्रा गतिमन्थर ॥२५॥

ओङ्कार पादले जान्नू पादै मात्रा भनीकन ।
पादको क्रमले जानी नगर्नू फल चिन्तन ॥२६॥

चित्त ओङ्कारमा राख्नू हो ब्रह्मपद निर्भय ।
बस्ता ओङ्कारमा नित्य हुँदैन कहिल्यै भय ॥२७॥

ओङ्कार हो परब्रह्म अपरब्रह्म निश्चय ।
अबाह्यानन्तरशून्य हो अकार्य र अव्यय ॥२८॥

ओङ्कार सबको आदि मध्य हो अनि अन्त हो ।
यसरी जसले बुझ्छ त्यो नै तद्रूप सत्य हो ॥२९॥

खसबैका स्वान्तमा बस्ने यो हो प्रणव ईश्वर ।
सर्वभू यो भनी जाने हुन्छ मानिस विज्वर ॥३०॥

अमात्र अनि मात्राले युक्त प्रपञ्चको घर ।
अनन्त शिव जानेको मुनि हो हैन ऊ नर ॥३१॥

माण्डूक्यकारिका

२. वैतथ्यप्रकरण

शिष्य –

वैतथ्यकारिका दोस्रो आचार्यले त्यहाँ पनि ।
केको वर्णन गर्नुभो ? सुन्न चाहन्छु सो अनि ॥१॥

गुरु –

वैतथ्यकारिकाभित्र सारा असत्य हो भनी ।
बताए, उनबाटै नै सुन यथार्थ सो पनि ॥२॥

गौडपादाचार्य –

स्वप्नको स्थान सानो छ, बस्न हुन्न कुनै पनि ।
स्वप्नपदार्थ हुन् व्यर्थ भन्छन् चिन्तक ती मुनि ॥३॥

छोटो समयले गर्दा द्रष्टा जाँदैन बाहिर ।
गएको यदि हुन्थ्यो त भेटिन्थ्यो पनि आखिर ॥४॥

स्वप्नमा रथ या बाटो साराको नै अभाव छ ।
भनेर श्रुतिले भन्छ यसैले नै अभाव छ ॥५॥

स्वप्नवस्तु सरी सारा जाग्रत्का वस्तुमा पनि ।
देखिन्छ व्यर्थता स्पष्ट युक्तिका दृष्टिले अनि ॥६॥

जाग्रत् र स्वप्नका वस्तु समानै हुनुले पनि ।
स्वप्नजाग्रत् दुवै एक भन्छन् मनीषिले पनि ॥७॥

जो आदि अन्तमा हुन्न हुँदैन अहिले पनि ।
असत् पदार्थ देखिन्छन् बीचमा सत्यझैँ बनी ॥८॥

स्वप्नका वस्तु जाग्रत्‌मा लाग्दैनन् काम निश्चित ।
आद्यन्तयुक्त हुन् सारा मिथ्या हुन् ती सुनिश्चित ॥९॥

अपूर्व धर्म स्रष्टाको देखिन्छ स्वप्नमा जब ।
मिथ्या हो जसरी देख्छ घुमन्ते मार्गमा तब ॥१०॥

चित्तकल्पित निद्राका वस्तु मिथ्या भए सरि ।
इन्द्रियग्राह्य जाग्रत्‌का वस्तु मिथ्या त्यसै गरी ॥११॥

जाग्रत्‌का जुन वस्तु छन् चित्त भित्र र बाहिर ।
दुवै मिथ्या भनी मानौँ यिनमा छैन अन्तर ॥१२॥

जाग्रत् र स्वप्नका वस्तु यदि मिथ्या भनीकन ।
मान्दा जान्दछ सो कल्ले ? कस्को हो कल्पना भन ? ॥१३॥

मायामाध्यमले आत्मा कल्पना सब गर्दछ ।
भेद जान्दछ साक्षी भै यही वेदान्त भन्दछ ॥१४॥

आत्मा नै चित्तमा रच्छ नानारूप दिईकन ।
बाहिर कल्पना गर्छ पृथ्वी आदि अनेकन ॥१५॥

चित्तका वस्तु हुन् कल्प्य बाह्य वस्तु द्विकालिक ।
चित्तका वस्तु हुन् मिथ्या बाह्य हुन् व्यावहारिक ॥१६॥

भित्री अव्यक्त हुन् वस्तु बाहिरी स्पष्ट हुन् ती त ।
बाह्य इन्द्रियका गम्य किन्तु ती सब कल्पित ॥१७॥

जीवको बाहिरी भित्री गर्छ ईश्वर कल्पना ।
जस्तो छ जीवको विद्या सोही माफिक सम्झना ॥१८॥

रज्जुमा जसरी सर्प झल्कन्छ मन्द भासमा ।
त्यस्तै नै कल्पना हुन्छ सारा प्रपञ्च ईशमा ॥१९॥

रज्जुको ज्ञानले हट्छ जसरी सर्पको भ्रम ।
आत्मज्ञान हुँदा हट्छ सारा प्रपञ्चको भ्रम ॥२०॥

प्राणादि वस्तु देखिन्छन् अनन्त जति सिर्जित ।
माया हो ब्रह्मको सारा जो छ आफैँ विमोहित ॥२१॥

प्राण हो भन्दछन् केही केहीले भूत भन्दछन् ।
गुण हुन् भन्दछन् केही कोही ता तत्त्व भन्दछन् ॥२२॥

केहीले भन्दछन् पाद केही विषय भन्दछन् ।
केहीले भन्दछन् लोक केहीले देव भन्दछन् ॥२३॥

केहीले भन्दछन् वेद केहीले यज्ञ भन्दछन् ।
केहीले भन्दछन् भोक्ता केहीले भोज्य भन्दछन् ॥२४॥

कोही ता भन्दछन् सूक्ष्म केहीले स्थूल भन्दछन् ।
केहीले मूर्त हो भन्छन् कोही अमूर्त भन्दछन् ॥२५॥

कालज्ञ भन्दछन् काल दिशा हो भन्दछन् कति ।
वाद हो भन्दछन् कोही भन्छन् भुवन हो कति ॥२६॥

मन हो भन्दछन् केही बुद्धि हो भन्दछन् कुनै ।
चित्त हो भन्दछन् कोही धर्माधर्म भनी कुनै ॥२७॥

पच्चीस तत्त्व केहीले कोही छब्बीस भन्दछन् ।
एकतीस कुनै भन्छन् कोही अनन्त भन्दछन् ॥२८॥

भन्छन् लौकिकले लोक आश्रमी आश्रमै भनी ।
लिङ्गवादी लिङ्ग भन्छन् परापर कुनै अनि ॥२९॥

सृष्टि हो भन्दछन् केही कति छन् लयमा स्थित ।
स्थिति हो भन्दछन् कोही सबै यी आत्मकल्पित ॥३०॥

गुरुले भन्दछन् जस्तो स्वस्वरूप बनीकन ।
झल्कन्छ स्वान्तमा उस्को स्व नै बन्दछ तत्क्षण ॥३१॥

प्राणादि अपृथक् आत्मा जो भिन्नसरि मान्दछ ।
यो सत्य जसले बुझ्छ त्यसैले वेद जान्दछ ॥३२॥

जस्तै स्वप्नादि देखिन्छन् गन्धर्व नगरै अनि ।
त्यस्तै संसार देखिन्छ भन्छन् ब्रह्मज्ञले पनि ॥३३॥

न नाश छ न उत्पत्ति न बद्ध छ न साधक ।
न मुमुक्षु न ता मुक्ति क्यै छैन वस्तु तात्त्विक ॥३४॥

यो आत्मा सत् असत्बाटै भएको छ विकल्पित ।
असत् कल्पित सत्तामै अद्वैत परमार्थतः ॥३५॥

आत्मस्वरूपले यद्वा निजी स्वरूपले पनि ।
नानारूप छँदै छैन ब्रह्म मात्रै जहाँ पनि ॥३६॥

रागद्वेषादिले शून्य जो छन् वेदार्थपारगः ।
तिनैबाट भयो दृष्ट प्रपञ्चशून्य अद्वय ॥३७॥

यसरी सब जानेर अद्वैतमा दिई मन ।
भई अद्वैत आफैँ नै लोकमा जडझैँ बन ॥३८॥

स्वधा स्तुति नमस्कार त्यागेर यति शान्त भै ।
स्थितप्रज्ञ भई बाँचोस् प्राप्त जे हुन्छ तुष्ट भै ॥३९॥

आध्यात्मिक बुझी तत्त्व बाह्य तत्त्व बुझीकन ।
आत्मामा नै रमोस् ज्ञानी नखसोस् च्युत भैकन ॥४०॥

माण्डूक्यकारिका
३. अद्वैतप्रकरण

शिष्य –

माण्डूक्यकारिकाभित्र अद्वैत जुन वर्णन ।
आज्ञाहोस् गुरुजी ! त्यस्को उद्देश्य खास हो कुन ॥१॥

गुरु –

अद्वैतभित्र पाइन्छ अजातवाद वर्णन ।
'यत्र नजायते किञ्चित्' अन्तमा गर्छ शंसन ॥२॥

गौणपादाचार्य –

उपासनाश्रयी मान्छे अज्ञ कृपण दीन हो ।
ब्रह्म हो सबको सत्ता अजन्मा ब्रह्म सत्य हो ॥३॥

गरिन्छ अब कार्पण्यशून्य सद्ब्रह्म वर्णन ।
अद्वैत समतायुक्त अजाति छ निरञ्जन ॥४॥

आत्मा आकाशझैँ जीव घटाकाशसमान हो ।
घटझैँ देहसङ्घात जन्मेको सरिमात्र हो ॥५॥

घडा फुटे घटाकाश मिल्छ आकाश भैकन ।
त्यसैगरेर जीवात्मा मिल्छ जो ब्रह्म भैकन ॥६॥

घटाकाश कुनै मैले मैलिँदैनन् अरू सबै ।
जीव यौटा हुँदा दुःखी हुन्नन् दुःखी अरू कबै ॥७॥

नामरूपादिले भिन्न आकाश देखिए पनि ।
वस्तुतः भेद नै छैन त्यस्तै हो जीवमा पनि ॥८॥

आकाशको घटाकाश विकार हैन अंश हो ।
स्वैपरी जीव आत्माको विकार हैन अंश हो ॥९॥

जसरी मूर्खले ठान्छ आकाश मैलियो भनी ।
अज्ञानीले त्यसै ठान्छ आत्मा मलिन भो भनी ॥१०॥

जन्ममृत्यु तथा जानु आउनु आदिमा पनि ।
आकाशसरहै आत्मा सारा शरीरमा छ नि ॥११॥

देहादि सब सङ्घात स्वप्नका देह नै सरी ।
आत्माका सृजना हुन् यी तल माथि बराबरी ॥१२॥

अन्नादि कोशको व्याख्या श्रुतिबाट भयो जुन ।
आकाश सरहै ब्रह्म देखिन्छ जीव भैकन ॥१३॥

पृथ्वीका पेटमा यौटै व्योम बस्छ चिरन्तन ।
मधुब्राह्मणले भन्छ ब्रह्म यौटै सनातन ॥१४॥

आत्मा र जीव यौटै हुन् श्रुति उद्घोष गर्दछ ।
नानात्व भेद हो निन्द्य तस्मात् एकत्व ठीक छ ॥१५॥

उत्पत्तिवाक्यले जीव आत्मा भिन्नै भने पनि ।
भविष्यद्वृत्तिले गौण अर्थ हो मुख्य हैन नि ॥१६॥

मृत्तिका आदि दृष्टान्त दिएर सृष्टिचिन्तन ।
गरियो ब्रह्म जीवात्मा दुवै अभिन्न सम्झन ॥१७॥

अधिकारी हुने तीन उत्कृष्ट हीन मध्यम ।
उपासना तिनै निम्ति उपदिष्ट छ उत्तम ॥१८॥

द्वैतीहरू सधैँ लड्छन् आफ्नू सिद्धान्त लीकन ।
मेल राख्छ सबैसाथ अद्वैतब्रह्मदर्शन ॥१९॥

सर्वकारण अद्वैत त्यसको कार्य द्वैत हो ।
द्वैतीका मतमा दोटै कार्यकारण द्वैत हो ॥२०॥

आत्मामा भेद नै छैन मायाभेद अवस्तुतः ।
अन्यथा मृत्युमा पुग्थ्यो अमृतब्रह्म नै स्वतः ॥२१॥

अजन्मा जीवको द्वैती भन्छौ जन्म भनीकन ।
अजन्माको कहाँ हुन्छ ? जन्म मृत्यु तिमी भन ॥२२॥

नमर्ने वस्तु मर्दैन मर्ने बाँच्तैन सर्वथा ।
यो हो शाश्वत सिद्धान्त कसरी हुन्छ ? अन्यथा ॥२३॥

जल्ले अमर्त्यको मृत्यु हुने भनेर ठान्दछ ।
जन्मने त्यो चिरस्थायी कसरी हुन सक्तछ ? ॥२४॥

मायावी सृष्टि होस् यद्वा सृष्टि होस् परमार्थतः ।
श्रुतिका लागि यौटै हो युक्तियुक्त सुनिश्चित ॥२५॥

'नेह नाना' सँगै 'इन्द्रो' 'अजायमान' ती श्रुति ।
भन्दछन् परमात्माको मायाद्वारा छ निःसृति ॥२६॥

'सम्भूति'को गरी निन्दा श्रुति कार्य भगाउँछ ।
'को न्वेनं जनयेत्' द्वारा ऊ कारण हटाउँछ ॥२७॥

‘स एष नेति’ ले हुन्छन् अतत् सारा निषेधित ।
यसैबाट अजन्मा त्यो आत्मा हुन्छ प्रकाशित ॥२८॥

सद्वस्तु जन्मने मायाद्वारा होइन तात्त्विक ।
उत्पत्तिशील जन्मन्छ जन्मन्न पारमार्थिक ॥२९॥

असत्य वस्तु जन्मन्न मायाबाट न तत्त्वतः ।
कुनै हालतमा बन्ध्यापुत्र जन्मन्न वस्तुतः ॥३०॥

जसरी स्वप्नमा मायाद्वारा छ मन स्पन्दित ।
जाग्रत्मा पनि यो द्वैत मायाद्वारा छ स्पन्दित ॥३१॥

अद्वैत मन निद्रामा द्वैत भैकन भास्तछ ।
जाग्रत्मा पनि यै स्वान्त द्वैत भैकन भास्तछ ॥३२॥

यो चराचर हो द्वैत मनको दृश्य हो सब ।
अमनीभावमा पुग्दा रहन्न दृश्य यो सब ॥३३॥

आत्मा नै सत्य जानेमा मन सङ्कल्प छोड्दछ ।
ग्राह्य ग्रहण भै शून्य अमनी मन बन्दछ ॥३४॥

अजन्मा कल्पनाशून्य ज्ञान नै ब्रह्मरूप हो ।
अजन्मा ज्ञान हो ब्रह्म स्वतः नै ब्रह्म ज्ञेय हो ॥३५॥

अमनी मनको भाव विशेष बुझ्नुपर्दछ ।
सुषुप्तिसरि यो हैन विवेक गर्नुपर्दछ ॥३६॥

सुषुप्ति कालमा चित्त अविद्यामा हराउँछ ।
निरुद्धमा हराउन्न ब्रह्म भै झिल्मिलाउँछ ॥३७॥

अनिद्र अज हो ब्रह्म अनाम र अरूपक ।
नित्य प्रकाश अस्वप्न सर्वज्ञ र अकर्मक ।।३८।।

वाक्‌को व्यापारले शून्य सबै चिन्तनले पर ।
सुशान्त निर्भय ज्योति समाधि ब्रह्म हो स्थिर ।।३९।।

लिने दिने दुवै शून्य चिन्ताराहित्य अद्‌भुत ।
आत्मरूप अजन्मा हो ब्रह्म त्यो समतायुत ।।४०।।

स्पर्शले शून्य हो ब्रह्म साक्षात्कार छ दुष्कर ।
यो हो अभयको धाम क्वै ठान्छन् हो भयङ्कर ।।४१।।

मनो निग्रहले योगी शान्ति अक्षय पाउँछ ।
प्रबोध, दुःखको नाश, अभय, ब्रह्म, पाउँछ ।।४२।।

बिस्तारै कुशले थोपा फ्याँक्तै जल समुद्रको ।
घट्न सक्छ भने, रोक्न सकिन्छ वृत्ति चित्तको ।।४३।।

कामभोगादिविक्षिप्त मनलाई उपायले ।
रोकोस् संयमका साथ लयतर्फ कसै गए ।।४४।।

द्वैत हो दुःखको रूप भन्ने सम्झी निरन्तर ।
छोडी भोगादिको चिन्ता ब्रह्म देख्नू सबैतिर ।।४५।।

मन लीन भए झट्टै विवेकतिर लाउनू ।
विक्षिप्तबाट फर्काई कषाय नहुनै दिनू ।।४६।।

न चाख्नु सुखको स्वाद निःसङ्ग बुद्धिले हुनू ।
रोकेर चित्त भित्रै नै एकाग्र यत्नले हुनू ।।४७।।

हुँदैन जब यो चित्त विक्षिप्त अथवा लय ।
अचञ्चल निराभास ब्रह्म त्यो बन्छ निश्चय ॥४८॥

स्वस्थ, शान्त, सनिर्वाण, अकथ्य, सुख उत्तम ।
अजन्मा ज्ञेय सर्वज्ञ भन्दछन् ब्रह्मवित्तम ॥४९॥

जीव उत्पन्न नै हुन्न छैन कारण वस्तुतः ।
उत्पत्ति ब्रह्ममा छैन ब्रह्म हो सत्य नै स्वतः ॥५०॥

माण्डूक्यकारिका
४. अलातशान्तिप्रकरण

शिष्य –

अलातशान्तिका भित्र अपूर्व के छ ? वर्णन ।
जान्न चाहन्छु हे ब्रह्मन् ! भन्नोस् कृपा गरीकन ॥१॥

गुरु –

'दुदर्शमतिगम्भीरमजं साम्यम्' भनीकन ।
अजातवादको गर्छन् यहाँ आचार्य वर्णन ॥२॥

गौडपादाचार्य –

व्योमझैँ ज्ञानका द्वारा जो गर्छ जीव कल्पना ।
त्यस्ता मनुष्यमा श्रेष्ठ ईशमा गर्छु वन्दना ॥३॥

अस्पर्श योग हो राम्रो सबैको प्रिय दर्शन ।
सर्वस्वीकार्य हो भन्ने गुरुमा अभिवादन ॥४॥

सत्को उत्पत्ति मान्छन् क्वै विवाद छ परस्पर ।
असत् उत्पत्ति नै मान्छन् बुद्धिशाली कुनै तर ॥५॥

सद्वस्तु जन्मने हैन असत् जन्म असम्भव ।
भनी अद्वैतले ठान्छ अजातवाद सम्भव ॥६॥

द्वैतवादीहरूद्वारा अजाति छ प्रदर्शन ।
हामी विवाद गर्दैनौँ बरु गर्छौं समर्थन ॥७॥

द्वैतवादी अजन्माको जन्म स्वीकार गर्दछ ।
नजन्मने अजाती त्यो कसरी मर्त्य बन्दछ ॥८॥

मर्ने अमृत बन्दैन न मर्ने बाँच्छ नै स्वतः ।
जस्को प्रकृति जस्तो छ उस्तै रहन्छ वस्तुतः ॥९॥

अमर्त्य जो स्वभावैले भन्दछौ मर्त्य बन्दछ ।
जन्मने नै चिरस्थायी कसरी ? भन बन्दछ ॥१०॥

उत्तमा सिद्धिले प्राप्त सहजा र स्वभाविकी ।
अकृता त्याग गर्दैनन् आफ्नू पन स्वभाविकी ॥११॥

जरामरणले मुक्त जीव हुन् यी स्वभावतः ।
जरामरणले युक्त भन्नेहरू च्युत स्वतः ॥१२॥

जहाँ कारण नै कार्य भएर हुन्छ उद्भव ।
अजन्मा कसरी हुन्छ जस्को छ भिन्न वैभव ॥१३॥

यदि कारणदेखिन् त्यो अभिन्न कार्य हो भने ।
आखिरी कार्यझैँ मिथ्या स्वयं कारण जो हुने ॥१४॥

अजन्माबाट जन्मेको छैन दृष्टान्त निश्चय ।
जातबाट भनौँ, होला अनवस्था अनिश्चय ॥१५॥

पहिलो हेतु हो यद्वा फल हो आदि कारण ?
अनादि कुन हो ? कल्ले गर्ने यस्को निवारण ? ॥१६॥

फलको जसले भन्छ हेतु हो फल हेतुको ।
फलहेतु दुवै ती हुन् जस्तै छोरा र बाबुको ॥१७॥

उत्पत्ति फल हेतुको क्रम स्वीकार लौ अब ।
नत्रता सींग दोटाको झैँ सम्बन्ध असम्भव ॥१८॥

यदि भन्छौ भने हेतु उत्पन्न फलले हुने ।
असिद्ध हेतु हो त्यो ता उत्पन्न कसरी हुने ? ॥१९॥

फलले हेतुको सिद्धि हेतुले फल जन्मने ।
भन्दछौ ? कुन जन्म्यो त पहिले ? पछि को हुने ? ॥२०॥

नजान्दा क्रम दोटैको हुन सक्छ विपर्यय ।
अन्तमा गर्दछन् विद्वान् अजातवाद निश्चय ॥२१॥

यो बीजाङ्कुर दृष्टान्त साध्यकै सरि हो सदा ।
जो हेतु साध्य जस्तो छ बन्दैन साध्य सिद्धिद ॥२२॥

यो पौर्वापर्य अज्ञान हो अनुत्पत्तिदीपक ।
कार्योत्पत्ति भए हुन्थ्यो त्यसको हेतु कारक ॥२३॥

स्वतः वा परतः वस्तु साँच्चै उत्पन्न हुन्न नै ।
सत् असत् सदसत् यस्तो हुन्न वस्तु कहीँ कुनै ॥२४॥

अनादि फलले हेतु सक्तैन गर्न सर्जना ।
अनादि हेतु सक्तैन फलको गर्न सर्जना ॥२५॥

प्रज्ञप्ति सनिमित्तै हो अन्यथा द्वैत नासिने ।
दुःखादिबाट नै हुन्छ बाहिरी द्वैत मानिने ॥२६॥

उपर्युक्त दुई ज्ञप्ति सनिमित्त भने पनि ।
तत्त्वका दृष्टिले हामी मान्दैनौँ सत्य हो भनी ॥२७॥

छुँदैन चित्तले वस्तु अर्थाभास कतै कुनै ।
छैनन् पदार्थ आभास चित्तदेखि पृथक् कुनै ॥२८॥

गर्दैन चित्तले कैल्यै संस्पर्श विषयादिको ।
कसरी चित्तले ज्ञान गर्ला अविषयादिको ॥२९॥

त्यसैले हुन्न उत्पत्ति चित्तको अनि दृश्यको ।
जल्ले देख्तछ देख्ला त्यो वियत्मा चिह्न पाउको ॥३०॥

अजात चित्त जन्मन्छ यही उस्को स्वभाव हो ।
अन्यथा हुन सक्तैन यही उस्को स्वभाव हो ॥३१॥

अनादि दृश्य संसार मान्दा अन्त्य असम्भव ।
मोक्ष सादि भनी मान्दा अनन्तता असम्भव ॥३२॥

आदिमा अन्तमा छैन त्यो छैन अहिले पनि ।
असत् पदार्थ देखिन्छन् व्यर्थमा सत्यझैँ बनी ॥३३॥

जाग्रत्का वस्तु स्वप्नामा असिद्ध बन्दछन् जब ।
आद्यन्तयुक्त नै हुन् ती तस्मात् मिथ्या ती हुन् सब ॥३४॥

शरीरभित्र उत्पन्न मिथ्या हुन् स्वप्नवैभव ।
साँगुरो स्थानमा सारा देखापर्नु असम्भव ॥३५॥

स्वप्नमा दूरका देश जानलाई असम्भव ।
कसरी भेटिने वस्तु जाग्दा गायब ती सब ॥३६॥

स्वप्नमा मित्रका साथ मन्त्रणा जे जसो भयो ।
उठ्ता फुस्सा हुने वस्तु लिएको त्यो सँगै गयो ॥३७॥

स्वप्नको देह हो मिथ्या अर्को देह छ वास्तव ।
स्वप्न देह सरी मिथ्या चित्तदृश्य अवास्तव ॥३८॥

जाग्रत् हो स्वप्नको हेतु जाग्रत्को स्वप्न कार्य हो ।
त्यसैले स्वप्न देख्नेको जाग्रत् सत्यसमान हो ।।३९।।

अप्रसिद्ध छ उत्पत्ति त्यसैले अज हो सब ।
असत्य वस्तु उत्पत्ति सत्यबाट असम्भव ।।४०।।

जाग्रत्का वस्तु देखेर स्वप्नमा वस्तु देखिने ।
स्वप्नका वस्तु देखेर जाग्रत्मा ती नदेखिने ।।४१।।

असत् त्यो हेतु बन्दैन असत् बन्दैन सत् पनि ।
सत्बाट सत्य निस्कन्न असत्ले हुन्न सत् पनि ।।४२।।

जाग्रत्मा जसरी अज्ञ पदार्थ सत्य मान्दछ ।
स्वप्नमा देखिने वस्तु स्वप्नमा सत्य ठान्दछ ।।४३।।

प्राप्ति आचारले गर्दा अजातिमा डराउने ।
गुरुले अज्ञका लागि उपदेश सुनाउने ।।४४।।

द्वैतको प्राप्तिले गर्दा विपरीत गए पनि ।
अजाति दोष लाग्दैन केही दोष भए पनि ।।४५।।

उपलब्धि र आचार स्वप्नको गजझैँ गरी ।
देखिनेमात्र हो मिथ्या रहँदैन सधैँभरि ।।४६।।

जन्मेजस्तो चलेजस्तो देखिन्छ वस्तु जो द्वय ।
अवस्तु अज हो नित्य स्थिर विज्ञान अद्वय ।।४७।।

सर्वथा चित्त जन्मन्न आत्मा जन्मन्न जो भनी ।
मान्दछन् भ्रममा ती ता पर्दैनन् कहिल्यै पनि ।।४८।।

घुमाउँदा अगुल्टो त्यो भास्छन् रूप अनेकन ।
त्यस्तै विज्ञान नै भास्छ ग्राह्यग्राहक भैकन ॥४९॥

जस्तै अलात अस्पन्द अभास अज बन्दछ ।
त्यस्तै विज्ञान अस्पन्द अभास अज बन्दछ ॥५०॥

घुम्दा अलातको भास हुन्नन् कारण बाहिरी ।
न घुम्दा पनि आभास पस्तैनन् त्यसमा छिरी ॥५१॥

द्रव्य अभावले गर्दा अलातबाट वस्तु ती ।
हुन्नन् उत्पन्न त्यस्तै नै हुन्नन् विज्ञानबाट ती ॥५२॥

चल्दा विज्ञान झुल्किन्न भास कारणले कुनै ।
अन्यत्र पनि जाँदैन पस्तैन उसमा पनि ॥५३॥

नहुँदा द्रव्य विज्ञानबाट भा कसरी हुने ?
कार्यकारणले शून्य आभास कसरी हुने ? ॥५४॥

द्रव्यको हेतु हो द्रव्य अर्को द्रव्यत्व चाहिने ।
आत्मामा छैन द्रव्यत्व अन्यत्व झन् कहाँ हुने ? ॥५५॥

न बाह्य वस्तुले चित्त बन्यो न बाह्य वस्तु नै ।
अतः निश्चय यो हुन्छ कार्यकारण हुन्न नै ॥५६॥

हेतु औ फलको इच्छा हुँदा तक छ यो भव ।
यी दुबै जब नासिन्छन् स्वतः नासिन्छ यो भव ॥५७॥

हेतु औ फलको इच्छा भएमा बढ्छ यो भव ।
हेतु औ फल आवेश नासिँदा नासिने भव ॥५८॥

व्यावहारिक आँखाले हुन्छन् पदार्थ उद्भव ।
पारमार्थिक आँखाले पदार्थ हुन् असम्भव ॥५९॥

जीव उत्पन्न नै हुन्न उत्पन्न हो भने पनि ।
माया भैँ जीवको जन्म त्यो माया पनि छैन नि ॥६०॥

मायाले जसरी मायी बीजात् अङ्कुर सिर्जन ।
गर्छ त्यस्तै छ यो नित्य नाशवान् पनि होइन ॥६१॥

अजन्मा धर्ममा नित्यानित्य वृत्ति र वर्ण नै ।
रहँदैनन् भने होला विवेक कसरी कुनै ॥६२॥

स्वप्नमा जसरी चित्तै द्वैत भैकन भास्तछ ।
जाग्रत्मा स्वैपरी चित्तै द्वैत भैकन भास्तछ ॥६३॥

स्वप्नमा अद्वयै चित्त भएर द्वैत चल्दछ ।
जाग्रत्मा अद्वयै चित्त द्वैत भैकन चल्दछ ॥६४॥

स्वप्नमा स्वप्न देख्नेले देख्छ घुम्दै दशैतिर ।
अण्डजस्वेदज प्राणी आफैँ अभिन्न ती तर ॥६५॥

दृश्य त्यो स्वप्न देख्नेको चित्तदेखि अभिन्न हो ।
वस्तुतः स्वप्न देख्नेको चित्त नै पनि दृश्य हो ॥६६॥

जाग्रत्मा त्यसको साक्षी दिशादश घुमीकन ।
अण्डजादि सबै जीव देख्ने गर्छ सबै दिन ॥६७॥

त्यो जाग्रत्चित्तको दृश्य चित्तदेखि अभिन्न हो ।
त्यस्तै नै चित्त जाग्रत्को द्रष्टादेखि अभिन्न हो ॥६८॥

जीवचित्त दुवै एक अर्काका मात्र दृश्य हुन् ।
प्रमाणशून्य तच्चित्तताका कारण गृह्य हुन् ॥६९॥

जसरी स्वप्नका जीव जन्मिन्छन् अनि मर्दछन् ।
त्यस्तै नै जीव जाग्रत्मा जन्मिन्छन् अनि मर्दछन् ॥७०॥

जस्तै मायिक यो जीव जन्मिन्छ अनि मर्दछ ।
त्यस्तै यी जीवले जन्म लिएर मर्नुपर्दछ ॥७१॥

मन्त्रादिसृष्ट जो जीव जन्मन्छ फेरि मर्दछ ।
त्यस्तै नै जीव जन्मन्छ अन्तमा फेरि मर्दछ ॥७२॥

वस्तुतः जीव जन्मन्न छैन सम्भावना कुनै ।
सत्य उत्तम यो नै हो जन्मन्न वस्तु नै कुनै ॥७३॥

चित्तस्पन्दन हुन् सारा ग्राह्यग्राहक यी स्वतः ।
चित्तमा विषयै छैनन् आत्मा हो चित्त वस्तुतः ॥७४॥

व्यावहारिक हुन् कल्प्य पारमार्थिक होइनन् ।
अन्यशास्त्रादिले व्यक्त कल्पना सत्य होइनन् ॥७५॥

अज कल्पित हो भन्नु पारमार्थिक होइन ।
संवृत्ति व्यवहारै हो जन्मन्छ सत्य होइन ॥७६॥

द्वैत आग्रहमात्रै हो द्वैतको छैन कारण ।
भन्ने बुझ्यो भने हुन्छ उस्को जन्मनिवारण ॥७७॥

चित्तले जब भेट्तैन उत्तमाधममध्यम ।
कारणाभावले गर्दा रोकिन्छ जन्मको क्रम ॥७८॥

निमित्तशून्य हो चित्त अनुत्पत्त्य र अद्वय ।
सधैँ अजात हो चित्त उसैको दृश्य हो द्वय ॥७९॥

निमित्तशून्य जानेर निमित्त नहुँदा अरू ।
विद्वान् शोकादि भै मुक्त बन्छ ब्रह्म स्वयं बरु ॥८०॥

असत्य द्वैतमा लागी चित्त प्रवृत्त बन्दछ ।
द्वैत नै छैन जानेर चित्त निवृत्त बन्दछ ॥८१॥

निवृत्त भै प्रवृत्तिमा नलाग्दा चित्त भै स्थिर ।
विद्वान्‌ले प्राप्य हो साम्य अज अद्वय सुस्थिर ॥८२॥

अनिद्र अज अस्वप्न आत्मा स्वयं प्रकाश हो ।
आफ्नै स्वभावले आत्मा नित्य प्रकाशमान हो ॥८३॥

त्यो आत्मा द्वैतले गर्दा ढाकिन्छ सजिलैसँग ।
त्यो छ अत्यन्त दुर्दर्श प्राप्य हो कष्टकासँग ॥८४॥

आत्मा छ, छैन, वा छैन छ, छैन छैन भन्दछन् ।
चल, स्थिर, दुवैरूप, अभाव मूर्ख ठान्दछन् ॥८५॥

चारै आग्रहले आत्मा सधैँ आवृत बन्दछ ।
असंस्पृष्ट भनी आत्मा जान्ने सर्वज्ञ बन्दछ ॥८६॥

पाई सर्वज्ञता आदि मध्य अन्त्यविहीनको ।
ब्राह्मण्यपद पाएर फेरि के खोज्न लाग्छ को ? ॥८७॥

हो विप्र विनयी उस्को शम हो त्यो स्वभावतः ।
दान्त्य नै दम हो, विद्वान् शममा पुग्छ अन्ततः ॥८८॥

उपलब्धिसँगै वस्तु भए त्यो हुन्छ लौकिक ।
उपलब्धि विना वस्तु भएमा शुद्ध लौकिक ।।८९।।

उपलब्धि तथा वस्तु अभाव त्यो सुषुप्ति हो ।
ज्ञान ज्ञेय र विज्ञेय यही मत सुविज्ञ हो ।।९०।।

ज्ञानका साथमा तीन ज्ञेयलाई क्रमैसँग ।
जल्ले जान्दछ ऊ बन्छ सर्वज्ञ सजिलैसँग ।।९१।।

हेय ज्ञेयसँगै प्राप्य पहिले जान्न योग्य हुन् ।
ज्ञेय बाहेकका वस्तु अविद्याकल्पितत्त्व हुन् ।।९२।।

सबै जीव स्वभावैले आकाशका समान हुन् ।
नानात्व तिनमा छैन सबै जीव अनादि हुन् ।।९३।।

सबै जीव स्वभावैले बोधरूप सुनिश्चित
हुन् भनेर समाधान भएमा मुक्ति निश्चित ।।९४।।

नित्य शान्त अजन्मा हो आत्मा प्रकृतिले स्वतः ।
विशुद्ध सम निर्भिन्न अज हो आत्मतत्त्वतः ।।९५।।

ती सधैँ भेदगामी हुन् तिनमा छैन शुद्धता ।
द्वैती हुन् भेदमा लाग्ने त्यसैले कृपणाः स्मृताः ।।९६।।

जो हुन्छ अज औ साम्य तत्त्वमाथि सुनिश्चित ।
त्यही हो परम ज्ञानी अज्ञ बुझ्दैन निश्चित ।।९७।।

आत्मामा स्थित सद्ज्ञान असङ्क्रान्त छ सर्वदा ।
असङ्क्रमणले गर्दा असङ्ग भनिने सदा ।।९८।।

विधर्मी वस्तुको सानो अणुमात्र भए पनि ।
असङ्ग अज्ञ बन्दैन आभङ्ग कसरी अनि ॥९९॥

आत्मा सधैँ छ निर्मुक्त शुद्ध बुद्ध स्वभावले ।
तथापि जानिने भन्छन् वेदान्ताचार्य आदिले ॥१००॥

अद्वैत ज्ञानमा हुन्नन् विषयादिक मिश्रित ।
आत्मा पनि कहीँ जान्न यो हैन बुद्धभाषित ॥१०१॥

दुर्दर्श अज गम्भीर शुद्ध, साम्य र उत्तम ।
अभेद पद जानेर यथाशक्ति गरौँ नमः ॥१०२॥

अन्तिम मङ्गलाचरण

अज पनि जनियोग प्राप्त ऐश्वर्यबाट
गति विनु गतिधारी बन्छ ली ढाँटबाट ।
विविध विषयधर्मी मूढद्वारा अगम्य
शरणगतहरूका ब्रह्म मेरा प्रणम्य ॥१॥

धेरै नै जन्मका ती कलुषित अति नै कर्मले ग्रस्त जीव
देखी सारै दयाले मथन पनि गरी बुद्धिलाई अतीव ।
हाम्रो कल्याणलाई निगमकन मथी झिक्नु भो ब्रह्मधाम
त्यस्ता पूज्याभिपूज्य स्वपरम गुरुमा नित्य गर्छु प्रणाम ॥२॥

जस्का प्रज्ञाख्य आभा सहजसँग मिली स्वान्तको अन्धकार
मेरो भो ध्वस्त सारा जनममरणको संसृति त्यो असार ।

पर्दा जस्का सदा नै चरणयुगलमा जो खुले ज्ञान आदि
त्यस्ता सन्तापहारी गुरुवरपदमा झुक्छु छोडी भ्रमादि ॥३॥

शान्तिपाठः

ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

ऐतरेयोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

ऐतरेयोपनिषत्कारिका

मनस्तापतमःशान्त्यै यस्य पादनखच्छटा ।
शरच्चन्द्रनिभा भाति तं वन्दे नीलचिन्मणिम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दध्याम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः!! शान्तिः!!!

आत्मामात्र थियो पैले एउटा नै सबैतिर ।
थिएनन् अन्य ऊदेखि बाहेक वस्तु आखिर ॥१॥

आत्माले लोकको सृष्टि गर्ने इच्छा लिईकन ।
उसले लोकको सृष्टि गर्न थाल्यो दनादन ॥२॥

लोकसृष्टि गरी सोका लोकपालहरू पनि ।
पञ्चभूतहरूबाटै बनायो पुरुषै अनि ॥३॥

इन्द्रियै तिनको स्थान अधिष्ठातादि देवता ।
गऱ्यो सिर्जन आत्माले क्रमैले सब सृष्टि ता ॥४॥

पिपासा र क्षुधा साथै आश्रयस्थानको सब ।
गाई अश्व गऱ्यो सृष्टि लिएनन् देवले तब ॥५॥

सिर्ज्यो पुरुष आत्माले स्वीकार देवले गरे ।
अङ्गप्रत्यङ्गमा सारा द्यौता ती खुशले सरे ॥६॥

गऱ्यो ईश्वरले अन्न-सर्जन क्रमले अनि ।
इच्छानुसार द्यौताले गरे ग्रहण ती पनि ॥७॥

परमात्मा पस्यो भित्र मूर्द्धाबाट शरीरमा ।
खडा भो जीवको भाव देखियो ब्रह्मभावमा ॥८॥

प्रसिद्ध हुनगो ब्रह्म इदन्द्र नाम सुन्दर ।
परोक्षरूपमा ज्ञानी इन्द्र नै भन्दछन् तर ॥९॥

परोक्षप्रिय हुन् प्रायः सम्पूर्ण देवतागण ।
प्रत्यक्ष मन पर्दैन इन्द्रादि देवताकन ॥१०॥

शिष्य –
ऐतरेय श्रुतिभित्र जीवको जन्मको क्रम ।
आएको छ सुनेको छु जान्न पाऊँ म निर्भ्रम ॥११॥

गुरु –
पैले पुरुषले गर्छ नारीमा वीर्यसिञ्चन ।
तत्पश्चात् बस्छ यो जीव गर्भभित्र पसीकन ॥१२॥

यै हो पुरुषको जन्म पहिलो श्रुति भन्दछ ।
यही नै शृङ्खला बढ्दै दृढ बन्धन बन्दछ ॥१३॥

द्वितीय जन्म हो गर्भदेखिन् बाहिर निस्कनु ।
तृतीय जन्म हो प्राणी मरेर फेरि जन्मनु ॥१४॥

सदा संसरणै गर्छ प्राणी जन्मन्छ मर्दछ ।
आत्मज्ञान जसै हुन्छ संसारबाट तर्दछ ॥१५॥

श्रीवामदेवले पैल्यै भनेथे गर्भबाट नै ।
सम्पूर्ण देवको जन्म जान्दछु भित्रबाट नै ॥१६॥

आत्मज्ञानी भई देह त्यागेर ऋषि ती पनि ।
गए मुक्त भई पार कृतकृत्य स्वयं बनी ॥१७॥

शिष्य –
वामदेव तरे पश्चात् नाना प्रश्नहरू उठे ।
उपास्य कुन हो आत्मा ? भन्दै विद्वान्हरू उठे ॥१८॥

प्राणी जोबाट नै देख्छ सुन्छ र गन्ध सुँघ्दछ ।
वाणी बोल्दछ सुस्वादु अस्वादु पनि जान्दछ ॥१९॥

यी सारा प्रश्नको ब्रह्मन् ! के दिन्छ श्रुति उत्तर ?
आज्ञा होस् सुन्न चाहन्छु म बस्तछु भई स्थिर ॥२०॥

गुरु –
आत्मा प्रज्ञान विज्ञान मनीषा हृदयै मन ।
संज्ञान धृति आज्ञान मति दृष्टि जूति जन ॥२१॥

मेधा मति स्मृति प्राण क्रतु काम तथा वश ।
सङ्कल्प यी सबै नै हुन् नाम प्रज्ञानका बुझ ॥२२॥

प्रज्ञानरूप आत्मा हो ब्रह्म, इन्द्र प्रजापति ।
सम्पूर्ण देवता पृथ्वी वायु आकाश नीर ती ॥२३॥

तेज यी पञ्च हुन् भूत क्षुद्र जीव र कारण ।
अण्डजादि सबै प्राणी स्थावरै अनि जङ्गम ॥२४॥

प्रज्ञानेत्र सबै यी हुन् प्रज्ञानैमा प्रतिष्ठित ।
प्रज्ञा नै हो लयस्थान प्रज्ञानै ब्रह्म निश्चित ॥२५॥

वामदेव भई ब्रह्म संसारबाट ती गए ।
इन्द्रियातीत स्वर्लोक गई अमर ती भए ।।२६।।

शिष्य –
गुरुबाट सुनेँ मैले महावाक्यहरू दुई ।
अझै छन् सुन्न बाँकी नै महावाक्यहरू दुई ।।२७।।

ब्रह्मन् ! ती पनि आज्ञा होस् यदि सुन्न हुने भए ।
मैले केवल सुन्दैमा मेरा दिनहरू गए ।।२८।।

गुरु –
आफ्नू नै वेदशाखाको महावाक्य सुनेपछि ।
सुन्नु पर्ने छ लाग्दैन महावाक्य अरू पछि ।।२९।।

अर्थका दृढता निम्ति छान्दोग्यश्रुतिको पनि ।
महावाक्य भनेँ मैले विना नियमले अनि ।।३०।।

विना नियम नै भन्छु महावाक्यहरू दुई ।
अति सङ्क्षिप्त भन्नेछु सुन ध्यानस्थ नै भई ।।३१।।

'प्रज्ञानं ब्रह्म' हो सौम्य ! ऋग्वेदश्रुतिवर्णित ।
प्रज्ञा नै ब्रह्म हो भन्ने बुझ्नु पर्दछ अर्थतः ।।३२।।

देखिन्न यसमा वार्ता आचार्य शिष्यमा कतै ।
श्रवणात्मक हो यद्वा अनुभूत्यात्मकै कतै ? ।।३३।।

यो स्पष्ट न हुँदा अङ्ग ! के हो ? भन्न म सक्तिनँ ।
प्रत्यवायी हुनुपर्छ दुःसाहस म गर्दिनँ ।।३४।।

यसका लागि हे वत्स ! ऐतरेय तिमी पढ ।
अर्थको दृढता निम्ति बुझेर नै तिमी बढ ।।३५।।

'अयम् आत्मा ब्रह्म' यो हो अथर्ववेदको जुन ।
माण्डूक्यश्रुतिका भित्र यो पर्छ शान्त भै सुन ।।३६।।

'प्रज्ञानं ब्रह्म' जस्तै नै देखिन्छ यसको स्थिति ।
त्यसैकारण आफैँ नै पढे जे सक्तछौ जति ।।३७।।

अधिकारविना बोल्नु सारै अनर्थ ठान्दछु ।
यत्तिमै बन सन्तुष्ट म मौन अब बन्दछु ।।३८।।

शान्तिपाठः

ॐ वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता मनो मे वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दध्याम्यृतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम् ।
ॐ शान्तिः ! शान्तिः!! शान्तिः!!!

तैत्तिरीयोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

तैत्तिरीयोपनिषत्कारिका

सर्वाशाध्वान्तनिर्मुक्तं सर्वाशाभास्करं परम् ।
चिदाकाशावतंसं तं सद्गुरुं प्रणमाम्यहम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिस्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तार-मवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

यस्माज्जातं जगत्सर्वं यस्मिन्नेव प्रलीयते ।
येनेदं धार्यते चैव तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥१॥

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।
व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ॥२॥

तैत्तिरीयकसारस्य मयाचार्यप्रसादतः ।
विस्पष्टार्थरुचीनां हि व्याख्येयं सम्प्रणीयते ॥३॥

शिष्य –
आचार्यकुलमा वेद पढी स्नातक भैकन ।
गृहस्थाश्रममा जाने उपकुर्वाणकाकन ॥४॥

दीक्षान्तदिनमा दिन्छन् उपदेश भनीकन ।
सुनिन्छ, कसले दिन्छन् उपदेश र के कुन ? ।।५।।

सुन्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! मन भो अति अस्थिर ।
यसबाट भई ज्ञान बुद्धि बन्ने छ सुस्थिर ।।६।।

गुरु –
अति राम्रो गऱ्यौ प्रश्न तिम्रो स्वागत गर्दछु ।
शिक्षावल्ली छ यो अंश सङ्क्षेपमा म भन्दछु ।।७।।

आचार्यकुलमा वेदवेदाङ्गादि पढेपछि ।
भई स्नातक विद्यार्थी घर जान्छ सिधै पछि ।।८।।

उपदेश दिने गर्छन् आचार्य उसका प्रति ।
गृहस्थाश्रम बन्ने छ सुसौम्य शुद्ध भै मति ।।९।।

आचार्य भन्दछन् सोम्य ! सत्य बोल्ने सधैँ गर ।
धर्माचरणका साथै स्वाध्याय सर्वदा गर ।।१०।।

गुरुमा दक्षिणा देऊ सन्तानको परम्परा ।
न टुटाऊ बिहा गर्नू जन्मिन्छन् वंश आँकुरा ।।११।।

माता पिता र आचार्य सम्मान तिनको गर ।
देवता तुल्य हुन् ती ता ती हुन् आदरका घर ।।१२।।

यसै प्रकारका धेरै उपदेश दिईकन ।
आचार्यले बिदा गर्छन् विद्यार्थीकन तत्क्षण ।।१३।।

शिष्य –
मुख्य मुख्य सुनेँ ब्रह्मन् ! उपदेशहरू पनि ।
तैत्तिरी श्रुतिका मुख्य ज्ञानांश भन्नुहोस् अनि ।।१४।।

गुरु –

ब्रह्मविद्[1] मुक्त भै जान्छ ब्रह्म सत्य अनन्त हो ।
बुद्धिरूपी गुफाभित्र बस्ने त्यो ब्रह्म ज्ञान हो ॥१५॥

ब्रह्मैबाट सबै सृष्टि हुन्छ संसार चल्दछ ।
जल्ले जान्दछ यो सारा निर्भ्रान्त मुक्त बन्दछ ॥१६॥

शिष्य –

अन्नको महिमा के छ कस्तो छ श्रुतिको मत ?
सारांशमा सुनौँ ब्रह्मन् ! सुन्न पाऊँ यथार्थतः ॥१७॥

गुरु –

अन्नबाटै प्रजा सारा जन्मन्छन् अनि बाँच्तछन् ।
अन्तमा अन्नमै सारा प्रजा गएर मिल्दछन् ॥१८॥

वेदले यसलाई नै 'अन्नं ब्रह्म' भनीकन ।
उपासनार्थ निर्देश श्रुति गर्छ चिरन्तन ॥१९॥

पैलो अन्नमयै कोश शरीर स्थूल चञ्चल ।
यसमै स्थित भै भोग्छ प्राणीले कर्मको फल ॥२०॥

शिष्य –

पाँच कोशहरू मध्ये हो अन्नमय कोश यो ।
गुरुजी ! अन्य चारोटा मन गर्दछ सुन्न यो ॥२१॥

गुरु –

सारा प्राणीहरू प्राणै गरी प्राणन बाँच्तछन् ।
दोस्रो प्राणमयै कोश यसैले सब चल्दछन् ॥२२॥

प्राण नै ब्रह्म हो यस्को तिमी गर उपासन ।
श्रुतिले स्प्ष्ट नै भन्छ यसैको गर चिन्तन ॥२३॥

---

१. ब्रह्मविदाप्नोति परम्, सत्यं ज्ञामनन्तं ब्रह्म । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।१।१

तेस्रो मनोमयै कोश यै हो ब्रह्म भनीकन ।
उपासनार्थ निर्देश श्रुति गर्छ चिरन्तन ॥२४॥

तर यो मन सक्तैन ब्रह्मको गर्न चिन्तन ।
[२]वाणीका साथ फर्कन्छ बस्छ मौन भईकन ॥२५॥

विज्ञानमय हो कोश यसैले ज्ञान गर्दछ ।
यो चौथो कोश हो यल्ले विवेक नित्य गर्दछ ॥२६॥

विज्ञान ब्रह्म हो यो नै जान्दा प्रमादहीन भै ।
मान्छे निष्पाप भै भोग्छ मृत्युका पछि भोग नै ॥२७॥

आनन्दमय हो कोश पाँचौँ आनन्दवर्धन ।
यसैका लागि नै प्राणी सर्वदा गर्छ चिन्तन ॥२८॥

[३]पुरुषाकार आनन्द प्रिय हो यसको शिर ।
मोद हो दाहिने पक्ष देब्रे प्रमोद हो तर ॥२९॥

आनन्द त्यसको आत्मा प्रतिष्ठा ब्रह्मपुच्छ हो ।
पञ्चकोश यिनै नै हुन् यी जान्नु मुख्य जान्नु हो ॥३०॥

ज्ञानीले ब्रह्म सत् भन्छन् अज्ञानी भन्दछन् असत् ।
सबैका भित्रमा बस्छ ब्रह्म आत्मा भएर सत् ॥३१॥

शिष्य –

गुरुजी ! कसरी ब्रह्म स्वयं आत्मा बनीकन ।
सबैका स्वान्तमा बस्छ आज्ञा होस् सुन्न भो मन ॥३२॥

---

२. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।४।१

३. तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।५।१

गुरु –

चाहे ती [४]परमात्माले धेरै होऊँ भनीकन ।
तपस्या नै गरी पैले गरे यो सब सिर्जन ॥३३॥

रचेर सब यो सृष्टि यसैभित्र पसीकन ।
मूर्तामूर्त सबै भित्र भरिए चिति भैकन ॥३४॥

शिष्य –

गुरुजी ! भन्दछन् पैले थियो असत् सबैतिर ।
यसैले नै गर्‍यो सृष्टि स्थूल सूक्ष्म चराचर ॥३५॥

असत्‌बाट कुनै सृष्टि कसरी हुन सक्तछ ?
शून्यवादीहरूको यो सिद्धान्तभित्र पर्दछ ॥३६॥

गुरु –

बौद्धसिद्धान्त यो हैन यो हो सिद्धान्त वेदको ।
परोक्षरूपले हुन्छ यहाँ वर्णन सृष्टिको ॥३७॥

[५]सृष्टिका पहिले सारा अव्याकृत असत् थियो ।
त्यै अव्याकृत सत्‌बाटै सारा यो सृष्टि सिर्जियो ॥३८॥

विवर्तित भई ब्रह्म नामरूपात्मकै भई ।
असत्‌नामक सद्‌ब्रह्म फैलिन्छ सृष्टिमा गई ॥३९॥

त्यही सुकृत सद्‌ब्रह्म बुझ्नू निश्चय हो रस ।
यही नै रस पाएर आनन्दी बन्छ मानिस ॥४०॥

---

४. सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोऽतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।६।१

५. असद्वा इदमग्र आसीत्, ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत । तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते । यद्वै तत्सुकृतं रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । – तैत्तिरीयोपनिषद् २।७।१

ब्रह्मकै भयले वायु चल्छ सूर्य उदाउँछ ।
चल्दछन् अग्नि ती इन्द्र मृत्यु सर्वत्र धाउँछ ॥४१॥

शिष्य –

आनन्द ब्रह्म हो विद्वन् ! त्यो कल्ले कति पाउँछ ?
कसले कुन मात्रामा आनन्द ली रमाउँछ ॥४२॥

गुरु –

अति नै योग्य यो प्रश्न गर्‍यौ स्वागत गर्दछु ।
अत्यन्त सूक्ष्म छोटोमा सङ्केतमात्र गर्दछु ॥४३॥

साधु स्वभावसम्पन्न युवादेखि सबैसँग ।
ब्रह्माजीतक आनन्द बढ्दै जान्छ क्रमैसँग ॥४४॥

लामो छ यसको चर्चा धेरै व्याख्या म गर्दिनँ ।
तैत्तिरीय तिमी आफैँ पढ धेरै म लेख्तिनँ ॥४५॥

मात्रा आनन्दको जान्न ध्यान देऊ तिमी अनि ।
पढ्नू उपनिषद् दोटै तैत्तिरीय बृहत् पनि ॥४६॥

शिष्य–

आनन्द ब्रह्म जान्नाले ब्रह्मन् ! के फल मिल्दछ ?
कस्तो अनुभवै हुन्छ ? अरू के श्रुति भन्दछ ? ॥४७॥

गुरु –

त्यो ब्रह्म जान्न गाह्रो छ कसले जान्न सक्तछ ?
जहाँबाट मनै साथ वाणी[६] फर्केर आउँछ ॥४८॥

---

६. यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन ॥ – तैत्तिरीयोपनिषद् २।९।१

त्यस्तो त्यो ब्रह्म आनन्द जसले जब जान्दछ ।
ज्ञानी ब्रह्मज्ञ विद्वान् त्यो कहिल्यै न डराउँछ ॥४९॥

शिष्य –
भृगुले ब्रह्मजिज्ञासा गरे वरुणका सँग ।
म सोही ब्रह्मजिज्ञासा गर्छु ब्रह्मज्ञका सँग ॥५०॥

गुरु –
पिता वरुणका साथ छोरा भृगु गईकन ।
जिज्ञासा ब्रह्मको राखे उपसत्ति गरीकन ॥५१॥

भृगुले के गरे प्रश्न के दिए अनि उत्तर ।
उनैबाट सुनौँ सोम्य ! दुवैका प्रश्न-उत्तर ॥५२॥

वरुणभृगुसंवाद

भृगु –
भगवन् ! ब्रह्मज्ञानार्थ आएको छु कृपा गरी ।
दिनुहोस् ब्रह्मको ज्ञान पर्नेँ म पाउमा परी ॥५३॥

वरुण –
अन्न प्राण सँगै चक्षु मन वाक् सब यी बुझ ।
यी ब्रह्मज्ञानका द्वार सबै हुन् क्रमले बुझ ॥५४॥

[७]जसबाट सबै भूत जन्मन्छन् अनि बाँच्तछन् ।
अन्तमा नाश भै फेरि उसैमा लीन बन्दछन् ॥५५॥

त्यसैलाई तिमी जान जिज्ञासा उसकै गरे ।

गुरु –
पाई वरुणको शिक्षा तपस्या भृगुले गरे ॥५६॥

---

७. यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति, तद्विजिज्ञासस्व, तद्ब्रह्मेति । – तैत्तिरीयोपनिषद् ३।१।१

भने वरुणले अन्न प्राण पश्चात् भने मन ।
विज्ञान अनि आनन्द यी हुन् ब्रह्म भनीकन ॥५७॥

यिनैको गर जिज्ञासा यिनैबाट चराचर ।
जन्मन्छन् यिनमै बाँच्छन् अन्तमा मिल्दछन् तर ॥५८॥

भृगुले क्रमले सारा अन्नादि ब्रह्मरूपले ।
जानेर अन्तमा जाने ब्रह्म त्यो आत्मरूपले ॥५९॥

ब्रह्मको जसले गर्छ इच्छा जान्न दिई मन ।
सारा साधन अन्नादि जानोस् ब्रह्मै भनीकन ॥६०॥

त्यसका लागि हुन् सारा करणादिक साधन ।
तपले तिनको हुन्छ संशुद्धि र प्रसाधन ॥६१॥

तैत्तिरिश्रुतिको सारा सारसङ्क्षेपमा सब ।
भनेँ मननका साथै गर ध्यान तिमी अब ॥६२॥

सुनेर मात्र जानिन्न मननै निदिध्यासन ।
गर्नुपर्दछ हे सोम्य ! ब्रह्माभ्यास र चिन्तन ॥६३॥

विधिपूर्वक स्वाध्याय आफ्नू नै वेदको गर ।
गुरूपदेश सत्शास्त्र नबिर्से सोम्य ! ती तर ॥६४॥

तिम्रो कल्याण होस् सोम्य ! ब्रह्मज्ञान गरीकन ।
तिमी ब्रह्म भई जाऊ काटी संसारबन्धन ॥६५॥

❀

शान्तिपाठः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

❀

श्वेताश्वतरोपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

श्वेताश्वतरोपनिषत्कारिका

नित्यानन्दं निराधारं निखिलाधारमव्ययम् ।
निगमाद्यगतं नित्यं नीलकण्ठं नमाम्यहम् ॥

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै, तेजस्वि नावधीतमस्तु, मा विद्विषामहै ।

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

शिष्य –

गुरुजी ! ब्रह्म कस्तो छ जो जगत्को छ कारण ?
कोबाट जन्मिएका हौँ ? कोबाट चल्छ जीवन ? ॥१॥

कहाँ स्थित छ सद्ब्रह्म ? सुख दुःख दिलाउँछ ?
अनुवर्तन कोबाट भई प्रेरित गर्दछ ? ॥२॥

गुरु –

जगत्कारण ब्रह्मै हो काल स्वभाव होइनन् ।
आफ्ना नै कर्मकाद्वारा सुखदुःखादि आउँछन् ॥३॥

ऋषिले ध्यानकाद्वारा ब्रह्मै कारण हो भने ।
कारणब्रह्मलाई नै चक्रका रूपमा गने ॥४॥

पाँच छन् [1]जलका स्रोत धारा छन् पाँच ती सब ।
उद्गमस्थान छन् पाँच छन् उग्र वक्र ती सब ॥५॥

---

१. पाँच ज्ञानेन्द्रिय, पाँच महाभूत, पाँच कर्मेन्द्रिय, पाँच शब्दादि विषय, गर्भदुःख, जन्मदुख, जरादुःख, व्याधिदुःख र मरणदुःख, अविद्या, अस्मिता राग, द्वेष र अभिनिवेश ।

जसमा पाँच छन् प्राण ती तरङ्ग समान हुन् ।
पाँचोडै ज्ञानको मूल मनै हो श्रुति भन्दछन् ॥६॥

जसमा भुमरी पाँच दुःखौघ पाँच दुर्द्धर ।
पाँचोडै पर्वले युक्त नदी संसार दुस्तर ॥७॥

शिष्य –
बुझ्नै मुस्किल भो ब्रह्मन् ! प्रहेलिका समान भो ।
जिज्ञासा ब्रह्मकै गर्छु आज्ञा होस् ब्रह्म नै प्रभो ! ॥८॥

गुरु –
भिन्नै हो परमात्मा त्यो भिन्नै म हुँ भनीकन ।
ब्रह्मका चक्रमा घुम्छ सधैँ यो जीव फन्फन ॥९॥

जहिले जीवले बुझ्छ 'मै हुँ ब्रह्म' भनीकन ।
त्यो ब्रह्म नै भईहाल्छ नासिन्छन् भवबन्धन ॥१०॥

माया र उसका कार्यदेखि ब्रह्म सधैँ पर ।
भोक्ता, भोग्य नियन्ता छन् यसैमा नै निरन्तर ॥११॥

ब्रह्मको महिमा जानी ब्रह्मज्ञान गरीकन ।
दुश्चक्रबाट भै मुक्त हुन्छन् ब्रह्म सनातन ॥१२॥

क्षराक्षर दुबै साथ व्यक्ताव्यक्त भईकन ।
गर्दछन् परमात्माले विश्व पालन पोषण ॥१३॥

अज्ञानी जीवले भोग्छ पाशो बन्दछ बन्धन ।
सर्वज्ञ परमात्मा हो पाशनिर्मुक्त कञ्चन ॥१४॥

शिष्य –
जीव ईश्वरका साथै माया प्रकृतिमा पनि ।
विलक्षणहरू के हुन् ? सुन्न पाऊँ म ती पनि ॥१५॥

गुरु –

समर्थ सर्व सर्वज्ञ अजन्मा बुझ ईश्वर ।
असमर्थ र अल्पज्ञ अजन्मा जीव हो तर ॥१६॥

अजा प्रकृति हो यौटी भोग्यसामानकी घर ।
अनन्त र अकर्ता हो आत्मा विश्वात्म हो तर ॥१७॥

जीवले जहिले बुझ्छ ब्रह्मरूप सबै भनी ।
कृतकृत्य भई हाल्छ तर्छ ब्रह्म स्वयं बनी ॥१८॥

शिष्य –

ब्रह्मको ज्ञान वा ध्यान गरे के फल मिल्दछ ?

गुरु –

ब्रह्मको ज्ञानकाद्वारा अविद्या क्लेश हट्तछ ॥१९॥

क्लेश नाश जसै हुन्छ जन्मृत्यु हराउँछ ।
आत्मकाम भई जीव कैवल्यपद पाउँछ ॥२०॥

शिष्य –

तीनोटा ब्रह्म बारेमा श्रुति उल्लेख गर्दछ –
भनी वक्ताहरू भन्छन् के यो सत्य ठहर्दछ ? ॥२१॥

गुरु –

[२]स्वात्मामा स्थित सद्ब्रह्म सर्वदा जान्नुपर्दछ ।
ज्ञातव्य अरू योभन्दा क्यै छैन मान्नुपर्दछ ॥२२॥

---

२. एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं, नातः परं वेदितव्यं हि किञ्चित् ।
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा, सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥
– श्वेताश्वतरोपनिषद् १।१२

भोक्ता हो जीव हे सोम्य ! जगत् हो भोग्य मायिक ।
हो प्रेरक स्वयं साक्षी हो ईश्वर अमायिक ॥२३॥

यो माथि भनियो तीन भोक्ता भोग्य जगत् जुन ।
ती तीनै रूप हो साक्षात् पूर्ण ब्रह्म सनातन ॥२४॥

विवर्तित भई भास्छ नानारूप लिईकन ।
अद्वैत ब्रह्म मात्रै हो सर्वरूप निरञ्जन ॥२५॥

स्पष्ट नै श्रुतिले भन्छ 'नेह नानास्ति किञ्चन ।'
तीनोटा ब्रह्म जो भन्छ त्यो हो अज्ञ अकिञ्चिन ॥२६॥

शिष्य –

सबै उपनिषद्भित्र ओङ्कारको छ वर्णन ।
यसमा पनि हे ब्रह्मन् ! होला ओङ्कारवर्णन ? ॥२७॥

गुरु –

जसरी काठका भित्र सूक्ष्म भै अग्नि बस्तछ ।
त्यस्तै नै देहमा आत्मा ओङ्कारत्वेन बस्तछ ॥२८॥

देहै अरणि हो ठान्नू प्रणवै उत्तरारणि ।
ध्यानमन्थनकाद्वारा देख्नू स्वात्मस्थ चिन्मणि ॥२९॥

जसरी तिलमा तेल दहीमा घिउका सरी ।
सत्यले तपले आत्मा देखिन्छ स्वान्तमा परी ॥३०॥

शिष्य –

सविताको अनुज्ञा ली ध्यानयोग गरीकन ।
मुमुक्षु कसरी ब्रह्मज्ञान गर्छ चिरन्तन ? ॥३१॥

गुरु –

हिरण्यगर्भका माथि बृहत् ब्रह्म सनातन ।
प्रत्येक देहमा बस्छ द्रष्टा गूढ भईकन ॥३२॥

त्यही नै ब्रह्म जानेर जीव अमर बन्दछ ।
परोक्षरूपमा यो नै श्रुति सर्वत्र भन्दछ ॥३३॥

शिष्य –

अनुभूति गर्‍यो कल्ले ? व्यक्त त्यो कसरी भयो ?
जिज्ञासा अझ बढ्दो छ सुन्न पाए हुने थियो ॥३४॥

गुरु –

ऋषि ती मन्त्रदर्शीले अज्ञानातीत ब्रह्मको ।
गरी ज्ञान भनेथे जे सोही नै सुन्नु हो निको ॥३५॥

ऋषि –

अज्ञानातीत [३]आदित्यरूप ब्रह्म म जान्दछु ।
साक्षात्कार गरी सोही जितिन्छ मृत्यु मान्दछु ॥३६॥

योभन्दा अन्य क्यै छैन मोक्षको मार्ग सुन्दर ।
साक्षात्कार गरी मान्छे हुन्छ ब्रह्म परात्पर ॥३७॥

शिष्य –

गुरुजी ! कसरी ब्रह्म जानेर जीव तर्दछ ।
स्पष्ट पारेर आज्ञा होस् जिज्ञासा शिष्य गर्दछ ॥३८॥

---

३. वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।
तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ३।८

गुरु –

ऊभन्दा अन्य उत्कृष्ट छैन त्यसैगरी अनि ।
ऊभन्दा स्यानु वा ठूलो छैन वस्तु कुनै पनि ॥३९॥

अद्वितीय यही ब्रह्म द्योतनात्मक भैकन ।
वृक्षझैँ स्थिर भै बस्छ जगत्मा व्याप्त भैकन ॥४०॥

अङ्गुष्टमात्र आत्मा त्यो बस्छ अन्तरमा गई ।
ज्ञानाधिपति हो बस्छ हृदयस्थ सधैँ भई ॥४१॥

मनबाट अभिक्लृप्त आत्मा हृत्भित्र बस्तछ ।
त्यो आत्मा जसले बुझ्छ सदा अमृत बन्दछ ॥४२॥

सहस्र शिर छन् जस्का सहस्र नेत्र पाउ छन् ।
भूमिलाई सबैतर्फ घप्प ढाकेर बस्तछन् ॥४३॥

अथवा नाभिका माथि दश अङ्गुल नापको ।
हृत्मा बस्तछ चित् आत्मा जीवात्मा भइ जीवको ॥४४॥

सर्वात्मभावले आत्मा गरी वर्णन यो श्रुति ।
क्रमैले गर्छ अन्तस्थ आत्माको अब संस्तुति ॥४५॥

हात पाउ विना ब्रह्म दौडन्छ र समाउँछ ।
नेत्रहीन भई देख्छ ऊ विनाकान सुन्दछ ॥४६॥

वेद्य जान्दछ सम्पूर्ण जानिन्न ऊ कसै पनि ।
सबैको आदि हो पूर्ण भनिन्छ त्यो महान् भनी ॥४७॥

स्यानोभन्दा निकै स्यानो ठूलोभन्दा ठुलो अति ।
जीवको स्वान्तमा बस्छन् भोगसङ्कल्पशून्य ती ॥४८॥

जल्ले जान्दछ आत्मा त्यो विधाताको प्रसाद भै ।
ईश्वरै रूपले देख्छ तर्छ त्यो शोकहीन भै ।।४९।।

ऋषि ती मन्त्रद्रष्टाको अनुभूति लिईकन ।
श्रुतिले गर्छ साक्षात् ती ऋषिको भाव वर्णन ।।५०।।

ब्रह्मवादीहरू भन्छन् जन्मन्न ब्रह्म जो भनी ।
नित्य हो ऊ जराशून्य पुरातन स्वयं अनि ।।५१।।

विभु सर्वज्ञ सर्वात्मा ब्रह्मलाई म जान्दछु ।
अज्ञले जान्न सक्तैन सर्वथा त्यो म मान्दछु ।।५२।।

शिष्य –

सृष्टि स्थिति तथा जस्मा लय हुन्छ सबै तर ।
त्यो सर्वरूप आत्मा हो त्यो भिन्न अन्य के छ र ? ।।५३।।

आज्ञा होस् अब आत्माकै महिमा सारमा अरू ।
गुरुजी ! सुन्न चाहन्छु छोडी सामान्य ती अरू ।।५४।।

गुरु –

आत्मा हो अग्नि आदित्य वायु हो चन्द्रमा पनि ।
आत्मै हो शुद्ध चिद् ब्रह्म पानी हो र प्रजापति ।।५५।।

[४]आत्मा पुरुष हो स्त्री हो कुमारी र कुमार हो ।
वृद्ध हो दण्ड ली हिँड्ने आत्मा त्यो विश्वरूप हो ।५६।।

शिष्य –

भन्नोस् प्रकृतिका साथ सम्बन्ध जीवको अब ।
छान्दोग्यश्रुतिमा व्यक्त अन्नप्रकृति वैभव ।।५७।।

---

४. त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी ।
त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः ।।–श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।३

गुरु –

अजा छन् एउटी राती सेती काली विचित्रकी ।
आफ्नै स्वरूपका जस्ता आमा हुन् पुत्रपौत्रकी ॥५८॥

अजाको अज यौटा छ गरी सेवन भोग्दछ ।
अर्को अज छ ऊ भुक्तभोगाको त्याग गर्दछ ॥५९॥

शिष्य–

बुझ्न मुस्किल भो ब्रह्मन् ! अजा र अज हुन् कुन ?
शुक्लकृष्णादि के के हुन् ? स्पष्ट गर्नु हओस् पुनः ॥६०॥

गुरु –

अजा प्रकृति हो माया अज हुन् जीव ईश्वर ।
शुक्ललोहितकृष्णौ हुन् तीनोटा गुण नश्वर ॥६१॥

बिस्तार बुझ्न हे सौम्य ! छान्दोग्योपनिषद् पढ़ ।
सक्छौ शङ्करको भाष्य तिमी मन दिई पढ ॥६२॥

एउटा वृक्षमा बस्छन् समान दुइटा चरा ।
नखाई एउटा बस्छ अर्को खाएर नै बरा ॥६३॥

शिष्य–

बुझिएन गुरो ! भन्नोस् के हुन् ती दुइटा चरा ?
किन खाँदैन यौटाले अर्को खाएर नै बरा ? ॥६४॥

गुरु –

देह हो वृक्ष बस्ने हुन् जीव ईश्वर हुन् चरा ।
ईशले हेर्छ खाँदैन खाने त्यो जीव हो चरा ॥६५॥

मोहग्रस्त भई जीव गरेर शोक बस्त छ ।
शोकहीन भई बस्छ साक्षी अत्यन्त मस्त छ ॥६६॥

[5]माया प्रकृति हो जान्नु मायी ती हुन् महेश्वर ।
सोकै अवयवैद्वारा जगत् सम्पूर्ण व्याप्त छ ॥६७॥

शिष्य–
ज्ञानले परमात्माको शान्ति प्राप्त र बन्धन ।
नाश हुन्छ भने ब्रह्मन् ! कसरी भन्नुहोस् पुनः? ॥६८॥

गुरु –
सूक्ष्मभन्दा निकै सूक्ष्म मध्ये कलिलमा स्थित ।
विश्वस्रष्टा परब्रह्म अनेकरूप विस्तृत ॥६९॥

संसारी भोगका दाता शिवज्ञान गरीकन ।
शान्ति पाउँछ जीवात्मा काटिन्छन् कर्मबन्धन ॥७०॥

ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान गर्न त्यो चक्षु मन्दछ ।
हृदयस्थित आत्मा त्यो जानी अमृत बन्द छ ॥७१॥

हिरण्यगर्भभन्दा छ उत्कृष्ट जो परात्पर ।
त्यै परब्रह्ममा बस्छन् विद्याऽविद्या निरन्तर ॥७२॥

अविद्या क्षर हो नाशी विद्या अमृत वस्तुतः ।
दुवै शासन ऊ गर्छ भिन्नै बसेर तत्त्वतः ॥७३॥

आत्मा हो वेदको गुह्यभाग उपनिषद्स्थित ।
वेदवेद्य त्यही आत्मा ब्रह्माले जान्दछन् स्वतः ॥७४॥

रुद्रादि देवका साथै जान्दथे ऋषिले पनि ।
जसले जान्दथे ब्रह्म तर्थे अमर ती बनी ॥७५॥

---

५. मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम् ।
तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥ –श्वेताश्वतरोपनिषद् ४।१०

विज्ञानात्मा न ता [६]स्त्री हो न हो पुरुष नै तर ।
न नपुंसक नै त्यो हो त्यो आत्मा हो परात्पर ॥७६॥

जो जो शरीर यो लिन्छ अध्यासजन्य तत्त्वतः
तद् तद् रूप भई हुन्छ विज्ञानात्मा सुरक्षित ॥७७॥

गैरो संसारका माझ अनाद्यन्त सनातन ।
विश्वस्रष्टा अजै जानी बन्छ निर्मुक्त बन्धन ॥७८॥

शिष्य–
कसैले भन्दछन् सृष्टि कालादिबाट नै हुने ।
ईश्वरैबाट यो सृष्टि हे ब्रह्मन् ! अथवा हुने ? ॥७९॥

गुरु –
स्वभाव भन्दछन् कोही कसैले कालकारण ।
मोहग्रस्त सबै ती हुन् जान्दैनन् ठीक कारण ॥८०॥

ब्रह्मको महिमा साँच्चै ज्ञानीले मात्र जान्दछ ।
लोकमा जसका द्वारा यो ब्रह्मचक्र घुम्दछ ॥८१॥

शिष्य–
गर्ने चिन्तन हे ब्रह्मन् ! कसरी परमेशको ।
आज्ञा होस् महिमा साथै स्वरूप त्यस ईशको ॥८२॥

गुरु –
जोद्वारा सर्वदा व्याप्त सारा यो छ चराचर ।
कालको पनि कर्ता हो ज्ञानस्वरूप ईश्वर ॥८३॥

---

६. नैव स्त्री न पुमानेष न चैवायं नपुंसकः ।
यद्यच्छरीरमादत्ते तेन तेन स रक्ष्यते ॥ –श्वेताश्वतरोपनिषद् ५।१०

निष्पाप गुणले युक्त सर्वज्ञ सर्वकारण ।
विवर्तित भई ब्रह्म देखिन्छ विश्व भैकन ॥८४॥

सर्वात्मरूपमा सौम्य ! अति निश्चल भैकन ।
अचिन्त्य परमात्माको गर्नुपर्दछ चिन्तन ॥८५॥

शिष्य–
अविद्या कर्म हो यल्ले बाँधिन्छन् अज्ञ निश्चित ।
कर्मसाधन हे ब्रह्मन् ! कसरी हुन्छ वस्तुतः ? ॥८६॥

गुरु –
सत्वादि गुणले युक्त गरेर कर्म ती तर ।
कर्मको फल ब्रह्मैमा समर्पण तिमी गर ॥८७॥

कृतकर्म र पैलेका कर्मको नाश भैकन ।
मुमुक्षु मुक्त भै जान्छ नष्ट भै भवबन्धन ॥८८॥

शिष्य–
ब्रह्मज्ञ कसरी आफ्नू अनभूति बताउछन् ?
भन्नु होस् गुरुजी ! ज्ञानी कसरी मुक्ति पाउछन् ? ॥८९॥

गुरु –
ती ईशका महा ईश देवका परमेश्वर ।
पतिका पति सद् आत्मा अव्यक्तदेखि हुन् पर ॥९०॥

विश्वेश परमात्मा त्यो स्तवनीय परात्पर ।
अचिन्त्य देव सद्ब्रह्म जान्दछौँ जगदीश्वर ॥९१॥

हस्तामलकवत् फेरि श्रुतिका मन्त्रले पुनः ।
मोक्षार्थ परमज्ञान साक्षात् गर्दछ वर्णन ॥९२॥

प्राणी सम्पूर्णका भित्र एउटै देव बस्तछ ।
सर्वव्यापक सर्वात्मा भूतात्मा नित्य बस्तछ ॥९३॥

कर्मको हो अधिष्ठाता प्राणीको अन्तरात्म हो ।
साक्षी द्रष्टा सबैको नै शुद्ध निर्गुण चेत हो ॥९४॥

नित्यमा नित्य हो ब्रह्म चेतमा चिति चेतन ।
अद्वितीय भई दिन्छ धेरैमा भोगसाधन ॥९५॥

हो साङ्ख्ययोगले गम्य ज्ञातव्य सर्वकारण ।
त्यही नै देव जान्नाले हुन्छ बन्धनिवारण ॥९६॥

न त्यहाँ सूर्य नै भास्छ न भास्छन् चन्द्रतारका
चम्कन्छ न त विद्युत् नै हुन्न अग्नि प्रकाशक ॥९७॥

प्रकाशत ब्रह्मकै पाई सारा हुन्छन् प्रकाशित ।
ब्रह्मकै भास पाएर सम्पूर्ण सृष्टि भासित ॥९८॥

शिष्य–
श्रुतिले [७]देव जानेर मुमुक्षु मुक्त बन्दछ ।
अरू साधन छैनन् र ? श्रुति त्यै किन भन्दछ ? ॥९९॥

गुरु –
सारा भुवन मध्येमा एउटै ब्रह्म हंस छ ।
अन्तःकरणमा त्यो नै आत्मा भै जीव बस्त छ ॥१००॥

---

७. क. नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां... ।
ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ – श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१३
ख. तमेव विदित्वाति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ।
– शु.यजुर्वेदः ३१।१८ श्वेताश्वतरोपनिषद् ।६।१५

साक्षात्कार गरी ब्रह्म मुमुक्षु मुक्त बन्दछ ।
अर्को बाटो कुनै छैन श्रुतिले सत्य भन्दछ ॥१०१॥

शिष्य–
ब्रह्मज्ञान गरी सोझै ज्ञानी मुक्त हुने भए ।
अरू साधन हे ब्रह्मन् ! अर्थहीन हुने भए ॥१०२॥

गुरु –
अरू साधन हुन् बाह्य साक्षात् साधन बोध हो ।
त्यही नै बोधका लागि शरणागति एक हो ॥१०३॥

यही नै श्रुतिले दिन्छ प्रार्थना त्यो मुमुक्षुको ।
शरणागति हो मुख्य साक्षात् प्राप्तव्य मोक्षको ॥१०४॥

[८]सृष्टिका आदिमा जल्ले ब्रह्माको सिर्जना गऱ्यो ।
ब्रह्मका निम्तिमा जल्ले प्रवृत्त वेदको गऱ्यो ॥१०५॥

बुद्धिप्रकाश गर्ने जो त्यै ज्योतिर्मय देवको ।
गई शरणमा पर्छु यै इच्छा म मुमुक्षुको ॥१०६॥

शिष्य –
साक्षात्कारण हो ज्ञान महावाक्य भनीकन ।
शास्त्राचार्यहरू भन्छन् अरू हुन् बाह्य साधन ॥१०७॥

८.क. यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥
– श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१८

ख. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥
– बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

ग. तमेवैकं जानथ आत्मानम् । – मुण्डकोपनिषद् २।२।५

यसमा स्पष्ट पारेर आज्ञा होस् गुरुजी ! अब ।
शङ्का संशय जे जे छन् समाधान बनून् सब ॥१०८॥

गुरु –

राम्रो प्रश्न गऱ्यौ सौम्य ! यहाँसम्म प्रदर्शित ।
सृष्ट्यादिकार्यले बुझ्ने तटस्थ लक्ष्यलक्षित ॥१०९॥

श्रुतिले यसरी गर्छ साक्षात्स्वरूप वर्णन ।
ब्रह्मको खास यै नै हो बुझ स्वरूपलक्षण ॥११०॥

त्यो ब्रह्म सत् [९]कलाहीन क्रियाहीन र शान्त हो ।
अनिन्द्य नित्य निर्लेप अमृतात्मक सेतु हो ॥१११॥

काष्ठ इन्धन सम्पूर्ण जलेर भस्म भैकन ।
रहेको दीप्त आगो झैँ ब्रह्मज्योति सनातन ॥११२॥

शिष्य–

ब्रह्मज्ञानविना ब्रह्मन् ! निवृत्त दुःख हुन्न र ?
अरू साधनले कैल्यै मुमुक्षु मुक्त हुन्न र ? ॥११३॥

गुरु –

जैले मनुष्य [१०]आकाश छालाझैँ बेर्न सक्त छ ।
ब्रह्मज्ञानविना तैले मुमुक्षु तर्न सक्तछ ॥११४॥

शिष्य–

श्वेताश्वतरविद्याको सुसम्प्रदाय अन्तमा ।
अधिकारी हुने को हो ? सुन्न पाउँ उपान्तमा ॥११५॥

---

९. निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।
अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ –श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।१९

१०. यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः ।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ –श्वेताश्वतरोपनिषद् ६।२०

गुरु –

श्वेताश्वेतरले देवप्रसाद र तपै गरी ।
गरेथे ब्रह्मको ज्ञान सम्प्रदाय गयो सरी ॥११६॥

दिएथे ऋषिमा पैले सद्ज्ञान ब्रह्मतत्त्व यो ।
अत्याश्रमी र संन्यासी ज्ञानीमा क्रमले गयो ॥११७॥

शिष्य–

कसले सुन्नु यो हुन्न कल्लाई भन्नु हुन्न यो ?
गुरुजी ! त्यो कुरा मैले सुन्न पाए हुने थियो ॥११८॥

गुरु –

जसको चित्त रागादि मलले छ प्रदूषित ।
पुत्रशिष्य नभाकोमा नदिनू यो सुनिश्चित ॥११९॥

द्यौतामा जसले श्रद्धा भक्ति अत्यन्त राख्तछ ।
त्यस्तै नै गुरुमा भक्ति श्रद्धा राखिनुपर्दछ ॥१२०॥

ब्रह्मज्ञ गुरुले यस्को शिष्यलाई प्रकाशन ।
गर्ने छन् , शिष्यले ज्ञान गर्ला ब्रह्मसनातन ॥१२१॥

शान्तिपाठः

ॐ सह नाववतु, सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं
करवावहै, तेजस्वि नावधीतमस्तु, मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

छान्दोग्योपनिषत्कारिका

ॐ

॥ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ॥

छान्दोग्योपनिषत्कारिका

सच्चिदानन्दसान्द्राय सर्वातीताय साक्षिणे ।
नमः श्रीदेशिकेन्द्राय शिवायाशिवघातिने ॥

शान्तिपाठः

ॐ आप्यायन्तु ममाङ्गानि वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि । सर्वं बह्मौपनिषदं माहं ब्रह्म निराकुर्यां मा मा ब्रह्म निराकरोदनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेऽस्तु । तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु । ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः !!!

शिष्य –

छान्दोग्यको सुनौँ ब्रह्मन् ! सङ्क्षेपमा क्रमैसित ।
यसबाट म बुझ्नेछु छान्दोग्य सजिलैसित ॥१॥

गुरु –

सुरुमा श्रुतिले ओम्को गर्छ उद्गीथ वर्णन ।
अनेकरूपले गर्छ प्रणवोद्गीथ शंसन ॥२॥

उषस्ति शिल स्तोभादि गरी सङ्क्षिप्त शंसन ।
पैलो अध्यायको हुन्छ सङ्क्षेपमा समापन ॥३॥

दोस्रो अध्यायमा हुन्छ सामोपसन वर्णन ।
तेस्रो अध्यायमा हुन्छ गायत्री मधु शंसन ॥४॥

यसैमा श्रुतिले गर्छ शुद्ध र कार्यब्रह्मको ।
भेदवर्णनका पश्चात् प्राणोपासन आदिको ॥५॥

भन्दै शाण्डिल्यविद्या त्यो ब्रह्मोपासनको क्रम ।
अध्यात्म अधिदैवादि भन्छ उपासनाक्रम ।।६।।

हुन्छ संवाद चारौँमा जानश्रुति र रैक्वको ।
हुन्छ संवर्गविद्याको फलश्रुति यथार्थको ।।७।।

सत्यकामाख्य जाबाल ब्रह्मज्ञको कथापछि ।
गार्ह्यपत्याग्निविद्या र विद्याग्नि भनियो पछि ।।८।।

पाँचौँ अध्यायमा आयो ज्येष्ठश्रेष्ठादि शंसन ।
प्राण इन्द्रिय साराको यसमै हुन्छ वर्णन ।।९।।

यहीँ पञ्चाग्निविद्या र अर्चिरादिक यानको ।
श्रुतिले क्रमले गर्छ उल्लेख पितृयानको ।।१०।।

पढी पञ्चाग्निविद्या त्यो महावाक्य सुनेपछि ।
गृहस्थ मुक्त बन्ला कि ! देहपात भएपछि ।।११।।

यसमा आश्रमी तीन महावाक्य सुनीकन ।
जान्छन् मुक्त भई सोझै ब्रह्मज्ञान गरीकन ।।१२।।

किन्तु गृहस्थका निम्ति वाक्य पञ्चाग्नि निश्चय ।
चाहिन्छ मुक्तिका निम्ति यही हो श्रौतनिर्णय ।।१३।।

पाँच अध्यायका सम्म सङ्क्षेपमा भनेँ सब ।
जिज्ञासा छ भने केही सोध्न सक्छौ तिमी अब ।।१४।।

शिष्य –

महावाक्यहरूमध्ये छान्दोग्यकै भए पनि ।
जिज्ञासा सुन्न भो ब्रह्मन् ! दृढतानिम्तिमा अनि ।।१५।।

गुरु –

सङ्क्षिप्तरूपमा भन्छु तिमी ध्यान दिई सुन ।
सुनेर यो महावाक्य गर्नू मनन चिन्तन ॥१६॥

बताउँछु महावाक्य सामवेदीय हो जुन ।
प्रमाद नगरी वत्स ! सावधान भई सुन ॥१७॥

उद्दालक थिए ज्ञानी आत्मज्ञ सुदृढव्रत ।
गृहस्थाश्रममा बस्थे श्वेतकेतु थिए सुत ॥१८॥

व्रतबन्ध भई पुत्र वेदाध्ययन खातिर ।
गुरुका कुलमा लागे घरबाट भई पर ॥१९॥

बाह्र वर्ष पढी शास्त्र समावर्तित भैकन ।
फर्किए घरमा श्वेतकेतु स्नातक भैकन ॥२०॥

अनूचानी अहंमन्य स्तब्ध भै पुत्र फर्कियो ।
उद्दालक भए खिन्न पुगेन शोच जो थियो ॥२१॥

बोलाएर समीपैमा सोधे के के पढ्यौ ? भनी ।
वेद शास्त्र पढेँ सारा भनेथे पुत्रले पनि ॥२२॥

पिता खिन्न भई बोले तिमी देख्छु अहंयुत ।
महामना स्वयं ठान्छौ वक्ता सर्वज्ञ पण्डित ॥२३॥

शिष्य –

पिता ज्ञानी थिए पुत्र अज्ञानी स्तब्ध जो थिए ।
कस्तो संवाद भो ब्रह्मन् ! सुन्न पाऊँ हुने भए ॥२४॥

गुरु –

जे जस्तो चल्छ संवाद दुवैका बीचमा अब ।
यथार्थमा तिमी अज्ञ ! उनैबाट सुने सब ॥२५॥

उद्दालकश्वेतकेतुसंवाद

उद्दालक –

वेदशास्त्र पढेँ भन्छौ जिज्ञासा एउटा सुन !
जानेमा एउटा सारा जानिने वस्तु हो कुन ? ।।२६।।

श्वेतकेतु –

जानेको छैन हे ब्रह्मन् ! भनेनन् गुरुले तब ।
तपाईंबाट नै सुन्छु आज्ञा होस् भगवन् ! अब ।।२७।।

नसुनेको नशोचेको नजानेको क्रमैसँग ।
सुनिन्छ मनले शोच्छ जानिन्छ सजिलैसँग ।।२८।।

कुन आदेश हो त्यस्तो पिताजी सब भन्नुहोस् ।
परेँ शरणमा ऐले कृपा म माथि गर्नुहोस् ।।२९।।

उद्दालक –

राम्रो प्रश्न गर्‍यौ सोम्य ! सावधान भई सुन ।
सुनेको जति सारा नै गर्दै मनन चिन्तन ।।३०।।

माटाको एउटा डल्लो जाने पछि घटादिक ।
विकार सब जानिन्छन् माटो हो सत्य तात्त्विक ।।३१।।

स्वर्ण जान्यौ भने सौम्य ! विकार कुण्डलादिक ।
जानिन्छन् स्वर्ण हो सत्य मिथ्या हुन् कटकादिक ।।३२।।

डल्लो फलामको जाने फाली किला सुबोध्य हो ।
विकार सब जानिन्छन् फलाममात्र सत्य हो ।।३३।।

श्वेतकेतु –

भनेनन् गुरुले यद्वा जान्दैनथे कतै तब ।
आज्ञाहोस् भगवन् ! मेरो जिज्ञासा शान्त होस् सब ।।३४।।

उद्‌दालक –

[1]आरम्भमा थियो मात्रै एउटा अद्वितीय सत् ।
स्थूल सूक्ष्महरू साथै थिएनन् शून्य वा असत् ॥३५॥

लोकसंवृतिका साथै पारमार्थिक सत् पनि ।
थिएनन् सृष्टिका पैले माया प्रधान ती पनि ॥३६॥

अथवा सृष्टिका पैले असत्‌मात्र थियो सब ।
असत्‌बाट भयो सत्‌को उत्पत्ति सृष्टि सम्भव ॥३७॥

जाने अद्वय सत् सारा सबै मायिक जानिने ।
यौटा जानेर जानिन्छन् सत् नजाने नजानिने ॥३८॥

श्वेतकेतु –

असत्‌बाट कहाँ सत्‌को उत्पत्ति हुनसक्छ र ?
श्रुतिले कसरी यस्तो उद्‌घोष गर्नसक्छ र ? ॥३९॥

असत्‌बाट हुने सत्‌को उत्पत्ति बुद्धको मत ।
वेदान्त कसरी मान्छ ? सुन्न पाऊँ म तत्त्वतः ॥४०॥

उद्‌दालक –

तिमीलाई म भन्ने छु सावधान भई सुन ।
बुद्धको मत यो हैन मत श्रौत चिरन्तन ॥४१॥

असत्‌को नाम अव्यक्त सत् हो व्यक्त सनातन ।
असत्‌बाट भयो सृष्टि भन्ने वेदान्तदर्शन ॥४२॥

छान्दोग्य तैत्तिरी आदि सबैको एउटै मत ।
अव्यक्तबाट नै हुन्छ व्यक्त यो सृष्टि वस्तुतः ॥४३॥

---

१. सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमे वाद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायत । – छान्दोग्योपनिषद् ६।२।१

श्वेतकेतु –

असत्‌नामक अव्यक्त सत्‌ले व्यक्त भईकन ।
कसरी सृष्टि फैलायो ? यो सारा जड चेतन ॥४४॥

उद्दालक –

गऱ्यो ईक्षण सो सत्‌ले धेरै होऊँ भनीकन ।
तेज पानी र पृथ्वीको भयो तत्क्षण सर्जन ॥४५॥

तत्पश्चात् क्रमले सृष्टि भए अण्डज जीवज ।
उद्भिज्ज सृष्टि हो तेस्रो सृष्टिको क्रम यो बुझ ॥४६॥

जड सृष्टि गरी सत्‌ले गऱ्यो आधार सिर्जन ।
पस्यो सत् तीनका भित्र नामरूप लिईकन ॥४७॥

त्रिवृत्करणका साथै जीवरूप भएर सत् ।
पस्यो ती तीनका भित्र नामरूप लिई असत् ॥४८॥

सृष्टिवर्णन लामो छ आफैँ श्रुति पढीकन ।
बुझ्नु पर्दछ, मुख्यांश बताउँछु तिमी सुन ॥४९॥

हो अन्नमय हे सोम्य ! मन प्राण जलैमय ।
तेजोमयी भई वाणी यही नै हो त्रिवृत्त्रय ॥५०॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि धेरै छन् श्रौतवर्णन ।
गरी श्रवण हे सोम्य ! गर्नू मनन चिन्तन ॥५१॥

शिष्य –

ठीकै हो गुरुजीबाट पैले श्रवण गर्दछु ।
तत्पश्चात् श्रुति आफैँ नै पढी मनन गर्दछु ॥५२॥

‘तत् त्वम् असि’ महावाक्य छान्दोग्यमा छ वर्णित ।
गुरुबाट भयो आज्ञा पैले सङ्क्षिप्त वस्तुतः ॥५३॥

आज्ञा होस् गुरुजी ! आयो प्रसङ्गवश यो पुनः ।
गरी श्रवण होला कि ! दृढता वाक्य सम्झन ।।५४।।

गुरु –
जिज्ञासा जो गर्‍यौ तात ! चित्त शान्त गरी सुन ।
महावाक्य छ दुर्ज्ञेय भनौँला भन्नता पुनः ।।५५।।

वेद त्यो जसले पैले सुन्दछ व्रतबन्धमा ।
योग्यता त्यसकै पुग्छ यो महावाक्य सुन्नमा ।।५६।।

नत्र पातक नै लाग्छ शाखारण्ड हुने स्वतः ।
श्रुतिस्मृति सबै भन्छन् सर्वधर्मबहिष्कृत ।।५७।।

स्वशाखाको महावाक्य सुन्नू नियममा रही ।
यही हो शास्त्रनिर्देश यही नै मार्ग हो सही ।।५८।।

यसै विषयमा शिष्य ! म भन्नेछु प्रसङ्गतः ।
पढ ग्रन्थहरू मेरा तिमी बुझ्छौ यथार्थतः ।।५९।।

यस उद्धृतिका साथ दिन्छु आचार्यको मत ।
[२]महावचन सुन्ने हो कसरी ? बुझ तत्त्वतः ।।६०।।

सुन्नै हुन्न अरू वाक्य नबुझीकन तत्त्वतः ।
[३]शाखारण्ड सुने हुन्छ सर्वधर्मबहिष्कृत ।।६१।।

---

२. स्वाध्याय धर्म पठितं निजवेदशाखावेदान्तभूमिगतमादरपालितञ्च । सन्न्यासिना परदृशा गुरुणोपदिष्टं साक्षान्महावचनमेव विमुक्तिहेतुः । – सङ्क्षेपशारीरकम् ३।२९५

३. हित्वा स्वस्य द्विजो वेदं यस्त्वधीते परस्य तु ।
शाखारण्डः स विज्ञेयः सर्वधर्मबहिष्कृतः ।। – लघ्वाश्वलायनस्मृतिः २४।१९

शिष्य –
पढेको वेद हो शुक्ल भई गुरुमुखी सब ।
त्यसैको नै म सुन्नेछु महावाक्य गुरो ! अब ॥६२॥

सामवेदीय यो वाक्य दृढता निम्ति केवल ।
सुन्न चाहन्छु सामान्य न भोगौँ पापको फल ॥६३॥

गुरु –
गुरुका मुखबाटै नै सो वाक्य सुन्नु पर्दछ ।
'आचार्यवान्' हुनैपर्छ छान्दोग्यश्रुति भन्दछ ॥६४॥

यसै विषयमा ध्यान देऊ छान्दोग्यका तिर ।
पिता र पुत्रसंवाद गर श्रवण भै स्थिर ॥६५॥

श्वेतकेतु –
गुरुबाट सुने ब्रह्मन् ! भूमिकारूपमा सब ।
महावाक्य गुरो ! सुन्न परेँ चरणमा अब ॥६६॥

उद्दालक –
उपदेश गरेँ जे जे सबै सम्झनु पर्दछ ।
त्यै पृष्ठभूमिमा भन्छु ती सबै जान्नुपर्दछ ॥६७॥

पहिले नै भनेँ सोम्य ! सुरुमा एक सत् थियो ।
त्यो असत् तुल्य अव्यक्त शुद्ध अद्वय सत् थियो ॥६८॥

तिम्रो आत्मा त्यही सत् हो सदात्मा हौ परात्पर ।
'तत् त्वम् असि' महावाक्य बुझेर आत्मासात् गर ॥६९॥

गुरु –
भने आरुणिले धेरै दृष्टान्त दी थरी थरी ।
उपदेश गरे स्पष्ट सत् आत्मा बुझिने गरी ॥७०॥

शिष्य –

उपदेश गरे के को ? आवृत्ति गरियो किन ?
किन आवृत्ति भो धेरै ? दुर्बोध्य भो कि ? वा किन ?॥७१॥

ती दृष्टान्तहरू के हुन् ? अन्तमा ज्ञान भो कुन ?
ती सबै सुन्न चाहन्छु सारै अधीर भो मन ॥७२॥

गुरु –

राम्रो प्रश्न भयो विद्वन् ! सारांशमा म भन्दछु ।
सुनेर ज्ञान यो लेऊ तिमी छौ योग्य ठान्दछु ॥७३॥

गरे आवृत्ति नौपल्ट सत् आत्मा हौ तिमी भनी ।
दृष्टान्त दिइयो नौ नै सजिलो बुझ्न होस् भनि ॥७४॥

सुषुप्ति, महुरी, वृक्ष, फल न्यग्रोधको अनि ।
नदी, मुमूर्षु, गान्धार, चोरको नूनको पनि ॥७५॥

आवृत्ति गर्नु नै पर्छ वेदान्तउपदेशमा ।
'आवृत्ति असकृत्' लेखे व्यासले ब्रह्मसूत्रमा ॥७६॥

वेदान्त अति दुर्बोध्य धेरै पल्ट सुनेपछि ।
सक्तछन् बुझ्न जिज्ञासु आवर्तन गरेपछि ॥७७॥

त्यसै कारण नौपल्ट उपदेश सुनीकन ।
अन्तमा उनले जाने सत् आत्मा हुँ भनीकन ॥७८॥

'तत् [४]त्वम् असि' महावाक्य पिताबाट सुने जब ।
'तद् ह अस्य विजज्ञौ' यो ज्ञान भो पुत्रमा तब ॥७९॥

---

४. स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्धास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति । – छान्दोग्योपनिषद् ६।१६।३

भनेनन् श्वेतले आफैँ अन्तमा श्रुतिले भन्यो ।
असत् हैन सदात्मा हुँ भन्ने नै बोध जो बन्यो ॥८०॥

शिष्य –
सुनेपछि महावाक्य श्वेतकेतु कहाँ गए ?
सन्न्यासी ब्रह्मचारी वा ती गृहस्थाश्रमी भए ? ॥८१॥

कण्ठतः श्रुति बोल्दैन प्रकान्तरले तर ।
श्वेतकेतु गए भन्ने देखिन्छ आफ्नु नै घर ॥८२॥

महावचन साक्षात् नै मुक्तिको हेतु हो भनी ।
गर्दछन् शास्त्र उद्घोष दिन्छन् प्रमाण नै पनि ॥८३॥

तथापि घर ती फर्के भन्नु भो गुरुले जुन ।
प्रमाण, युक्ति छन् होला सुन्न पाउँ गुरो ! पुनः ॥८४॥

गुरु –
उपयुक्त गऱ्यौ प्रश्न यो समीचीन ठान्दछु ।
सबैको प्रश्न हो साझा जानेसम्म म भन्दछु ॥८५॥

साक्षात्कार गरेँ ब्रह्म सदात्मा यस हेतुले ।
म ब्रह्म हुँ कहीँ कैल्यै भनेनन् श्वेतकेतुले ॥८६॥

त्यसैकारणले मैले छान्दोग्य बृहदादिमा ।
खोजेँ प्रमाण भेटियो श्वेतकेतुप्रसङ्गमा ॥८७॥

म भन्दै छु तिमीलाई सावधान भई सुन ।
यो ता पञ्चाग्निविद्याको गोप्य प्रसङ्ग हो जुन ॥८८॥

आश्रमी तीन मोक्षार्थ महावचन हेतु हो ।
किन्तु पञ्चाग्निविद्या नै कर्मीका निम्ति हेतु हो ।।८९।।

गृहस्थ ती भएकाले श्वेतकेतु नभै स्थिर ।
गए पञ्चाग्निविद्यार्थ प्रवाहण भए निर ।।९०।।

शिष्य –
के कर्मीले महावाक्य नसुनी मोक्ष हुन्छ र ?
गुरो ! पञ्चाग्नि विद्या नै पर्याप्त हुनसक्छ र ? ।।९१।।

गुरु –
समुच्चयीहरू निम्ति दुइटै मोक्ष हेतु हुन् ।
विकल्प हुन सक्तैन दुइटै अनिवार्य हुन् ।।९२।।

दुइटै गुरुबाटै नै अवश्य सुन्नुपर्दछ ।
मुक्तिकामी गृहस्थीले दुइटै बुझ्नुपर्दछ ।।९३।।

शिष्य –
'तत् त्वं असि' महावाक्य त्यस्को तात्पर्य सम्प्रति ।
आज्ञा होस् स्पष्ट पारेर सुन्ने इच्छा भयो अति ।।९४।।

मैले पञ्चाग्निविद्याको नाम नै पहिले सुनें ।
सुन्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! अधिकारी म हौँ भने ।।९५।।

गुरु –
म भन्छु अब वाक्यार्थ तात्पर्य शास्त्रसम्मत ।
किन्तु पञ्चाग्निविद्या त्यो भन्नेछु म प्रसङ्गतः ।।९६।।

तत् हो आत्मा र त्वम् जीव चित्को प्रतीक हो असि ।
हो प्रातिपदिकार्थै चित् भित्र बस्छ स्वयं पसी ।।९७।।

शुद्धसत्त्वविशिष्टात्मा विशेषण हटेपछि ।
रहन्छ चिति मात्रै नै नामरूप हटेपछि ।।९८।।

त्यस्तै मलिन सत्त्वांश विशेषण भई पर ।
रहन्छ चितिमात्रै नै जीवभाव भई पर ।।९९।।

आत्मा र जीवका भेत्ता विशेषण हटी सब ।
आत्मा र जीवको ऐक्य भएमा मोक्ष सम्भव ।।१००।।

यही हो सामवेदीय महावचन सारतः ।
विशेष जान्नका लागि छान्दोग्य पढ पूर्णतः ।।१०१।।

शिष्य –
के हो प्रातिपदिकार्थ ? बुझ्न मुश्किल भो अति ।
नबुझी त्यो महावाक्य बुझिन्न म पढौँ जति ।।१०२।।

त्यसैकारण हे ब्रह्मन् ! सुन्न पाऊँ म यो पनि ।
सुन्न उत्सुक छु ब्रह्मन् ! जिज्ञासु अति नै बनी ।।१०३।।

गुरु –
जो वाक्यमा छ जो वस्तु जो सधैँ छ उपस्थित ।
हो [५]प्रातिपदिकार्थै त्यो त्यही जान्नू सुनिश्चित ।।१०४।।

सोका लागि पराविद्या मेरो ग्रन्थ तिमी पढ ।
तिमी यथार्थ बुझ्नेछौ ज्ञानार्थ दृढ भै बढ ।।१०५।।

---

५. नियतोपस्थितः प्रातिपदिकार्थः । यस्मिन् प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेन उपस्थितिः स प्रातिपदिकार्थः । – पाणिनीय व्याकरण

रैक्वजानश्रुतिसंवाद
संवर्गविद्या

शिष्य –

सुने पञ्चाग्निविद्या त्यो विद्या संवर्गको पनि ।
जिज्ञासा सुन्न भो ब्रह्मन् ! आज्ञा होस् अब सो पनि ।।१०६।।

के हो संवर्गविद्या त्यो ? कल्लाई कसले भने ?
कसको प्रेरणा पाई सुनियो हुन्छ के सुने ? ।।१०७।।

गुरु –

प्राचीन कालमा एक जानश्रुति थिए नृप ।
श्रद्धापूर्वक अन्नादि दिन्थे विनीत भै खुप ।।१०८।।

त्यसै बेला उडे हाँस दर्बारमाथि नै अनी ।
प्रशंसा नृपको गर्दै साथै ती रैक्वको पनि ।।१०९।।

राजा ती हंसको वार्ता सुनेपछि खुशी भए ।
रैक्वको खोजमा दूत पठाए ती जहाँ थिए ।।११०।।

गाडावाल थिए रैक्व गाडा नै उनको घर ।
लुते अस्वच्छ सामान्य आफैमा मस्त ती तर ।।१११।।

दूतले रैक्व भेटेर राजालाई भने गई ।
उपहार लिई राजा रैक्व भेटे स्वयं गई ।।११२।।

लिएनन् रैक्वले पैले उपहार कुनै पनि ।
पछाडि राजकन्याका साथ सारा लिए अनि ।।११३।।

उपसत्ति गरी राजा रैक्वका पाउमा परे ।
अनि संवर्गविद्याको जिज्ञासा उनले गरे ।।११४।।

रैक्व –

हे राजन् ! बुझ संवर्ग वायु नै हो भनीकन ।
आगो निभ्न गए मिल्छ वायुमा नै गईकन ॥११५॥

त्यस्तै सूर्य हुँदा अस्त वायुमै मिल्दछन् गई ।
अस्ताए चन्द्रमा मिल्छन् सोझै ती वायुमै गई ॥११६॥

अध्यात्मदृष्टिले प्राण बुझ संवर्ग हो भनी ।
सुषुप्तिमा त वागादि मिल्दछन् प्राणमा तिनी ॥११७॥

दुई संवर्ग देखिन्छन् वायु र प्राण ती भनी ।
द्यौतामा वायु संवर्ग प्राण इन्द्रियमा अनि ॥११८॥

गुरु –

अन्तमा रैक्वले गर्दै स्तुति संवर्गको अनि ।
समापन गरे सारा विद्या संवर्गको भनी ॥११९॥

सत्यकाम जाबाल

शिष्य –

ती सत्यकाम जाबाल जबालापुत्र जो थिए ।
कसरी ज्ञानका मार्गी बालकैमा तिनी भए ? ॥१२०॥

गुरु –

सुन अख्यायिका सौम्य ! सारांशमा म भन्दछु ।
ब्रह्मोपासनको अङ्ग श्रद्धा र तप मान्दछु ॥१२१॥

यही उद्देश्य राखेर श्रुतिले स्पष्ट भन्दछ ।
श्रद्धा विश्वासका साथ सुने साधन बन्दछ ॥१२२॥

सत्यकाम कुनै बेला मातासँग गईकन ।
पढ्न जाने गरे इच्छा ब्रह्मचारी भईकन ॥१२३॥

आचार्यकुलमा छात्र पढ्न जाँदा सबैकन ।
चाहिन्थ्यो थर गोत्रादि सोधे त्यो जननीकन ॥१२४॥

सत्यकाम –
माताजी ! जान्न चाहन्छु मेरो नाम र गोत्र के ?
पिताको नाम के हो ? र बस्तछन् ती कहाँ र के ? ॥१२५॥

जबाला –
अरूको गर्दथेँ सेवा तिम्रा पिता मरी गए ।
मैले नै बिर्सिएँ सोध्न थरगोत्रादि के थिए ॥१२६॥

सत्यकाम तिमी हौ र जबालानामकी हुँ म ।
गुरुलाई यही भन्नू धेरै कुरा म जान्दिनँ ॥१२७॥

गुरु –
सत्यकाम गए पढ्न आचार्यकुल उत्तम ।
थिए गुरु सदाचारी हारिद्रुमत गौतम ॥१२८॥

गुरूपसत्तिका साथै विनम्र अति नै भई ।
आचार्यकुलमा पढ्न आएको हुँ भने गई ॥१२९॥

सोधे गौतमले तिम्रो के हो गोत्र ? भनी जब ।
आमाले जे भनेकी थिन् बताए उनले सब ॥१३०॥

भई गौतम सन्तुष्ट व्रतबन्ध गरीकन ।
चारसौ ती दिए गाई हेर्न वन लगीकन ॥१३१॥

वनमा उनले पाली हज्जार गौ हुनन् जब ।
फर्कने गुरुका सामु गुरुवाक्य थियो तब ॥१३२॥

धेरै वर्ष बसे सत्य वनमा भई सेवक ।
गाईको नै गरे सेवा श्रद्धा र तपपूर्वक ॥१३३॥

यौटा वृषभ बोलेथ्यो ब्रह्मज्ञान दिँदै तब ।
हजार गौ भए जाऊ आचार्यकुलमा अब ॥१३४॥

वृषभ –
ब्रह्मको पहिलो पाद चतुर्दिक् युक्त हो जुन ।
प्रकाशवान् कलायुक्त त्यो चतुष्कल हो सुन ! ॥१३५॥

जल्ले यो पाद जानेर ब्रह्मोपासन गर्दछ ।
प्रकाशवान् भई उल्ले प्रकाशलोक जित्तछ ॥१३६॥

गुरु –
दोस्रो पाद स्वयं अग्नि भन्छन् वृषभले भने ।
दोस्रो दिन हिँडे जान वासमा अग्निले भने ॥१३७॥

अग्नि –
हे सोम्य ! पृथिवी आदि कला छन् चार ब्रह्मका ।
त्यो हो चार कलायुक्त अनन्तवान् सुनामका ॥१३८॥

जानेर जसले गर्छ यस्तो ब्रह्म उपासना ।
अनन्तवान् स्वयं बन्छ जो गर्छ यो उपासना ॥१३९॥

गुरु –
हंसले ब्रह्मको तेस्रो पाद भन्छन् भनीकन ।
बताए अग्निले आए हंस प्रत्यक्ष भैकन ॥१४०॥

हंस –

ब्रह्मका पाद मध्येमा अग्न्यादि हुन् चतुष्कल ।
ज्योतिष्मान् गुणले युक्त ब्रह्म हो शुद्ध निर्मल ॥१४१॥

जोतिष्मान् ब्रह्मको गर्छ जसले नित्य चिन्तन ।
ज्योतिष्मान् लोकमा जान्छ ज्योतिले युक्त भैकन ॥१४२॥

गुरु –

मद्गुले ब्रह्मको चौथो पाद भन्छन् भनीकन ।
गए हंस बसे सत्य मुखपूर्व गरीकन ॥१४३॥

मद्गु –

प्राणादि चार हुन् ब्रह्मपाद चौथो सुनिश्चित ।
हो आयतनवान् ब्रह्म यो जान्नू सोम्य ! निश्चित ॥१४४॥

जो आयतनवान् ब्रह्म जान्दछ भक्ति गर्दछ ।
ऊ आयतवान् बन्छ र ऊ त्यो लोक जित्तछ ॥१४५॥

गुरु –

सत्यकाम पुगे फर्की आचार्यकुलमा अनि ।
आचार्य-शिष्यका बीच संवाद सुरु भो पनि ॥१४६॥

आचार्य –

ब्रह्मवेत्ता सरी सोम्य ! देखिन्छौ कसरी ? भन ।
उपदेश दियो कल्ले ? सत्यकाम सबै भन ॥१४७॥

सत्यकाम –

सत्य हो भगवन् ! मैले सुनेँ वेदान्त भाग्यले ।
उपदेश गरे ब्रह्मन् ! मनुष्येतर देवले ॥१४८॥

आफ्नै आचार्यबाटै नै वेदान्त सुन्नु निश्चित ।
अन्यथा ज्ञान नै हुन्न अन्य आचार्यको मत ॥१४९॥

गुरु –
आचार्यले खुशीसाथ उपदेश गरे जुन ।
सत्यले पहिले जस्तो सुनेथे सो सबै पुनः ॥१५०॥

प्रजापतिको उपदेश

शिष्य –
हो सम्प्रसाद के ? ब्रह्मन् ! आत्माको के छ लक्षण ?
आख्यायिका सुनौँ ब्रह्मन् ! विद्या र दान लक्षण ॥१५१॥

गुरु –
श्रुतिले यसकै लागि विरोचन र इन्द्रको ।
दिन्छ आख्यायिका विद्या महत्त्व अनि दानको ॥१५२॥

विरोचन सँगै इन्द्र ब्रह्माजीसँग गैकन ।
परे चरणमा पस्री अत्यन्त नम्र भैकन ॥१५३॥

गरे प्रकट जिज्ञासा दुवैले अनि तत्क्षण ।
आत्माको कुन हो रूप ? आत्माको कुन लक्षण ? ॥१५४॥

संवाद सुन यो इन्द्र ! ब्रह्मा विरोचनादिको ।
सङ्क्षेपमा छ संवाद सुनेर बुझ्नु हो निको ॥१५५॥

प्रजापति –
जिज्ञासा अति नै राम्रो गऱ्यौ शान्त भई सुन ।
म भन्ने छु दुवैलाई आत्माको सूक्ष्म लक्षण ॥१५६॥

[६]पापशून्य जराहीन मृत्युदेखि सधैँ पर ।
विशोक र क्षुधा तिर्खा हीन आत्मा परात्पर ।।१५७।।

सत्यसङ्कल्पका साथै सत्यकामादि लक्षण ।
आत्माका हुन् त्यसैलाई खोज जान प्रतिक्षण ।।१५८।।

जसले गुरुबाटै नै सुन्छ र गर्छ चिन्तन ।
उसले पाउला सिद्धि कामना पूर्ण भैकन ।।१५९।।

गुरु –
ती प्रजापतिको वाक्य सुनेपछि दुवैकन ।
जिज्ञासा भो दुवै आए समित्पाणी भईकन ।।१६०।।

मनका कामना पुग्छन् आत्मज्ञान गरी सब ।
भन्ने ठानेर नै आए परे ती पाउमा तब ।।१६१।।

बसे बत्तीस ती वर्ष ब्रह्मचारी बनी जब ।
ती प्रजापतिले सोधे किन आयौ ? भनी तब ।।१६२।।

इन्द्र र विरोचन –
पाप्मादि दोषले हीन आत्मज्ञान गरीकन ।
कामना पुग्दछन् जानी आएका हौँ दुवै जन ।।१६३।।

---

६. "य आत्मापहतपाप्माविजरोविमृत्युर्विशोकोविजिघित्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मनमनुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ।"

– छान्दोग्योपनिषद् ८।७।१

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात् प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः ।
अन्विष्टः स्यात् प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ।।– सुन्दरपाण्ड्या, ब्रह्मसूत्र १।१।४

प्रजापति –

देख्छौ पुरुष आँखामा त्यही आत्मा भनी बुझ ।
देखिने जल ऐनामा आत्मा सोही भनी बुझ ॥१६४॥

गुरु –

जलले पूर्ण भाँडामा हेरे आत्मा गई जब ।
आनखाग्र रऊँ सम्म देखे आत्मा भनी तब ॥१६५॥

ब्रह्माजीले भने फेरि वस्त्रालङ्कारसज्जित ।
जलले पूर्ण भाँडामा हेर स्वरूप निश्चित ॥१६६॥

वस्त्रालङ्कारले रम्य देहै आत्मा बुझीकन ।
आफ्ना नै धाममा फर्के ती इन्द्र र विरोचन ॥१६७॥

ती प्रजापतिले देखे आत्मज्ञानविनै गए ।
ठाने ती पछि पर्ने छन् अज्ञानयुक्त ती भए ॥१६८॥

विरोचन गई सारा दैत्य भेला गरीकन ।
बताए देह आत्मा हो पूजनीय भनीकन ॥१६९॥

त्यसै कारणले देहै आत्मा असुर मान्दछन् ।
मरेका देहको पूजा प्रायः असुर गर्दछन् ॥१७०॥

उता इन्द्र भने फर्के स्वर्ग नै नपुगीकन ।
मिथ्या शरीर यो आत्मा हैन भन्ने बुझीकन ॥१७१॥

समित्पाणि भई फेरि ब्रह्मासमक्ष गैकन ।
आत्मोपदेशका लागि गरे नम्र निवेदन ॥१७२॥

ब्रह्माजीले सही ठानी वर्ष बत्तीस नै अरू ।
इन्द्रलाई भने बस्न उपदेश गरे सुरु ॥१७३॥

प्रजापति –

स्वप्नमा देखिने जो हो त्यै हो आत्मा परात्पर ।
अभय ब्रह्म नै त्यै हो सोही अमृत विज्वर ।।१७४।।

गुरु –

उपदेश सुनी इन्द्र फर्किए ज्ञान लीकन ।
बीचैमा तर शङ्का भो घोरिए शान्त भैकन ।।१७५।।

यो शरीर हुँदा अन्धो द्रष्टा अनन्ध बन्दछ ।
यो शरीर हुँदा श्राम द्रष्टा अश्राम बन्दछ ।।१७६।।

किन्तु त्यो स्वप्नको जीव मानु रुन्छ कराउँछ ।
यो जानी मुक्ति मिल्दैन बेकार हुन आउँछ ।।१७७।।

फर्किएर समित्पाणि भई फेरि गईकन ।
ती प्रजापतिका सामु झुके नम्र भईकन ।।१७८।।

इन्द्र –

छायात्मा पछि स्वप्नात्मा आत्मा मानेर के हुने ?
यसले मुक्ति मिल्दैन जानेर व्यर्थ नै हुने ।।१७९।।

यस्तो जानेर हे ब्रह्मन् ! फर्किएँ नपुगी घर ।
आत्मोपदेश हे ब्रह्मन् ! गर्नोस् सुन्न छु तत्पर ।।१८०।।

प्रजापति –

ठीकै भन्यौ म गर्ने छु उपदेश तिमीप्रति ।
बस बत्तीस नै वर्ष ब्रह्मचारी बनी व्रती ।।१८१।।

दृश्य दर्शनले शून्य जहाँ आनन्द मात्र छ ।
सुषुप्तिकालको आत्मा त्यही नै जान्न योग्य छ ।।१८२।।

त्यही अभय हो आत्मा त्यही अमृत हो अनि ।
अन्ततः जान्नु नै पर्ने म आफैँ ब्रह्म हो भनी ॥१८३॥

गुरु –
उपदेश लिई इन्द्र गए शोच्तै निरन्तर ।
सुषुप्तिकालको आत्मा कसरी ब्रह्म हुन्छ र ? ॥१८४॥

जहाँ त्यो तममात्रै छ चेतना ज्ञान शून्य छ ।
आफू र अन्य जान्दैन जहाँ विनाशतुल्य छ ॥१८५॥

यो जानी प्राप्ति क्यै छैन ठानेर इन्द्र फर्किए ।
समित्पाणि भई इन्द्र ब्रह्माका सामुमा गए ॥१८६॥

प्रजापति –
ठीकै हो फेरि गर्नेछु उपदेश तिमी प्रति ।
पाँच वर्ष बसे फेरि ब्रह्मचारी भई व्रती ॥१८७॥

मर्त्य शरीर हो हाम्रो मृत्युग्रस्त निरन्तर ।
अधिष्ठान त हो आत्मा अशरीरी र अक्षर ॥१८८॥

सशरीरी छ जो आत्मा उसका छन् प्रियाप्रिय ।
शरीर रहँदासम्म रहन्छन् यी प्रियाप्रिय ॥१८९॥

अशरीरी जसै हुन्छ प्रियाप्रिय हुने पर ।
अशरीरी उही आत्मा परब्रह्म परात्पर ॥१९०॥

वायु बादल विद्युत् र मेघध्वनि अदेह हुन् ।
उठी आकाशबाटै ती सूर्यमा गई मिल्दछन् ॥१९१॥

त्यसै गरेर यो जीव देहबाट उठीकन ।
परमज्योतिमा पुग्छ सत्स्वरूप भईकन ॥१९२॥

ब्रह्माका लोकमा जे छन् भोग्य वस्तु सबैकन ।
देखी रमण त्यो गर्छ ब्रह्मलोक पुगीकन ॥१९३॥

गर्छन् उपासना द्यौता सदात्माको निरन्तर ।
सम्पूर्ण लोक छन् प्राप्त सम्पूर्ण भोग सुन्दर ॥१९४॥

जल्ले यस सदात्माको शास्त्राचार्यानुसारतः ।
साक्षात् जान्दछ छन् प्राप्त लोकभोग यथार्थतः ॥१९५॥

ब्रह्माको जसले लोक चाहन्छ ज्ञान गर्दछ ?
घोडाले रउँ फालेझैँ पापपुण्यादि फाल्दछ ॥१९६॥

राहुका मुखदेखिन् नै निस्केका चन्द्रमा सरि ।
कृतकृत्य भई पुग्छ ब्रह्माका लोकमा मरी ॥१९७॥

आकाशनामले ख्यात नामरूपप्रकाशक ।
आत्मा हो ब्रह्मकै रूप त्यो हो अमृतनामक ॥१९८॥

शिष्य –
यो आत्मज्ञानको ब्रह्मन् ! परम्परा सुनौँ सब ।
यस्को नियमका साथै त्यस्को फल सुनौँ अब ॥१९९॥

गुरु –
यो आत्मज्ञान ब्रह्माले प्रजापतिकनै दिए ।
ती प्रजापतिले त्यस्तै स्वयम्भू मनुमा दिए ॥२००॥

मनुले यो भने आफ्ना प्रजालाई क्रमैसँग ।
यो सुन्न गुरुका सामु जान्छन् नियमका सँग ॥२०१॥

आचार्यकुलमा वेद वेदाङ्ग विधिपूर्वक ।
पढेर घरमा फर्के छात्र भएर स्नातक ॥२०२॥

गरी विवाह आफ्ना नै परिवार सँगै बसी ।
पवित्र स्थानमा गर्दै स्वाध्याय धर्ममा बसी ॥२०३॥

चित्तका वृत्ति रोकेर गरी निग्रह इन्द्रिय ।
चाडा साधनले युक्त भएर कृतनिश्चय ॥२०४॥

आफ्ना नै वेदको वाक्य सुनीकन भई स्थिर ।
मननादिक अभ्यास गर्दै रही निरन्तर ॥२०५॥

प्रारब्धलब्ध आयुष्य बाँचेर अन्तमा गई ।
ती ब्रह्मलोकमा जान्छन् विदेह मुक्त नै भई ॥२०६॥

ब्रह्मा मुक्त हुँदा साथै बन्दछन् मुक्त ती पनि ।
पैले ब्रह्म थिए फेरि जान्छन् ती ब्रह्म नै बनी ॥२०७॥

ज्ञानी मुक्त भई जाँदा कैवल्य मुक्त बन्दछ ।
'नच [७]पुनरावर्तते' श्रुति उद्घोष गर्दछ ॥२०८॥

'द'को उपदेश

शिष्य –

ती प्रजापतिले द्यौता मान्छे असुर नैकन ।
दको शिक्षा दिए भन्छन् के हो त्यो सुन्न भो मन ॥२०९॥

गुरु –

प्राचीन कालमा पैले द्यौता मनुष्य दैत्य गै ।
उपसत्ति गरे सोझै प्रजापति समक्ष गै ॥२१०॥

---

७. एवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । न च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ।
– छान्दोग्योपनिषद् ८।१५।१

अनावृत्तिःशब्दात्, अनावृत्तिःशब्दात् । – ब्रह्मसूत्र ४।४।७।२२

ब्रह्मचारी भई सेवा पिताको तीनले गरे ।
उपदेशार्थ भै नम्र अन्तमा प्रार्थना गरे ॥२११॥

देवताले भने ब्रह्मन् ! उपदेश दिनोस् भनी ।
'द' वर्णको दिए शिक्षा ती प्रजापतिको अनि ॥२१२॥

प्रजापति –
देवता हो ! तिमीलाई उपदेश गरेँ 'द' को ।
के बुझ्यौ भन ! जानेर मान्नेछु अति नै निको ॥२१३॥

देवता –
'द'को अर्थ बुझ्यौँ ब्रह्मन् ! गर्नू दमन हो भनी ॥

प्रजापति –
ठीकै भन्यौ बुझेछौ लौ त्यही हो अर्थ नै पनि ॥२१४॥

गुरु –
ती प्रजापतिका सामु मनुष्य नम्र भै गए ।
उपदेश दिनोस् तात ! भन्दै चरण पक्रिए ॥२१५॥

ती प्रजापतिले फेरि उपदेश गरे 'द' को ।
सोधे बुझ्यौ भनी अर्थ मनुष्यकन सो 'द' को ॥२१६॥

मनुष्यले भने जान्यौँ दान गर्नु भनीकन ।
ब्रह्माले ठीक हो जान्यौ भने चित्त बुझीकन ॥२१७॥

त्यस्तै असुरले फेरि ब्रह्मा समक्ष गैकन ।
उपदेश दिनोस् भन्दै गरे नम्र निवेदन ॥२१८॥

उपदेश गरे फेरि 'द' कै असुरमा पनि ।
बुझ्यौ अर्थ भनी सोधे ब्रह्माले खुश भै अनि ॥२१९॥

दया गर्नु भनी जान्यौँ भने असुरले तब ।
समर्थन गरे सोझै ती प्रजापतिले तब ॥२२०॥

ती प्रजापतिका उक्त पुत्रार्थ अनुशासन ।
दैवी वाक् मेघ गर्जन्छ तीनोटै 'द' भनीकन ॥२२१॥

मेघको गर्जनाद्वारा अद्यापि दैव बोल्दछ ।
दम दान दया गर्न सबैले सिक भन्दछ ॥२२२॥

भूमाविद्या

शिष्य –
सदात्माको सुनेँ मैले उपदेश कृतार्थ छु ।
भूमाविद्या गुरो ! आज्ञा हओस् सुन्न तयार छु ॥२२३॥

छैटौँ अध्यायमा ब्रह्मन् ! सदात्मा त्यो भनीकन ।
सातौँ अध्यायमा आई भूमोपदेश भो किन ? ॥२२४॥

जिज्ञासा मनमा उब्ज्यो बह्मन् ! स्पष्ट गरीकन ।
आज्ञा होस् सुन्न चाहन्छु मेरो शान्त बनोस् मन ॥२२५॥

गुरु –
समीचीन गर्‍यौ प्रश्न तिम्रो निर्मल भो मति ।
अति सङ्क्षेपमा भन्छु सुन धीर बनी अति ॥२२६॥

छैटौँमा श्रुतिले सत् नै आत्मतत्त्व भनी जुन ।
उपदेश गर्‍यो सोझै धेरै माथि उठीकन ॥२२७॥

सातौँमा नामवागादि विकारबाट भै सुरु ।
भूमाको अन्तमा गर्छन् उपदेश सनत् गुरु ॥२२८॥

शिष्य –
मैले बुझिन हे ब्रह्मन् ! कल्लाई गुरुले भने ?
यसको भूमिका साथ सुनौँ योग्य म हौँ भने ! ॥२२९॥

गुरु –
प्राचीन कालमा आत्मा जान्न नारदजी गई ।
सनत्कुमारका सामु पस्निए दण्डवत् भई ॥२३०॥

भने नारदले ब्रह्मन् ! शोकाग्निले म तप्तछु ।
योबाट तार्नुहोस् पार ऐले ! म पाउ पर्दछु ॥२३१॥

तत्पश्चात् अनि संवाद के भयो गुरुशिष्यको ।
सोझै उहाँहरूबाटै सुन्नु नै तात ! हो निको ॥२३२॥

सनत्कुमार–
गर्छु स्वागत हे ब्रह्मन् ! भन के गर्न सक्तछु ?

नारद –
तार्नुहोस् शोकका पारि भगवन् ! पाउ पर्दछु ॥२३३॥

सनत्कुमार –
हे नारद ! तिमी के के जान्दछौ ? पहिले भन ।
तत्पश्चात् म तिमीलाई भन्नेछु शान्त भै सुन ॥२३४॥

नारद –
ऋग्वेददेखि हे ब्रह्मन् ! नृत्यसङ्गीत ती सब ।
सबै जान्दछु चाहन्छु वेदान्त सुन्न नै अब ॥२३५॥

सनत्कुमार –
हे नारद ! तिमीले ता घोकेछौ नाम नै तर ।
त्यै नाम ब्रह्म सम्झेर उपासना तिमी गर ॥२३६॥

गुरु –

नामदेखि हुँदै निष्ठा भूमासम्म गई सब ।
ब्रह्मत्वभावले जान्न उपदेश गरे तब ॥२३७॥

शिष्य –

सुरुमा नामदेखिन् नै ब्रह्मको भावना लिन ।
उपदेश गरे ब्रह्मन् ! सनत्कुमारले किन ? ॥२३८॥

भूमाको अन्तमा आयो उपदेश गुरो अब ।
भूमा नै सुन्न चाहन्छु तात्पर्यरूपमा सब ॥२३९॥

गुरु –

नामादि जति ती आए साधनत्वेन हुन् सब ।
साध्यमा पुग्नका लागि सोपानरूपमा सब ॥२४०॥

भूमा चेतनमा पुग्ने गुरुले लक्ष्य ली तब ।
जडसाधनको पैले उपदेश गरे सब ॥२४१॥

सुखसाधनको चर्चा अन्तमा गुरुले गरी ।
भूमाको उपदेशार्थ बढे कुमार सुस्तरी ॥२४२॥

नारद –

भूमा र सुखमा भेद छ वा ती एक हुन् दुवै ।
जिज्ञासा मनमा मेरो जाग्न गो हे गुरो ! खुबै ॥२४३॥

सनत्कुमार –

समीचीन गर्‍यौ प्रश्न भूमा र सुख एक हो ।
अल्पमा सुख नै हुन्न भूमा नै सुखरूप हो ॥२४४॥

नारद –

भगवन् ! सुन्न चाहन्छु भूमाको नै समग्रमा ।
आज्ञा होस् करुणासाथ कृपापूर्वक अज्ञमा ॥२४५॥

सनत्कुमार –

भूमाले अन्य देख्तैन सुन्दैन अन्य नै पनि ।
भूमाले अन्य जान्दैन भूमा केवल हो अनि ॥२४६॥

जहाँ जो अन्य देखिन्छ सुनिन्छ र बुझिन्छ नै ।
त्यो भूमा हैन हो अल्प त्रिपुटी द्वैत तुच्छ नै ॥२४७॥

भूमा अमृत आनन्द अल्प हो मर्त्य हो असत् ।
जान्नुपर्दछ भूमा नै भूमा हो चिति ब्रह्म सत् ॥२४८॥

नारद –

हे ब्रह्मन् ! भन्नुहोस् केमा भूमा त्यो छ प्रतिष्ठित ?

सनत्कुमार –

भूमा सधैँ छ आफ्ना नै महिमामा प्रतिष्ठित ॥२४९॥

नारद –

भूमा अद्वैत हो होलान् भूमा र महिमा दुई ।
होला अद्वैतको हानि भूमा द्वैत स्वयं भई ॥२५०॥

सनत्कुमार –

जिज्ञासा सत्य हो विद्वन् ! अन्तमा श्रुति भन्दछ ।
महिमामा हुँदै हैन कसरी द्वैत बन्दछ ? ॥२५१॥

नारद –

यदि भूमा भए आफ्नै महिमामा प्रतिष्ठित ।
श्रुतिले किन भन्थ्यो र ? भूमा छ अप्रतिष्ठित ॥२५२॥

सनत्कुमार –

गाई अश्वादि यौटामा अर्को आश्रित बन्दछ ।
त्यस्तै आश्रित यो भूमा होइन श्रुति भन्दछ ॥२५३॥

नारद –

कसरी भनियो भूमा कहीँ छैन प्रतिष्ठित ?

सनत्कुमार –

भूमा नै छ सबैतर्फ हुने कस्मा प्रतिष्ठित ? ॥२५४॥

नारद –

भूमा आत्मा पृथक् हुन् कि ! अपृथक् हुन् गुरो ! अब
स्पष्ट पारेर आज्ञा होस् जिज्ञासा शान्त होस् सब ॥२५५॥

सनत्कुमार –

आत्माका रूपमा भूमा आदेश श्रुति गर्दछ ।
आत्मा नै छ सबैतर्फ भन्ने नै दृष्टि राख्तछ ॥२५६॥

जल्ले मनन यो गर्छ जल्ले यो स्पष्ट जान्दछ ।
आत्मामै रत भै रम्छ आत्मामिथुन बन्दछ ॥२५७॥

आत्मानन्दी बनी हुन्छ स्वराट् यथेच्छको गति ।
अन्यथा जसले बुझ्छ त्यस्को हुन्छ ठूलो क्षति ॥२५८॥

शिष्य –
भूमा यो जसले सुन्छ ब्रह्मन् ! के छ फलश्रुति ।
सुनौँ के यसले हुन्छ ? कुनै मुमुक्षुको मति ॥२५९॥

गुरु –
उपयुक्त गर्‍यौ प्रश्न ज्ञानी स्वाराज्य पाउँछ ।
यसले मोक्षको मार्ग खोल्छ स्वच्छ बनाउँछ ॥२६०॥

स्वाराज्यप्राप्तिका पूर्व नामादि जड वस्तु ती ।
हुन्छन् उत्पन्न सत्‌बाटै भन्ने हुन्थ्यो भने मति ॥२६१॥

भूमाज्ञान जसै हुन्छ सत् नै आत्मा हुँ जान्दछ ।
सदात्माबाट नै सारा भएको सृष्टि मान्दछ ॥२६२॥

न मृत्यु देख्छ विद्वान्‌ले न रोग दुःख देख्तछ ।
विभु व्यापक भै ज्ञानी सहस्रौँ रूप बन्दछ ॥२६३॥

शिष्य –
अन्तःकरण विद्वान्‌को कसरी शुद्ध बन्दछ ?
आज्ञा होस् अन्तमा ब्रह्मन् ! के कस्तो श्रुति भन्दछ ? ॥२६४॥

गुरु –
मुखावभासको हेतु ऐना स्वच्छ भएसरि ।
मोक्षार्थ बुद्धिको शुद्धि हुनै पर्छ त्यसैगरी ॥२६५॥

सनत्कुमारले गर्दै अन्तमा फल शंसन ।
चित्त संशुद्धि सोपान भने नारदजीकन ॥२६६॥

आहारशुद्धिले शुद्ध अन्तःकरण बन्दछ ।
अन्तःकरणको शुद्धि भएमा स्मृति बढ्दछ ।।२६७।।

स्मृतिवृद्धि जसै हुन्छ सम्पूर्ण ग्रन्थि टुट्तछन् ।
कुण्ठा ग्रन्थि जसै डढ्छन् ब्रह्मज्ञ मुक्त बन्दछन् ।।२६८।।

सनत्कुमारजीबाट भूमा ज्ञान गरीकन ।
गए नारद अज्ञान शोकबाट तरीकन ।।२६९।।

शान्तिपाठः

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टवाँसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।।
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!
ॐ स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।
स्वस्ति नस्ताक्ष्र्यो अरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ।।
ॐ शान्तिः! शान्तिः!! शान्तिः!!!

बृहदारण्यकोपनिषत्कारिका

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः

बृहदारण्यकोपनिषत्कारिका

शङ्करः शङ्कराचार्यः सद्गुरुः शर्वसन्निभः ।
सर्वेषां शङ्कराः सन्तु सच्चिदानन्दरूपिणः ॥
शान्तिपाठः
ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

शिष्य –

सङ्क्षेपमा सुनौँ ब्रह्मन् ! बृहत्का सुरुका सब ।
त्यसबाट गुरो ! होला अगाडि बुझ्न सम्भव ॥१॥

गुरु –

सम्बन्धभाष्यका पश्चात् वाक् संवत्सर आदिको –
हुन्छ वर्णन अध्याय पैलोमा अश्वमेधको ॥२॥

स्पर्धा असुर द्यौताको मुख्य प्राणादिको पनि ।
हुन्छ वर्णन उद्गीथ प्राणोपासकको पनि ॥३॥

प्रजापति अहंनाम ब्रह्म अव्याकृताख्यको ।
हुन्छ वर्णन ती क्षत्री ब्राह्मण वैश्य शूद्रको ॥४॥

धर्म उत्पत्तिका साथै आत्मोपासनको पनि ।
हुन्छ शंसन सप्तान्न संसृष्टि र विभाग नि ॥५॥

प्रवृत्तिमार्गको बीज कामको पाङ्क्त कर्मको ।
हुन्छ वर्णन पैलोमा सम्प्रति कर्म आदिको ॥६॥

दोस्रोमा चल्छ संवाद ती गार्ग्याजातशत्रुको ।
हुन्छ चर्चा क्रमैसाथ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिको ॥७॥

आत्माबाटै हुने गर्छ जगत्-उत्पत्ति शास्त्रतः ।
माकुरो अग्निभिल्काको बुभ्रनू दृष्टान्त तत्त्वतः ॥८॥

शिशुसंज्ञकको हुन्छ मध्यमप्राण शंसन ।
मूर्तामूर्त गरी हुन्छ ब्रह्मको रूपवर्णन ॥९॥

यसका पछि हे सौम्य ! मैत्रेयी याज्ञवल्क्यको ।
गहिरो हुन्छ संवाद द्रष्टव्यश्रवणादिको ॥१०॥

शिष्य –

जान्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! वेदान्त गहिरो निको ।
सुन्न पाऊँ म संवाद मैत्रेयी याज्ञवल्क्यको ॥११॥

गुरु –

मुक्तिका लागि हे सोम्य ! वेदान्त पढ्नुपर्दछ ।
यहाँ र स्वर्गको भोग तुच्छ सम्झनुपर्दछ ॥१२॥

शिष्य –

के हो वेदान्त सत्शास्त्र ? के हो उपनिषन्मत ?
सुन्न योग्य भए ब्रह्मन् ! सुन्न पाऊँ म तत्त्वतः ॥१३॥

गुरु –

वेदान्त भन्नु नै सोम्य ! बुझ्नू उपनिषन्मतः ।
विना उपनिषद्ज्ञान हुँदैन ज्ञान तत्त्वतः ॥१४॥

त्यसका लागि हे वत्स ! केही उपनिषन्मत ।
भन्नेछु सजिलो होला बुझ्न वेदान्त वस्तुतः ॥१५॥

याज्ञवल्क्य थिए ज्ञानी धर्मपत्नी थिए दुई ।
ब्रह्मज्ञान उनी दिन्थे राजा जनकमा गई ॥१६॥

थिए शिष्यहरू धेरै वेदविद्या पढाउँथे ।
ज्ञानको दीप बालेर अज्ञानान्ध भगाउँथे ॥१७॥

ब्रह्मविद् वरीयान् विद्वान् आफैँभित्र रमाउँथे ।
ब्रह्मचिन्तनका साथै समाधिमा हराउँथे ॥१८॥

धेरै वर्ष बिते वेदवेदान्तादि पढाउँदै ।
वैराग्य उनमा आयो गार्हस्थ्याश्रममा छँदै ॥१९॥

सन्न्यासमार्गमा जाने इरादा उनले लिए ।
यो कुरा उनले पत्नी दुवैलाई भनीदिए ॥२०॥

याज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवाद

याज्ञवल्क्य –
मेरा हे धर्मपत्नी हो ! सम्पत्ति घर यो सब ।
लेऊ बाँडेर जाँदैछु सन्न्यासाश्रममा अब ॥२१॥

मैत्रेयी –
हे स्वामिन् ! सम्पदा पाई कोही अमर बन्छ र ?
आज्ञाहोस् स्पष्ट पारेर धनले के मुक्ति मिल्छ र ? ॥२२॥

सारा यो धनसम्पत्ति लिऊन् कात्यायनी अब ।
मलाई दिनुहोस् ज्ञान चाहिन्न तुच्छ वैभव ॥२३॥

गुरु –
मैत्रेयी ती थिइन् जेठी कान्छी कात्यायनी थिइन् ।
जेठीले धनसम्पत्ति कान्छीलाई सबै दिइन् ॥२४॥

इच्छा सुनेर पत्नीको याज्ञवल्क्य खुशी भई ।
जे भने त्यो उनैबाट सुन एकाग्र नै भई ॥२५॥

याज्ञवल्क्य –
मैत्रेयि ! अति नै राम्रो तिमीले प्रश्न यो गर्‍यौ ।
जिज्ञासु रहिछौ साँच्चै मुमुक्षुपङ्क्तिमा पर्‍यौ ॥२६॥

धनले मुक्ति मिल्दैन यल्ले अहं बढाउँछ ।
अज्ञलाई त यल्ले झन् सारै अन्धो बनाउँछ ॥२७॥

मैत्रेयी –
धनले मुक्ति मिल्दैन भने लिएर हुन्छ के ?
केबाट मुक्ति मिल्ने हो ? आज्ञा होस् गर्नुपर्छ के ? ॥२८॥

याज्ञवल्क्य –
अब भन्नेछु मैत्रेयि ! जेले अमृत बन्दछ्यौ ।
सुनी मनन गर्नेछ्यौ मबाट जति सुन्दछ्यौ ॥२९॥

अरूका लागि छैनन् क्वै पति पत्नी सुहृद्‌जन ।
प्रेम गर्छन् सबै आफ्नै निम्ति प्रेमी बनीकन ॥३०॥

तसर्थ मोक्षका लागि गुरुका साथ गैकन ।
सुन्नुपर्छ महावाक्य जिज्ञासु अति भैकन ॥३१॥

सुनी मननका साथै निदिध्यासनको पनि ।
गर्नुपर्दछ अभ्यास विनम्र बहुतै बनी ॥३२॥

दर्शनीय सधैँ आत्मा श्रवणीय सधैँ उही ।
मननीय सधैँ आत्मा निदिध्यास्य सधैँ उही ॥३३॥

त्यसैकारण मैत्रेयि ! छोडेर सब लट्पट ।
वेदान्त सुन्नका लागि होऊ तत्पर झट्पट ॥३४॥

मैत्रेयी –
हे स्वामिन् ! अब आत्माको महत्त्व सुन्न पाउँ म ।
अति उत्सुकतासाथ सुन्न तत्पर नै छु म ॥३५॥

याज्ञवल्क्य –
परात्मा सबको आत्मा यैबाट सब आउँछन् ।
यसमै बस्तछन् बाँच्छन् यसमा नै बिलाउँछन् ॥३६॥

उदाहरण नै दिन्छु वीणा दुन्दुभि आदिको ।
सारा आश्रित आत्मामा योभन्दा पर हुन्छ को ? ॥३७॥

जसरी दाउरा बाल्दा धूँवा निस्कन्छ बाहिर ।
आत्माका[१] श्वास जस्तै ती निस्कन्छन् वेद बाहिर ॥३८॥

पानीमा नूनको डल्लो हाल्दा जस्तै बिलाउँछ ।
त्यस्तै नै सब यो सृष्टि आत्मामा नै बिलाउँछ ॥३९॥

मैत्रेयी –
मरेपछि कुनै संज्ञा रहँदैन भनीकन ।
भन्नुभो यसले मेरो अति मोहित भो मन ॥४०॥

याज्ञवल्क्य –
तिम्रो त्यो मोहको नाश गर्नैलाई भनीकन ।
उपदेश म आत्माको गर्नेछु मन दी सुन ॥४१॥

---

१. अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१०

द्वैतदृष्टि जसै हुन्छ अर्को र आफ्नु देखिने ।
अद्वैतदृष्टि राखेमा आत्मा सर्वत्र देखिने ॥४२॥

आत्मै आत्मा जहाँ हुन्छ कल्ले कल्लाई देख्छ र ?
[२]विज्ञाताकन मैत्रेयि ? कसले जान्न सक्छ र ? ॥४३॥

शिष्य –
याज्ञवल्क्य र मैत्रेयी संवाद पछि सारतः ।
आज्ञा होस् अब मध्वादि आख्यायिका प्रसङ्गतः ॥४४॥

गुरु –
मधुब्राह्मण पैलेकै प्रसङ्ग गर्न पूरण ।
आएको छ जगत् सारा मधु नै हो भनीकन ॥४५॥

पृथिव्यादि सबै नै हुन् उपकार्योपकारक ।
सबैको मूल हो आत्मा यो सारा सृष्टिधारक ॥४६॥

भर्तृप्रपञ्चको गर्दै प्रत्याख्यान विशेषतः ।
आएको भाष्यमा पढ्नू बुझिने छ अशेषतः ॥४७॥

अन्तमा मधुविद्याको कुमार अश्विनीकन ।
दधीचिले बताएको श्रुतिले गर्छ वर्णन ॥४८॥

घोडाको शिर लाएर दध्यङ्ले जुन वर्णन
गरेथे आत्मविद्याको उनैबाट तिमी सुन ॥४९॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषि –
सत्यको पालना गर्दै त्वाष्ट्रसम्बन्धको मधु ।
बताएँ आत्मसम्बन्धी गोप्य विद्या छ जो मधु ॥५०॥

---

२. येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद् विज्ञातारमरे केन विजानीयात् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।४।१४

आश्विनीकुमार –
प्रवर्ग्यकर्मसम्बन्धी सुन्यौँ सङ्क्षेपमा अति ।
उपदेश हओस् ब्रह्मन् ! चाहन्छौँ सुन्न सम्प्रति ॥५१॥

दध्यङ्ङाथर्वण ऋषि –
प्रवर्ग्यकर्मसम्बन्धी दुई अध्यायका सब ।
दुइटा मन्त्रद्वारा नै बताएँ ती सुन्यौ तब ॥५२॥

अध्याय ब्रह्मसम्बन्धी दुई अध्यायको पनि ।
दुइटा मन्त्रद्वारा नै भन्नेछु सुन ती पनि ॥५३॥

बनाए परमात्माले पहिले द्विपदी तनु ।
तत्पश्चात् सिर्जिए फेरि चतुष्पादमयी तनु ॥५४॥

आफैँ पुरुष पक्षी भै पसे शरीरमा गई ।
समस्त पुरमा सुत्छन् आत्मा [३]पुरिशयी भई ॥५५॥

यस्तो स्थान कुनै छैन न ढाकोस् उसले कुनै ।
यस्तो पुर कुनै छैन नपसेको हओस् कुनै ॥५६॥

[४]रूपरूप हुँदै आत्मा प्रतिरूप हुँदै गयो ।
प्रतिख्यापनका लागि नानारूप लिँदै गयो ॥५७॥

[५]मायाद्वारा अनेकौँ भै परमेश्वर भास्तछ ।
मिथ्या नाम र रूपादि लिई सर्वत्र नाच्तछ ॥५८॥

---

३. स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैनेन किञ्चनावृतं नैनेन किञ्चनासंवृतम् ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१८

४. रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । – बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

५. इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् २।५।१९

यो आत्मा ब्रह्म हो सत्‌चित् कार्यकारणले पर ।
अबाह्य र विजातीय वस्तुभन्दा निकै पर ॥५९॥

प्राणीका बुद्धिमा बस्छ सत्‌चित् आत्मा सनातन ।
सबै वेदान्तको यै हो उपदेशानुशासन ॥६०॥

शिष्य –

मधुब्राह्मणका पश्चात् प्रसङ्ग कुन आउँछ ?
सुन्ने इच्छा भयो ब्रह्मन् ! जल्ले ज्ञान बढाउँछ ? ॥६१॥

गुरु –

याज्ञवल्कीय हो काण्ड पछाडि अब आउँने ।
राम्रो प्रश्न गऱ्यौ सोम्य ! यल्ले ज्ञान बढाउँने ॥६२॥

मधुकाण्ड थियो अङ्ग ! शास्त्रप्रधान वस्तुतः ।
युक्तिप्रधान यो काण्ड हुँदैछ अब प्रस्तुत ॥६३॥

शास्त्र युक्ति दुवैद्वारा आत्मैकत्वप्रदर्शन ।
गर्नकै निम्ति यो काण्ड भएको छ प्रवर्तन ॥६४॥

राजा जनकले गर्थे ब्रह्मचर्चा सधैँ सुरु ।
याज्ञवल्क्य थिए मुख्य विद्वान् ब्रह्मज्ञ सद्‌गुरु ॥६५॥

कुनै समयमा यज्ञ राजा जनकले गरे ।
विद्वान् ब्रह्मज्ञ वेदज्ञ आमन्त्र्य जनमा परे ॥६६॥

राजा जनकले चाहे ब्रह्मचर्चा गराउन ।
पुरस्कार ठुलै राखे ब्रह्मिष्ठ हुन्छ जो जन ॥६७॥

शास्त्रार्थ सुरु भो जल्पकथा पक्षविपक्षमा ।
पूर्वपक्षी भए धेरै याज्ञ उत्तरपक्षमा ॥६८॥

होता अश्वलले पैले गरे प्रश्न अनेकन ।
दिए उत्तर साराको याज्ञवल्क्य उठीकन ॥६९॥

आर्तभाग हुँदै भुज्यु उषस्त अनि कोहल ।
गार्गी आरुणिका पश्चात् आयो शाकल्यको पल ॥७०॥

यथाक्रम यथायोग्य पाएथे ठीक उत्तर ।
अन्तमा हुन गो मूर्धापात शाकल्यको तर ॥७१॥

शिष्य –
किन शाकल्यको ब्रह्मन् ! मूर्धापतन नै भयो ?
के सोधे पूर्वपक्षीले अनि उत्तर के थियो ? ॥७२॥

गुरु –
अवैदान्तिक जो प्रश्न सोधे शाकल्यले जब ।
अपमान गरे धेरै ती याज्ञवल्क्यको तब ॥७३॥

[६]वेदान्तवेद्य पुंबारे सोधेथे याज्ञवल्क्यले ।
भनेथे फुट्छ मूर्धा नै देऊ उत्तर होसले ॥७४॥

अवाक् भएर शाकल्य सकेनन् दिन उत्तर ।
शाकल्यको खस्यो मूर्धा भयो पतन सत्त्वर ॥७५॥

शिष्य –
शाकल्यको भयो ब्रह्मन् मूर्धा पतन नै किन ?
लाग्यो अत्यन्त आश्चर्य भयो भरङ्ग यो मन ॥७६॥

आज्ञा होस् गुरुजी ! केही रहस्य यसमा भए ?
शाकल्य ती अकार्थैमा ब्रह्मन् ! पतनमा गए ॥७७॥

६. तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मूर्द्धा ते विपतिष्यति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।२६

गुरु –

उपयुक्त गऱ्यौ प्रश्न सुनेर मनमा लिनू ।
नपढीकन वेदान्त शास्त्रार्थमा न उत्रनू ॥७८॥

शाकल्यले गरे भूल वेदान्तै नपढीकन ।
शास्त्रार्थमा उनी उत्रे अवेदान्ती भईकन ॥७९॥

कसैले पनि वेदान्तै नपढी भूल यै गरे ।
त्यस्को पतन नै हुन्छ अयोग्य अघि जो सरे ॥८०॥

सङ्क्षेपमा भनेँ मैले जान्न इच्छा भए बरु ।
पढ्नू उपनिषद् साथै मेरा ग्रन्थहरू अरू ॥८१॥

यसै विषयमा ग्रन्थ[७] भएको छ प्रकाशित ।
खोजेर पढ हे शिष्य ! सक्छौ बुझ्न मजासित ॥८२॥

अन्तमा ब्रह्मविद्लाई भनेथे याज्ञवल्क्यले ।
केही प्रश्न भए सोध्नोस् दिन्छ उत्तर यज्ञले ॥८३॥

कुनै ब्राह्मणले आँट गरेनन् सोध्न नै पनि ।
आफैँले नै गरे प्रश्न श्रुतिरूप स्वयं बनी ॥८४॥

मान्छे र वृक्षको गर्दै तुलना प्रश्न जो भयो ।
अवाक् रहे सबै विद्वान् जबाफ श्रुतिले दियो ॥८५॥

[८]विज्ञानघन आनन्द ब्रह्म हो परमा गति ।
ब्रह्मिष्ठ ब्रह्मवेत्ताको परमाश्रय सद्गति ॥८६॥

---

७. औपनिषद पुरुष, २०७२, प्रकाशक – श्रीराजर्षिजनकस्मृतिकोष, काठमाडौँ ।

८. विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद इति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् ३।९।२८

शिष्य –
आफ्नो नै वेदशाखाको महावाक्य अझैतक ।
सुनेको छैन बुझ्ने ता धेरै पर छ तात्त्विक ॥८७॥

मैले श्रवण गर्ने त्यो महावचन हो कुन ?
अनुभूति हुने ब्रह्मन् ! महावचन हो कुन ? ॥८८॥

श्रवणात्मकका साथै अनुभूत्यात्मकै पनि ।
आज्ञा हओस् महावाक्य सुन्छु निश्चल नै बनी ॥८९॥

श्रवणात्मक हो वाक्य तत् त्वं असि सबैकन ।
भन्दछन् कति विद्वान् ती तर मान्दैन यो मन ॥९०॥

अनुभूत्यात्मकै वाक्य 'अहं ब्रह्मास्मि' यो पनि ।
सबैका लागि हो भन्छन् हुन सक्तैन यो पनि ॥९१॥

त्यसै कारण हे ब्रह्मन् ! सुन्न पाउँ म शास्त्रतः ।
यथार्थमा महावाक्य जान्ने इच्छा छ तत्त्वतः ॥९२॥

गुरु –
तिमीले अति नै श्रेष्ठ गऱ्यौ यी प्रश्न सुव्रत !
उपदेश म गर्नेछु तिमीलाई म शास्त्रतः ॥९३॥

यो सम्बन्धी छ लेखेको मैले ग्रन्थ अनेकन ।
यीबाटै बुझ्न सक्नेछौ पढ ग्रन्थ दिई मन ॥९४॥

पृष्ठभूमि तिमीलाई पहिले म बताउँछु ।
पछाडि म तिमीलाई महावाक्य सुनाउँछु ॥९५॥

मिथिलापुरमा राज्य राजा जनक गर्दथे ।
ब्रह्मज्ञानी थिए राजा शास्त्रार्थमा रमाउँथे ॥९६॥

राजादर्बारमा नित्य ब्रह्मज्ञानी जुटाउँथे ।
ब्रह्मचर्चा सधैँ हुन्थ्यो शास्त्रार्थ ती गराउँथे ॥९७॥

ब्रह्मज्ञ गुरुमा मुख्य श्रीयाज्ञवल्क्यजी थिए ।
राजाले तिनलाई नै गुरुको पदवी दिए ॥९८॥

शिष्य –
याज्ञवल्क्य र राजाको त्यो संवाद कहाँ भयो ?
थियो विषय के ? जल्प यद्वा वादकथा थियो ? ॥९९॥

गुरु –
प्रासङ्गिक गर्‍यौ प्रश्न अति प्रफुल्ल भो मन ।
बृहदारण्यकैबाट म भन्छु धीर भै सुन ॥१००॥

कुनै समयमा याज्ञवल्क्य दर्बारमा गए ।
गरे स्वागत राजाले प्रसन्न ब्रह्मविद् भए ॥१०१॥

निकै बृहत् छ यो शास्त्र बृहदारण्यनामतः ।
साह्रै दुरूह मानिन्छ भाष्यशाङ्करसंयुत ॥१०२॥

वक्ता श्रोता दुवैको नै जानी सामर्थ्य भन्दछु ।
अति सङ्क्षेपमा भन्नु उपयुक्त म ठान्दछु ॥१०३॥

वाक्ब्रह्मको भयो चर्चा पैलो संवादरूपमा ।
प्राणात्मभूत विद्वान्को सर्वात्मकत्वरूपमा ॥१०४॥

यसैमा लामु चर्चा भो झुके राजा बुझीकन ।
गुरूपसत्तिका साथै सर्वस्वदान दीकन ॥१०५॥

'अभय[९] ब्रह्म हौ' भन्ने उपदेश यहीँ भयो ।
क्रमैले ब्रह्मसम्बन्धी सुसंवाद चलीरह्यो ॥१०६॥

शिष्य –
महावचन नै साक्षात् मोक्षको हेतु हो जुन ।
महावाक्य सुनेपश्चात् अरू प्रश्न गरे किन ? ॥१०७॥

गुरु –
महावचन हो पैलो सोम्य ! श्रवणरूप नै ।
मननादिक अभ्यास तत्पश्चात् गर्नुपर्छ नै ॥१०८॥

'तत् त्वम् असि' महावाक्य नौ नौ पल्ट सुनेपछि ।
'तत् ह अस्य विजज्ञौ' यो श्वेतमा ज्ञान भो पछि ॥१०९॥

त्यस्तै नै ब्रह्मविद्द्वारा 'अभयं वै' सुने जब ।
ब्रह्माभ्यास गरे लामु राजा जनकले तब ॥११०॥

ब्रह्मविद्सँग शास्त्रार्थ निदिध्यासन जो भयो ।
'अहं ब्रह्मास्मि'को बोध त्यो कालान्तरमा भयो ॥१११॥

शिष्य –
अरू स्पष्ट सुनौँ ब्रह्मन् ! महावाक्य सुनेपछि ।
चर्चा संवाद केमा भो ? राजा र गुरुमा पछि ? ॥११२॥

गुरु –
सोधे जनकले के के ? भने के ? गुरुले तब ।
तिनका मुखबाटै नै प्रश्नोत्तर सुनौँ अब ॥११३॥

---

९. अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।२।४

जनक –

पञ्चज्योतिहरू के हुन् ? के काम तिनको कहाँ ?
भन्नोस् सारांशमा ब्रह्मन् ! स्थान हो तिनको कहाँ ? ॥११४॥

याज्ञवल्क्य –

आदित्य चन्द्रमा अग्नि वाग्ज्योति क्रमले सब ।
आत्मज्योति सँगै पञ्चज्योति हुन् ब्रह्मवैभव ॥११५॥

सूर्यज्योति भए अस्त चन्द्रमाज्योति बल्दछ ।
चन्द्रज्योति भए अस्त अग्निको ज्योति बल्दछ ॥११६॥

अग्निज्योति हुँदा अस्त वाग्ज्योति झल्मलाउँछ ।
वाग्ज्योति जब थामिन्छ आत्मज्योति उदाउँछ ॥११७॥

अरू हुन् ज्योति आभास आत्मज्योति स्वरूप हो ।
यही नै हो चिदाभास ब्रह्मको प्रतिबिम्ब हो ॥११८॥

अस्तोदय अरू ज्योति आत्मज्योति सनातन ।
अन्तमा ज्योति ती मिल्छन् आत्मामा नै गईकन ॥११९॥

न ता आदित्य चम्कन्छन् विद्युत् अग्नि न चन्द्रमा ।
ब्रह्मकै भास पाएर ती चम्कन्छन् यथार्थमा ॥१२०॥

शिष्य –

आत्मज्योति चिदाभास स्वप्रकाश सनातन ।
अरू संवाद के के भो ? सुन्न खोज्छ अझै मन ॥१२१॥

गुरु –

आत्मस्वरूपका बारे जिज्ञासा नृपको भयो ।
प्रश्नोत्तर भए के के ? उनैबाट सुनौँ कि ! यो ॥१२२॥

जनक –

आत्मा जन्मन्छ या मर्छ भन्ने ठानिन्छ नै सदा ।
यो नित्य कसरी होला ? लाग्छ सन्देह सर्वदा ॥१२३॥

याज्ञवल्क्य –

न जन्मन्छ न यो मर्छ आत्मा नित्य सनातन ।
मर्ने र जन्मने ठान्नु अध्यासजन्य चिन्तन ॥१२४॥

आत्माका छन् दुई स्थान यहाँ र परको गरी ।
तेस्रो हो स्वप्नको स्थान यल्ले देख्छ दुवै थरी ॥१२५॥

जाग्रत् र स्वप्नमा घुम्छ महामत्स्य सरी भई ।
स्वप्नमा सृष्टि सिर्जिन्छ संस्कार वासना लिई ॥१२६॥

बुद्धीन्द्रियहरू सारा सुषुप्तिमा गईकन ।
अविद्या तममा लुक्छन् प्रायः लीन भईकन ॥१२७॥

जनक –

जीवको स्थिति के हुन्छ ? सुषुप्तिमा पुगीकन ।
स्वयंप्रकाश आत्माको के हुन्छ स्थिति ? तत्क्षण ॥१२८॥

याज्ञवल्क्य –

अति राम्रो गर्‍यौ प्रश्न दुर्बोध्य हो सुषुप्ति यो ।
आनन्दमय वेला हो जान्न मुस्किल पर्छ यो ॥१२९॥

प्रतिबिम्ब खडा हुन्न बुद्धीन्द्रिय नभै जब ।
प्रतिबिम्ब गई मिल्छ साक्षी बिम्ब भई तब ॥१३०॥

सुषुप्तिका दुई भेद अवस्था स्थितिले गरी ।
अवस्था प्राज्ञ हो प्रज्ञ स्थिति हो भेदमा परी ॥१३१॥

तीनोटा वृत्ति जन्मिन्छन् सुषुप्तिकालमा अनि ।
ब्रह्मानन्द त्यहीँ मिल्छ भन्दछन् शास्त्रले पनि ।।१३२।।

साक्षी आकार हो पैलो साक्षीले सब जान्दछ ।
[१०]द्रष्टाका दृष्टिको लोप हुँदैन श्रुति भन्दछ ।।१३३।।

द्रष्टा नित्य भएकाले ऊ सबैतिर देख्तछ ।
दृश्य हुन्न सुषुप्तिमा भई अद्वय बस्तछ ।।१३४।।

आनन्दाकार दोस्रो हो आनन्दले सुतेँ भनी ।
निद्राबाट उठी भन्छ मान्छे खुशी भई अनि ।।१३५।।

अज्ञानाकार तेस्रो हो केही जानिन भन्दछ ।
सुषुप्तिको भई साक्षी द्रष्टाले सब जान्दछ ।।१३६।।

जसरी पतिका साथ पत्नी एक भईकन ।
आलिङ्गित हुँदा सारा बिर्सिन्छन् बाहिरी क्षण ।।१३७।।

त्यस्तै आत्मा सुषुप्तिमा एकीभूत भईकन ।
परमात्मासँगै मिल्छ अतद् नासिन्छ तत्क्षण ।।१३८।।

सुघ्ने शक्ति छ सुँघ्दैन चाख्तैन न त बोल्दछ ।
सुन्दैन मन चाल्दैन न छुन्छ न त जान्दछ ।।१३९।।

सुषुप्तिमा अतद्दृश्य तममा लुप्त बन्दछ ।
त्यसै कारण साक्षीले देख्तैन श्रुति भन्दछ ।।१४०।।

सुषुप्तिमा हराएर स्वप्नमा त्यो उदाउँछ ।
पुण्यपापहरू हेर्दै जाग्रत्मै जीव आउँछ ।।१४१।।

---

१०. न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात् । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।३।२३

शिष्य –

पञ्चज्योति र आत्माका जाग्रदादि सुनेँ सब ।
जीवको गति के हुन्छ ? सुन्ने इच्छा भयो अब ।।१४२।।

गुरु –

राजा जनकको प्रश्न याज्ञको अनि उत्तर ।
सङ्क्षेपमा उनैबाट सुन्नु नै हुन्छ सुन्दर ।।१४३।।

जनक –

हे ब्रह्मन् ! जीवले कस्तो गति पाउँछ अन्ततः ?
स्पष्ट पारी हओस् आज्ञा तात्पर्यरूप तत्त्वतः ।।१४४।।

याज्ञवल्क्य –

पञ्चज्योति सुन्यौ राजन् ! जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ति ती ।
सारांशमा म भन्ने छु जीवको गति सम्प्रति ।।१४५।।

प्रारब्धकर्म भोगेर मृत्युमा जब पुग्दछ ।
जीव दुर्बल निश्चेष्ट त्यो ज्ञानहीन बन्दछ ।।१४६।।

प्राण इन्द्रिय ती मिल्छन् लिङ्गात्मामा गई जब ।
प्रकाशित हुनेगर्छ हृदयाग्र गई तब ।।१४७।।

जीवात्मा तालु या आँखा अङ्गबाट अरू कुनै ।
लिङ्गाख्य देहका साथ प्रस्थान गर्छ तत्क्षणै ।।१४८।।

जनक –

अतीत जन्मका हाम्रा के के संस्कार आउँछन् ?
यो सुन्न मन भो ब्रह्मन् कसरी यी उदाउँछन् ? ।।१४९।।

याज्ञवल्क्य –

जीवका साथमा जान्छन् [११]प्रज्ञाविद्या र कर्म नै ।
भोगेका विषयोद्भूत वासनामयरूप नै ॥१५०॥

यही नै श्रुतिको अर्थ गीतामा पनि कृष्णले ।
बताउनुभएको छ पढ्नुपर्छ मुमुक्षुले ॥१५१॥

एउटा देह छोडेर जीव अर्को शरीरमा ।
जुका सरि सरी जाने उदाहरण छ शास्त्रमा ॥१५२॥

विज्ञानमय हो आत्मा अनेकौँ योनिमा गई ।
कर्मानुसारको भोग्छ फल अज्ञ सदा भई ॥१५३॥

जस्को छ कर्म जे जस्तो भोगेर कर्मको फल ।
फर्किन्छ फेरि जीवात्मा विभिन्न योनिमा तल ॥१५४॥

अकाम जो छ निष्काम आत्मकाम छ जो जन ।
ब्रह्मज्ञ ब्रह्मवेत्ता हुन् ती हुन् ब्रह्मसनातन ॥१५५॥

ज्ञानीका प्राण निस्किन्नन् भनेर श्रुति भन्दछ ।
पैले ब्रह्म थियो जीव फेरि त्यो ब्रह्म बन्दछ ॥१५६॥

जसका मनका सारा कामनाहरू हट्छन् ।
ज्ञानी अमृत भै हाल्छन् बाँच्तैमा ब्रह्म बन्दछन् ॥१५७॥

जसरी सर्पले छोड्छ वल्मीकमाथि काँचुली ।
त्यस्तै ब्रह्मज्ञले ठान्छन् देह बेकार काँचुली ॥१५८॥

---

११. शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२

शिष्य –
याज्ञवल्क्य स्वयंबाट गुह्यतत्त्व सुनेपछि ।
राजाको स्थिति कस्तो भो ? के प्रसङ्ग चल्यो पछि ? ॥१५९॥

गुरु –
मोक्षमार्ग अविद्या र विद्यासम्बन्धमा पनि ।
भने ज्ञानी र अज्ञानी दुवैको स्थिति नै पनि ॥१६०॥

आत्मज्ञ अनि आत्माको भयो क्रमिक वर्णन ।
आत्माका ज्ञानले हीन मान्छेको गतिवर्णन ॥१६१॥

गति नानात्वदर्शीको ब्रह्मदर्शनको क्रम ।
सङ्क्षेपमा भयो चर्चा हटाउँदै सबै भ्रम ॥१६२॥

आत्मस्वरूपका साथै स्थिति आत्मज्ञको पनि ।
भयो चर्चा निकै लामो सन्न्यासाश्रमको अनि ॥१६३॥

गुरुबाट सुनी वाक्य ब्रह्मज्ञान भएपछि ।
अभ्यास [१२]शास्त्रको धेरै नगर्नू भनियो पछि ॥१६४॥

राजा जनकमा यस्तै श्रीअष्टावक्रले पनि ।
उपदेश गरेथे जो बताउँदछु सो पनि ॥१६५॥

[१३]पढ्यौ यद्वा सुन्यौ राजन् ! नाना शास्त्र थरी थरी ।
नबिर्सीकन ती सारा मुक्ति हुन्न कसैगरी ॥१६६॥

---

१२. तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तत् । – बृहदारण्यकोपनिषद् ४।४।२१

१३. आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥– अष्टावक्रगीता १६।१

[14]उपदेशक हुन् तिम्रा ब्रह्मा विष्णु महेश्वर ।
न बिर्सेतक ती सारा मुक्ति हुन्न कसै गर ॥१६७॥

सुनेपछि महावाक्य गरी मनन चिन्तन ।
राजालाई भयो ज्ञान म हुँ ब्रह्म भनीकन ॥१६८॥

परीक्षित् नृपले त्यस्तै ब्रह्मज्ञान भईकन ।
गरेथे गुरुमा बिन्ती म हुँ [15]ब्रह्म भनीकन ॥१६९॥

राजाले अन्तमा सारै कृतकृत्य बनीकन ।
गुरुमा राज्यका साथै गरे आत्मसमर्पण ॥१७०॥

शिष्य –
अझै पनि छ जिज्ञासा प्रक्रियागतमा गई ।
सुन्ने इच्छा छ हे ब्रह्मन् ! बस्छु उत्सुक नै भई ॥१७१॥

गुरु –
ब्रह्मज्ञको महत्ता र महावचनको पनि ।
भयो सारांशमा चर्चा कैवल्यमुक्तिको पनि ॥१७२॥

अझै बाँकी छ जिज्ञासा भने स्पष्ट गरी भन ।
सकेसम्म म भन्ने छु सावधान भई सुन ॥१७३॥

---

१४. हरो यद्युपदेष्टा ते हरिः कमलजोऽपि वा ।
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वं विस्मरणादृते ॥– अष्टावक्रगीता १६।११

१५. भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न विभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥– श्रीमद्भागवत १२।६।५

शिष्य –
अनुभूति हुने वाक्य [१६]‘अहं ब्रह्मास्मि’ निश्चित ।
बृहदारण्यको पैलो अध्यायमा छ वर्णित ।।१७४।।

उपदेश्य महावाक्य ‘अभयं वै’ भने तर ।
चारौँ अध्यायमा पर्छ श्रुतिको वाक्य सुन्दर ।।१७५।।

महावाक्य सुनी पैले अनुभूति हुने क्रम ।
बृहदारण्यमा आयो भईकन व्यतिक्रम ।।१७६।।

यसै विषयमा मेरो जिज्ञासा हुन गो अब ।
स्पष्ट पारेर हे ब्रह्मन् ! आज्ञा गर्नुहओस् सब ।।१७७।।

गुरु –
धन्यवाद तिमीलाई गऱ्यौ यो प्रश्न सुन्दर ।
पूर्वापर विचारेर दिनेछु सौम्य ! उत्तर ।।१७८।।

मीमांसाशास्त्रले दिन्छ एउटा न्याय सुन्दर ।
पाठको क्रमभन्दा ता अर्थ हो बलवत्तर ।।१७९।।

श्रुतिले पहिले भन्छ ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ र,
‘यवागूँ पचति’ भन्छ पछाडि श्रुतिले तर ।।१८०।।

हवनीय छ जो द्रव्य यवागू यज्ञमा भने ।
यवागू नै न पाक्तैमा त्यो यज्ञ कसरी हुने ।।१८१।।

---

१६. ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मनमेवावेत्, अहं ब्रह्मास्मीति ।
– बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।१०

मीमांसाले दियो सूत्रै [१७]श्रुतिलिङ्गादिको क्रम ।
हो अर्थक्रम नै श्रेष्ठ नलेऊ यसमा भ्रम ॥१८२॥

यसमा लाग्छ सो न्याय जहाँ होस् वाक्यको क्रम ।
पाठको क्रमभन्दा हो बलियो अर्थको क्रम ॥१८३॥

त्यसैले ती महावाक्य तल माथि रहुन् जहाँ ।
तिनको अर्थ नै हुन्छ बलवत्तर नै त्यहाँ ॥१८४॥

पञ्चाग्निविद्या

शिष्य –
भूमाविद्या सुनेँ मैले गुरुबाट यथार्थतः ।
अब [१८]पञ्चाग्निविद्या त्यो सुन्ने इच्छा छ तत्त्वतः ॥१८५॥

भन्नुभो गुरुले पैले म भन्नेछु प्रसङ्गतः ।
आज्ञा होस् अब हे ब्रह्मन् ! विद्या पञ्चाग्नि सारतः ॥१८६॥

गुरु –
श्रौतप्रसङ्ग हो अङ्ग ! अति प्राचीन वैदिक ।
अहिले म त्यही भन्छु जो अत्यन्त छ मार्मिक ॥१८७॥

पिताका साथमा बस्थे श्वेतकेतु सबैसँग ।
कुनै दिन गए पढ्न उद्दालक पितासँग ॥१८८॥

पिता र पुत्रको वार्ता के के विषयमा भयो ।
प्रत्यक्ष सुन हे तात ! उनैका मुखबाट यो ॥१८९॥

---

१७. श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ।
– मीमांसासूत्रम् ३।३।१४

१८. द्रष्टव्य – यो पञ्चाग्निविद्या छान्दोग्योपनिषद्को पाँचौँ अध्यायमा पनि छ ।

श्वेतकेतु –
के हो पञ्चाग्निविद्या त्यो जान्नै पर्ने छ यो किन ?
भगवन् ! सब आज्ञाहोस् म सुन्छु ध्यान दीकन ॥१९०॥

उद्दालक –
जानेको जति विद्या हो तिमीलाई भनेँ सब ।
जानेकै छैन सो विद्या कसरी म भनौँ अब ॥१९१॥

श्वेतकेतु –
कल्ले जान्दछ यो विद्या ? पढ्ने कहाँ गईकन ?
आज्ञा होस् भगवन् ! पढ्छु दिएर अति नै मन ॥१९२॥

उद्दालक –
तिमी पाञ्चालमा जाऊ प्रवाहण भए निर ।
भन्लान् पञ्चाग्निविद्या त्यो सुन्नू चित्त गरी स्थिर ॥१९३॥

गुरु –
श्वेतकेतु गए जान्न प्रवाहण समक्षमा ।
प्रश्नोत्तर हुँदा योग्य भएनन् श्वेत अन्तमा ॥१९४॥

फर्किए घरमा श्वेत भई निराश ती अति ।
बताए सब वृत्तान्त उद्दालक पिताप्रति ॥१९५॥

उद्दालक गए आफैँ प्रवाहण जहाँ थिए ।
गुरूपसत्ति वाणीले गरी सम्मान अर्पिए ॥१९६॥

उद्दालक –
विद्वन् ! पञ्चाग्निविद्याको भन्नुहोस् महिमा अब ।
तत्पश्चात् क्रमले हामी बढौँ प्रकृतमा तब ॥१९७॥

उद्दालकजीले सोधे प्रासङ्गिक कुरा सब ।
पाँचोटा अग्निविद्याका बारेमा शान्त भै तब ॥१९८॥

प्रवाहण –

गर्छु स्वागत हे ब्रह्मन् ! जिज्ञासा गर्नु भो जुन ।
यथामति म भन्नेछु बस्नोस् शान्त भईकन ॥१९९॥

महावचनका साथै विद्या पञ्चाग्नि यो पनि ।
गुरुका मुखबाटै नै सुन्नुपर्छ व्रती बनी ॥२००॥

उद्दालक –

महावचन नै साक्षात् मुक्तिको हेतु हो जब ।
यो विद्या किन सुन्ने हो ? विद्वन् ! आज्ञा हओस् अब ॥२०१॥

प्रवाहण –

आश्रमी तीनका निम्ति महावचन हेतु हो ।
समुच्चयीहरू निम्ति यो विद्या पनि हेतु हो ॥२०२॥

दुइटै नै गृहस्थीले सुन्नै पर्दछ अन्यथा ।
मुक्तिको मार्ग खुल्दैन हे ब्रह्मन् ! बुझ्नु सर्वथा ॥२०३॥

गुरु –

छान्दोग्य श्रुतिको [१९]'तद्य इत्थं विदुः' पढौँ सब ।
बुझिन्छ यस विद्याको महत्त्व स्पष्ट नै तब ॥२०४॥

१९. तद्य इत्थं विदुः । ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभिसम्भत्यर्चिसोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् । मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति । – छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।१,

प्रवाहण –

कर्मको फल भोगेर फिर्छन् जीवहरू जब ।
पञ्चाग्निमा हुँदै होम आएर जन्मिने सब ॥२०५॥

अत्यन्त कष्ट भोगेको सम्झना जीवले गरी ।
भएर तीव्र वैराग्य जाला मुक्त भई तरी ॥२०६॥

उद्दालक –

समुच्चयीहरूमा नै अनिवार्य भयो जुन ।
स्पष्ट पारेर हे विद्वन् ! मलाई भन्नुहोस् पुनः ॥२०७॥

प्रवाहण –

समुच्चयीहरूमा नै रागद्वेष प्रियाप्रिय ।
शत्रुमित्र सँगै बढ्छन् काम क्रोधादि निश्चय ॥२०८॥

धर्माधर्मादि संस्कार वासना घोर बढ्दछन् ।
अज्ञानजन्य हुन् सारा यसैमा जीव पर्दछन् ॥२०९॥

यसबाट तरी जान विरक्त हुनुपर्दछ ।
यसैकारण कर्मीले यो विद्या सुन्नुपर्दछ ॥२१०॥

विद्या पञ्चाग्नि हे ब्रह्मन् ! क्रमैले भन्दछु अब ।
अति सङ्क्षेपमा सारा सुन्नोस् ब्रह्मज्ञ ! ती सब ॥२११॥

गुरु –

दुईका बीच संवाद भयो शास्त्रानुसारतः ।
धेरै लामो छ संवाद पढ्नू ग्रन्थानुसारतः ॥२१२॥

ती प्रवाहणले पैले ती श्वेतकेतुका सँग ।
जे जे प्रश्न गरेथे त्यै सोधे आरुणिका सँग ॥२१३॥

सोधेका प्रश्नमा पाँच थिए निम्नानुसारका ।
मरेपछि प्रजा हुन्छन् ती पान्थ कुन मार्गका ? ॥२१४॥

आउँछन् फेरि फर्केर ती प्रजा यस लोकमा ?
धेरै मरी गएमा के अट्‌तछन् परलोकमा ? ॥२१५॥

कति आहुतिले आप पुरुषवाच्य बन्दछ ?
के देवयानका साथै पितृको यान याद छ ? ॥२१६॥

इत्यादि प्रश्न राखेर क्रमले सब सत्त्वर ।
दिएथे प्रश्नकर्ताले ब्रह्मज्ञकन उत्तर ॥२१७॥

चारौँ त्यो प्रश्न हो मुख्य अरू चाहिँ सहायक ।
यस्को वर्णन पैले नै गर्नु हो फलदायक ॥२१८॥

त्यो हो पञ्चाग्निमा पैलो यो द्युलोकाग्नि वर्णन ।
आदित्य हो समिध्, रश्मि धूम, अर्चिस् भने दिन ॥२१९॥

दिशा अङ्गार हुन् दिक् ती विस्फुलिङ्ग अवान्तर ।
श्रद्धाको अग्निमा होम गर्छन् देव निरन्तर ॥२२०॥

त्यसै आहुतिले हुन्छन् सोमराजा भनीकन ।
पञ्चाग्निमा द्युलोकाग्नि हुनगो सूक्ष्म वर्णन ॥२२१॥

त्यो पर्जन्याग्नि हो दोस्रो मेघ नै अग्नि हो जब ।
संवत्सर समिध् हुन्छ धूवाँ हो बादलै तब ॥२२२॥

ज्वाला त्यो विजुली बन्छ अङ्गार वज्र बन्दछ ।
मेघगर्जन झिल्का हो सोमै हवन बन्दछ ॥२२३॥

गर्छन् हवन द्यौताले सोमराजा लिउन् भनी ।
यही आहुति वर्षिन्छ पृथ्वीमा जल नै बनी ।।२२४।।

झर्छन् अनुशयी जीव पानीमै कर्म लीकन ।
पृथिवी अग्निको गर्छु हे ब्रह्मन् ! अब वर्णन ।।२२५।।

पृथिवी अग्नि हो तेस्रो संवत्सर भए समिध् ।
आकाश धूम हो रात्रि ज्वाला हो बुझ तत्त्वविद् ! ।।२२६।।

दिशा अङ्गार हुन् झिल्का दिक् अवान्तर बन्दछन् ।
पृथिवी अग्निमा वर्षा द्यौता आहुति गर्दछन् ।।२२७।।

त्यसै आहुतिले अन्न पृथ्वीमा फल्न पाउँछ ।
अन्नका साथ लागेर त्यो कर्मी जीव आउँछ ।।२२८।।

पृथ्वी अग्नि बताएर ती प्रवाहणले पनि ।
पुरुषाग्नि भने सोको इतिवृत्त सबै अनि ।।२२९।।

चौथो पुरुष हो अग्नि समिधा अनि वाक्य हो ।
धूवाँ हो प्राण जिब्रो हो ज्वाला अङ्गार चक्षु हो ।।२३०।।

विस्फुलिङ्ग भयो श्रोत्र त्यसै नै पुरुषाग्निमा ।
देवता गर्दछन् होम अन्नको मुखकुण्डमा ।।२३१।।

त्यसले वीर्य उत्पन्न हुन्छ विस्तारका सँग ।
यस्को सम्बन्ध देखिन्छ स्त्रीरूपा अग्निका सँग ।।२३२।।
स्त्रीरूपा अग्नि हुन् पाँचौँ उपस्थ समिधा अनि ।
पतिको मन्त्रणा धूम ज्वाला हो योनि दन्दनी ।।२३३।।

योनिमा लिङ्ग जो पस्छ त्यो हो अङ्गार वस्तुतः ।
झिल्का क्षणिक आनन्द नारी पुरुषमा रत ।।२३४।।

स्त्रीरूपा अग्निमा वीर्य गर्छन् हवन देवता ।
त्यसैले गर्भ उत्पन्न हुन्छ जन्मन्छ जीव ता ॥२३५॥

शिष्य –
त्यो द्युलोकाग्निमा पैलो श्रद्धा हवन जो भयो ।
श्रद्धाको अर्थ हे ब्रह्मन् ! सुन्न पाए हुने थियो ॥२३६॥

गुरु –
श्रद्धा हो जल द्यौताले लोकाग्निमा लगीकन ।
पैलो आहुति अर्पन्छन् 'इदं स्वाहा' भनीकन ॥२३७॥

पाचौँ आहुतिका पश्चात् जलै पुरुष बन्दछ ।
सालनालादिले युक्त गर्भका भित्र बस्तछ ॥२३८॥

महिना दश वा नौमा आमाका पेटबाट ऊ –
उत्पन्न हुन गै जन्तु प्रारब्धकर्म भोग्छ ऊ ॥२३९॥

जति प्रारब्धले दिन्छ त्यति नै आयु बाँच्तछ ।
मरेपछि उही जीव फेरि जन्मन आउँछ ॥२४०॥

उसको शव आगोमा पुगी आहुति बन्दछ ।
ऊ जहाँबाट आएथ्यो ऊ त्यहीं फेरि पुग्दछ ॥२४१॥

शिष्य –
ती प्रवाहणले अग्निविद्या आरुणिजीकन ।
उपदेश गरेथे जो सुनी प्रसन्न भो मन ॥२४२॥

यसै विषयमा मेरो जिज्ञासा उब्जिए अरू ।
गृहस्थजनकै निम्ति यो विद्या किन भो सुरु ? ॥२४३॥

अरू आश्रमका लागि अनावश्यक यो किन ?
विभेद किन यो आयो ? आज्ञा होस् गुरुजी पुनः ॥२४४॥

गुरु –

जिज्ञासा अति नै राम्रो राख्यौ हर्षित भो मन।
भनेथेँ सुरुमै मैले व्याख्या गर्छु म सो सुन ॥२४५॥

बृहदारण्यका साथै छान्दोग्यश्रुतिमा पनि।
अग्निविद्या छ आएको पढ आफैँ तिमी अनि ॥२४६॥

शाङ्करैभाष्यका साथ अग्निविद्या तिमी पढ।
गर्दै मनन अभ्यास स्वाध्यायसँगमा बढ ॥२४७॥

जो हो अनुशयी जीव कर्म बोकेर आउँछ।
पञ्चाग्निमा हुँदै होम कष्टले जन्म पाउँछ ॥२४८॥

आमाका रजका साथ पिताको वीर्यको कण।
मिलेर भ्रूण दुर्गन्धी हुन्छ सिर्जन तत्क्षण ॥२४९॥

दुर्गन्धी भ्रूण आफैँ त्यो भएर उल्ववेष्टित।
साँगुरो गर्भमा सुत्छ भई निश्चेष्ट मूर्च्छित ॥२५०॥

विवेक बुद्धि शक्त्यादि सारा निरुद्ध भैकन।
मलमूत्रादिमा सुत्छ धेरै कष्ट सहीकन ॥२५१॥

यस्तो दुःखद आमाका गर्भमा फेरि आउन।
नपरोस् भन्नका लागि वैराग्य गर्न सिर्जन ॥२५२॥

गृहस्थजनका लागि यो विद्या श्रुतिले जुन।
बताएको छ हे अङ्ग ! गुरुका मुखले सुन ॥२५३॥

शिष्य –

अरू आश्रम छोडेर गृहस्थ निम्ति नै किन ?
गर्‍यो विशेष हे ब्रह्मन् ! विधान श्रुतिले किन ? ॥२५४॥

गुरु –

यस्को उत्तर सङ्क्षिप्त माथि मैले दिएँ तर ।
फेरि सङ्क्षेपमा तिम्रा प्रश्नको दिन्छु उत्तर ।।२५५।।

एषणायुक्त काम्यादि कर्म गर्छ गृहाश्रमी ।
पुत्र, दारा, गृहासक्त हुन्छ त्यो घरमा रमी ।।२५६।।

रागद्वेषादिका साथै धर्माधर्म अनेकन –
अन्तःकरणमा भर्छ संस्कार वासनाकन ।।२५७।।

हिंसा अनृत कापट्य असूया लोभ मत्सर ।
गृहस्थजनमा हुन्छन् यी दुर्गुण जसो गर ।।२५८।।

वैराग्य कम नै हुन्छ गृहस्थजनमा जुन ।
वैराग्यनिम्ति यो विद्या श्रुतिले गर्छ वर्णन ।।२५९।।

महावचनका साथै सुन्नुपर्दछ यो पनि ।
अन्यथा मुक्ति नै हुन्न गृहस्थको कसै पनि ।।२६०।।

देवयान र पितृयानमार्ग

शिष्य –

चतुर्थ प्रश्नको ब्रह्मन् ! आयो सङ्क्षिप्त उत्तर ।
सबैको सुन्न चाहन्छु क्रमैले सब उत्तर ।।२६१।।

गुरु –

पहिलो प्रश्न हो मान्छे कहाँ जान्छ ? मरेपछि ।
मार्गको सुन निर्देश जहाँ जान्छ मरेपछि ।।२६२।।

दुइटा मार्ग छन् जाने देव धूम गरीकन ।
तिनको पनि सङ्क्षिप्त हुने छ अब वर्णन ।।२६३।।

विद्यापञ्चाग्नि जानेका जो जो छन् ती समुच्चयी ।
अर्चिरादि हुँदै जान्छन् हिरण्यगर्भलोक यी ॥२६४॥

शिष्य –
बुझ्न मुस्किल भो ब्रह्मन् ! मार्ग यो अर्चिरादिको ।
पारी सरल आज्ञा होस् म मान्छु बहुतै निको ॥२६५॥

गुरु –
कैवल्यमुक्तिमा हुन्न पुनरावृत्ति शास्त्रतः ।
ब्रह्मै थियो भयो ब्रह्म आवृत्ति सकियो स्वतः ॥२६६॥

ज्ञानकर्मीहरू जो छन् अन्तरालस्थ किञ्चन ।
हिरण्यगर्भको लोक जान्छन् मृत्यु भईकन ॥२६७॥

हिरण्यगर्भको लोक पुगी भोगेर भोग ती ।
यहीँ नै फेरि फर्कन्छन् कर्मी जन्मन मर्न ती ॥२६८॥

गर्छु वर्णन सङ्क्षिप्त पितृ या धूममार्गको ।
सकाम कर्म गर्ने नै हुन्छन् पथिक धूमको ॥२६९॥

तृतीय प्रश्नको गर्दै समाधान प्रवाहण ।
द्वितीय प्रश्नको दिन्छन् तिनी उत्तर लौ सुन ॥२७०॥

गृहस्थ गर्दछन् काम्य इष्टापूर्तादि कर्म ती ।
धूमादि मार्गले जान्छन् मृत्युका उपरान्त ती ॥२७१॥

अन्तमा चन्द्रमा पुग्छन् ती चन्द्रमय बन्दछन् ।
चन्द्रमा सोम हुन् अन्न द्यौता भक्षण गर्दछन् ॥२७२॥

द्वितीय प्रश्नको सोम्य ! दिन्छन् ती अब उत्तर ।
कर्मको फल भोगेर फर्कन्छ जीव सत्त्वर ॥२७३॥

जुन मार्ग गयो जीव सोही मार्ग भईकन ।
फिर्छ सञ्चितिका साथ पृथ्वीमा फेरि जन्मन ॥२७४॥

त्यो हो अनुशयीजीव कर्म गर्छ र मर्दछ ।
धूमयान हुँदै जान्छ फल भोगेर झर्दछ ॥२७५॥

घटीयन्त्र सरी जीव अविद्यावश भैकन ।
काम्यकर्महरू गर्दै त्यो घुमिरन्छ फन्फन ॥२७६॥

अविद्या कामना कर्म फल आवतजावत ।
अनन्तसम्म नै घुम्छ अज्ञानी जीव वस्तुतः ॥२७७॥

शिष्य –
त्यस्तो दुश्चक्र तोडेर जीव त्यो कहिल्यै पनि ।
उत्तीर्ण हुन सक्तैन ? सुन्न पाऊँ म सो पनि ॥२७८॥

गुरु –
श्रुतिले जे कुरा भन्छ म सोही अनुवादन ।
गरी सारांशमा भन्छु सावधान भई सुन ॥२७९॥

सुरम्याचरणा जीव जुनी उत्तम पाउँछन् ।
क्षेत्री ब्राह्मणको यद्वा वैश्यको योनि पाउँछन् ॥२८०॥

कपूयचरणा जीव जुनी अशुभ पाउँछन् ।
श्वान सूकर चाण्डाल योनिमा जन्म पाउँछन् ॥२८१॥

विस्तारै शुभ कर्मादि गर्दै माथि उठीकन ।
छोडेर धूमको मार्ग जान्छन् मुक्त भईकन ॥२८२॥

शिष्य –
तृतीय प्रश्नको ब्रह्मन् ! दिएथे कुन उत्तर ?
सारमा सुन्न चाहन्छु नगरीकन विस्तर ॥२८३॥

गुरु –

जसका दुइटै मार्ग रहन्छन् बन्द भै जब ।
जन्मिन्छन् मर्दछन् जन्तु बारम्बार यहीँ तब ॥२८४॥

ती क्षुद्र जन्तु हुन् डाँस भिँगा उडुस मच्छर ।
कहीँ अन्यत्र जाँदैनन् जन्मी मर्छन् निरन्तर ॥२८५॥

तिनमा पर्दछन् पाँच पातकी जन वस्तुतः ।
म मन्त्र [२०]श्रुतिबाटै नै दिँदैछु बुझ तत्त्वतः ॥२८६॥

बारम्बार यहीँ घुम्छन् जाँदैनन् परलोकमा ।
त्यसैले रिक्त नै स्थान रहन्छ परलोकमा ॥२८७॥

जल्ले पञ्चाग्निविद्या यो सुनेर सब जान्दछ ।
पञ्चपातक लाग्दैनन् शुद्ध भै मुक्त बन्दछ ॥२८८॥

❁

शान्तिपाठः

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥
ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!!

❁

२०.स्तेनो हिरण्यस्य सुरां पिबंश्चगुरोस्तल्पमावसन्ब्रह्महा चैते पतन्ति चत्वारः पञ्चमश्चाचरस्तैरिति ।
– छान्दोग्योपनिषद् ५।१०।९

लेखकका प्रकाशित ग्रन्थहरू

१. ज्ञान र भक्ति – २०६३
२. रासपञ्चाध्यायी – २०६४
३. ब्रह्मसाक्षात्कार – २०६५
४. उपनिषत्सार – २०६७
५. ब्रह्मसूत्रसार – २०६७
६. मणिरत्नमाला अनुवाद – २०६७
७. अध्यास र चतुःसूत्री – २०६८
८. वेदान्तपरिभाषासार – २०६८
९. श्रीकृष्णाय वयन्नुमः – २०६९
१०. परमसत्य – २०६९
११. अध्यास – २०६९
१२. अद्वैतसिद्धिः १ खण्ड – २०६९
१३. अद्वैतसिद्धिः २ खण्ड – २०७०
१४. अन्तिम उपदेश – २०७०
१५. ब्रह्मविद्या – २०७०
१६. अजातवाद – २०७१
१७. पराविद्या – २०७१
१८. अपरोक्षाऽनुभूति – २०७२
१९. औपनिषद पुरुष – २०७२
२०. श्रीमद्भागवतमहापुराणको अवतरणिकाको नेपाली अनुवादसहित – २०७४
२१. अष्टावक्रगीतासमछन्दमा नेपाली अनुवाद – २०७५
२२. अवधूतगीता अनुवाद – २०७५
२३. ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः – २०७५
२४. ब्रह्मसूत्रकारिका – २०७८
२५. उपनिषत्कारिका – २०७८
२६. उसैको लागिको समीक्षा – २०२६
२७. ऋतुमन्थन, समीक्षा – २०४४
२८. सिर्जनाका फूलहरू, कविता – २०५१
२९. बहादुर शाह, खण्डकाव्य – २०५२
३०. श्रद्धाञ्जलि, शोककाव्य – २०५२
३१. गीत तथा भजनहरू – २०५२
३२. अमरसिंहको चिट्ठी, काव्य – २०५३
३३. क्रान्तिदूत, खण्डकाव्य – २०५३
३४. विविधयात्रा, कविता – २०५५
३५. यात्रैयात्रा, कविता – २०५८
३६. पत्रैपत्र, कविता – २०५९
३७. पृथ्वीविजय, काव्य – २०६२
३८. तीर्थहरूको यात्रावृत्तान्त – २०६४
३९. अनुस्मृति (जीवनयात्रा) – २०६७
४०. वन्दना – २०६८
४१. कविशतक – २०६८
४२. अष्ट्रेलियाको दैनिकी – २०६९
४३. आभास – २०७२
४४. कवितामञ्जरी – २०७४

प्रकाशोन्मुख ग्रन्थहरू :
उपनिषत्कारिका तथा ब्रह्मसूत्रकारिका (संस्कृत भाषामा)
महावाक्य (अद्वैत वेदान्तपरक कवितासङ्ग्रह) तथा वेदान्तपरिभाषासार (नेपाली भाषामा)

9 789937 093149